

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAĞATI BİLİM DALI

EBÛ HAYYÂN EL- ENDELUSÎ'NİN HAYATI ve İRTİŞÂFU'D- DARAB MİN
LİSÂNİ'L- 'ARAB ADLI ESERİNİN TAHLÎLİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Dr. ORHAN PARLAK

HAZIRLAYAN
CAFER TAYYAR DOYMAZ

KONYA 2006

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
KISALTMALAR.....	III
GİRİŞ.....	1
NAHİV İLMİNİN DOĞUŞU	1

BİRİNCİ BÖLÜM

A- EBÛ HAYYÂN'IN HAYATI ve TAHSİLİ	8
1. Adı	8
2. Lakâbı ve Nisbesi	8
3. Doğumu ve Çocukluk Yılları.....	10
4. Tahsil Hayatının Başlangıcı.....	11
5. Âilesi.....	12
6. Endülüs'ten Ayrılışı.....	15
7. Seyahatleri	17
8. Fizîkî Yapısı.....	18
9. Rûhî Yapısı.....	19
10. Mezhebi	23
11. Vefâtı	25
B- EBÛ HAYYÂN'IN İLMÎ ve EDEBÎ ŞAHSİYETİ.....	28
1. İlmî ve Edebî Şahsiyeti.....	28
2. Hocaları.....	31
3. Talebeleri	34
4. Şiirleri	36
C- ESERLERİ.....	40

İKİNCİ BÖLÜM

EBÛ HAYYÂN ve İRTİŞÂFU'D- DARAB MİN LİSÂNİ'L- 'ARAB ADLI ESERİ...47	
1. Kitabın İsmi	47
2. İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab'ın Kaleme Almış Sebebi	49
3. İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab'ın Kaynakları.....	50
4. Ebû Hayyân'ın İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab'taki Metodu.....	56
5. Ebû Hayyân'ın İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab'ta Kullandığı İstişhâd.....	63
a. Kur'ân-ı Kerîm.....	64
b. Hadîs-i Şerif.....	69
1. Hadisle İstişhâdın Hükümüyle İlgili Görüşler	70
2. Hadisle İstişhâdı Kabul Etmeyenlerin Görüşleri	70
3. Hadisle İstişhâdı Kabul Edenlerin Görüşleri	73
4. Hadislerle İstişhâd Konusunda Uzlaştırıcı Yol Tutanlar	74
c. Arap Şiiri.....	81
1. Câhiliye Dönemi Şâirleri	81
2. Muhadramûn.....	81
3. İslâmiyyûn	82
4. Muvelledûn	82
6. İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab'ta Ele Alınan Konular	89
7. İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab'ın El Yazmaları	93
SONUÇ.....	97
KAYNAKÇA.....	99

ÖNSÖZ

Arapların yerleşik hayatı benimsemeyip çoğunlukla göçebe bir hayat tarzını tercih etmiş olmaları ve eski tarihlerinin yazı ile kayıt altına alınmaması sebebiyle Arap diline dâir edinebildiğimiz ilk bilgiler Câhiliye dönemiyle başlamaktadır.

Arap toplumu, dilleri tahrîfâta uğramadan önce nesilden nesile aktardıkları konuşma melekesi sayesinde dil kurallarına son derece bağlı kalarak konuşuyorlardı. Bu sebeple Araplar İslam dininden önce, kullandıkları dilin gramerini oluşturmaya ihtiyaç hissetmiyorlardı. Çünkü Arapları buna sevkedecek bir sebep yoktu. Ancak İslam'dan sonra gerçekleşen fetihler neticesinde İslam coğrafyasının geniş alanlara yayılması ve Arapların diğer farklı kültür ve medeniyetlerle sıkı diyaloglar içine girmeye başlamaları Arap dilinin zamanla bozulmasına sebep olmuştur.

Sonradan İslam'ı kabul eden topluluklar, kabul ettikleri bu dinin kutsal kitabını okuma ve bu dinin dilini öğrenme hususunda çok istekli davranmışlardır. Ancak bu dil kendi dilleri olmadığı için Kur'ân'ın okunuşunda hatalar yapılmaya başlanmıştır. Kur'ân'ın okunuşunda meydana gelen bu hataları engelleyebilmek için âlimlerin Kur'ân'ın noktalanıp harekelenmesi noktasında başlattıkları faaliyetlerle Arapça'nın gramerinin oluşmasındaki ilk çalışmalar başlamış oluyordu.

Ebu'l- Esved ed- Duellî (v. 67/686) ile başlayan bu çalışmalar çok kısa bir zamanda hızlanmış, bunun neticesinde de Basra ve Kûfe dil ekolleri meydana gelmiştir. Belli bir zaman sonra bu iki ekol arasında şiddetli ihtilaflar meydana gelmiş, Basra ve Kûfe ekolleri arasında meydana gelen bu ihtilaflar başka yeni ekollerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Şunu kabul etmek gerekir ki Arap dilinin gramerinin oluşmasında bu ekollerin çok büyük katkıları vardır.

Çalışmamıza konu olan Ebû Hayyân el- Endelusî (v. 654/1256) hicrî yedinci asrın ortalarında Endülüs'te dünyaya gelmiştir. Küçüklüğünden itibaren ilme çok büyük bir iştiaak duyan Ebû Hayyân, her nerede bir ders halkası bulmuşsa o halkaya iştirâk etmiştir.

Ebû Hayyân geriye çok kıymetli eserler bırakmıştır. Bu eserlerin en önemlilerinden birisi el- Bahru'l- Muhîd adlı tefsiridir. O, bu tefsiriyle meşhurdur. Ve onun bu tefsiri üzerine birçok çalışmalar yapılmıştır. Ancak Ebû Hayyân, aslında bir tefsirci değil, dilcidir. Onun telif ettiği eserler göz önüne alınacak olursa bu eserlerin çoğunun sarf ve nahiv ilimlerine ait olduğu görülecektir. Biz bu sebeple, bu çalışmamızda Ebû Hayyân'ın dilci yönünü göz önünde bulundurarak onun sarf ve nahve dâir kaleme almış olduğu, Arap dili için bir

ansiklopedi niteliğinde olan İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab adlı eserini çalışmamıza konu ettik.

Çalışmamız, giriş ve iki bölümden müteşekkildir.

Çalışmamızın giriş bölümünde nahiv ilminin kuruluşunu ve bu ilmin ortaya çıkışındaki sâikleri ve bunun neticesinde kurulan nahiv ekollerinden kısaca bahsettik.

Çalışmamızın birinci bölümünü ise Ebû Hayyân'ın hayatına tahsîs ettik. Bu bağlamda onun doğumunu, çocukluk yıllarını, âilesini, ilim uğrunda yapmış olduğu seyahatleri ve dünya görüşünü konu edindik. Bunları araştırırken mümkün olduğunca ilk kaynaklara inerek çalışmamızı zenginleştirmeyi amaçladık.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ise İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab adlı eseri inceledik. Öncelikle eserin çeşitli kaynaklarda küçük farklarla zikredilen isimlerine değindik. Ardından, eserin kaleme alınış sebebini ve eserin kaynaklarını incelemeye tâbî tuttuk. Bunların yanı sıra Ebû Hayyân'ın el- İrtişâf'taki metodundan, eserinde kullandığı şevâhiden bahsettik. Son olarak da el- İrtişâf'ta ele alınan konulara değindik ve eserin dünya kütüphanelerinde bulunan el yazmalarını konu edindik.

Bu çalışmanın tamamlanması boyunca beni yönlendiren danışman hocam Dr. Orhan PARLAK'a, benden yardım ve desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen Prof. Dr. Taceddin UZUN'a, bölüm hocalarıma, babam Hidayet DOYMAZ'a şükranlarımı arzeder, sevgili eşim ve biricik kızıma teşekkürü bir borç bilirim.

Cafer Tayyar DOYMAZ

Konya 2006

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
b.	: Bin veya İbn
bk.	: Bakınız
Bnt.	: Bint
byy.	: Basım Yeri Yok
c.	: Cilt
c.c.	: Celle Celâluhû
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
D.İ.B.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Dzn.	: Düzenleyen
Fak.	: Fakülte
H.z.	: Hazreti
İSAM	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ü.İ.F.V.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
Nşr.	: Neşreden
r.a.	: Radıyallâhu Anh
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
Sos. Bil. Enst.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
sy.	: Sayı
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkîk
Trc.	: Tercüme
Tsh.	: Tashîh
tsz.	: Tarihsiz
Ünv.	: Üniversite
v.	: Vefat
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

NAHİV İLMİNİN DOĞUŞU:

Ebû Hayyân el- Endelusî hicrî 654/745 (mîlâdî 1256/1344) tarihleri arasında yaşamış Endüslü büyük bir dil âlimidir. Sarf, nahiv, tefsir vb. ilim dallarında döneminin en parlak şahsiyeti olmuş ve bu ilim dallarına dâir eserler kaleme almıştır. Ebû Hayyân'ın yaşadığı döneme kadar pek çok âlim tarafından dil alanında çalışmalar yapılmış ve çeşitli kitaplar yazılmıştır. Ayrıca Ebû Hayyân'a kadar Arapların ve Arap dilinin geçirdiği pek çok evre vardır.

Arapların Müslümanlıktan önceki tarihleri hakkında maalesef geniş bilgilere sahip değiliz. Arapların yerleşik hayatı benimsemeyip çoğunlukla göçebe bir hayat tarzını tercih etmiş olmaları onların tarihlerine dâir yeterli bilgilere sahip olamayışımızın en önemli sebeplerinden biridir.

Arapların kullandıkları dil, yeryüzünde bulunan diller âilesinin Sâmi koluna mensuptur. Arapların, Süryânîlerin ve İbrânîlerin kullandıkları ortak dillere Sâmi dilleri denilir¹.

Arapların eski tarihleri yazı ile kayıt altına alınmadığı için Arap diline dâir bildiklerimiz Câhiliye dönemiyle başlar. Araplar, dilleri bozulmadan önce kuşaktan kuşağa aktardıkları konuşma melekesi sayesinde dil kurallarına son derece bağlı kalarak konuşuyorlardı. Ancak daha sonra meydana gelen birtakım sebeplerle saf Arap dili bozulmuştur. Hattâ Araplar bile kendi dillerini konuşurken bu dili konuşmaya çalışan yabancılar gibi hata yapmaya başlamışlardır.

Nahiv ilminin doğuşunu tetikleyen sebepleri gözden geçirecek olursak bu noktada karşımıza birden fazla sebep çıkar. Öncelikle Arap olmayanlardan İslâm dinini seçmiş olanların, Allah katından ilâhî vahiy mahsulü olarak Peygambere indirilen Kur'ân-ı Kerîm'i okurken yaptıkları hatalar bu sebeplerin birisidir. Çünkü İslâmiyet'le birlikte Araplar birçok kavim ve topluluklarla sıkı diyaloglar içerisine girmişler, hattâ birlikte yaşamaya başlamışlardır. Arap olmayan bu toplulukların İslâm'ı kabul edişlerinin ardından Kur'ân'ın okunuşunda hatalar yapılmaya başlanmıştır.

¹ Hüseyin Küçükkalay, *Kur'ân Dili Arapça*, Konya, Mânevî Değerleri Koruma ve İlim Yayma Cemiyeti Neşriyatı 1969, s. 73 vd.

Arap dilindeki lahn² meselesinin Câhiliye devrinde pek fazla söz konusu olmadığı ve bu konuya dâir o dönemde tedbirler alma yoluna gidilmediği görülmektedir. Bununla birlikte Hz. Peygamber zamanında lahn konusunun açıkça dile getirildiği ve bu konuya çözüm yolları arandığı görülmektedir. Peygamberimizden rivâyet edilen bir hadiste Allah rasûlü, konuşurken bir adamın lahn yaptığını görünce orada bulunanlara “Arkadaşınıza doğrusunu gösterin, çünkü o yanlış yapmıştır” buyurmuşlardır³.

Hz. Muhammed (s.a.v.) bir başka hadisinde de şöyle buyurmuşlardır: “Ben şüphe yok ki bir peygamberim. Kureyş kabilesi içinde dünyaya geldim ve Benû Sa’d b. Bekr kabilesinde yetiştim. Lahn benim için söz konusu olamaz”⁴. Hz. Peygamberin bu hadisiyle, o gün için lahnın söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Ve peygamber, bu sözle kendisinin lahn yapmaktan uzak olduğunu belirtmiştir. İşte böylece, peygamberimizin hadisinde de adı geçen lahn meselesi daha sonraki dönemlerde hep söz konusu olmuş ve Arap dilinin eski saf haline ulaşması için çabalar sarfedilmiştir⁵.

Hz. Peygamber döneminde söz konusu olmaya başlayan lahn meselesi daha sonraki dönemlerde fazlaca gündeme gelmeye başlamıştır. Bunun en büyük sebebi, İslâm dininin hoşgörü esâsına dayanan bir din olmasından dolayı İslâm’ın insanları kucaklayıcı özellikleri sayesinde Müslüman olmayanların İslâm’a olan meyillerinin artması, bu sebeple de Arap olmayanların Araplarla çok yakın ilişkiler kurması ve İslâm dininin yapılan fetihlerle çok hızlı bir şekilde büyük coğrafyalara yayılmasıdır.

² Lahn (لَحْنٌ) : Lahn sözlükte, ezgi, melodi, nağme, beste, dilbilgisi hatası, i’rab hatası, okuyuşta yapılan hata, üstü kapalı konuşmak gibi manalara gelmektedir. Lahn, terim manası olarak ise konuşurken veya okurken yapılan nahiv hatası demektir. Bu, i’rabda veya cümledeki kelimelerin dil kâidelerine aykırı olarak sıralanması şeklinde de olabilir. bk. İsmail b. Hammâd el- Cevherî, *Tâcu’l- Luğa ve Sihâhu’l- ‘Arabiyye (Nşr. Ahmed ‘Abdulğafûr ‘Attâr)*, Beyrut, Dâru’l- ‘İlmi’l- Melâyîn 1990, VI/2193; Muhammed b. Ebî Bekr b. ‘Abdilkâdir er- Râzî, *Muhtâru’s- Sihâh*, Beyrut, Dâru’l- Kitâbi’l- ‘Arabî 1967, s. 594; Ebu’l- Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukrim b. Manzûr el- Mısırî, *Lisânu’l- ‘Arab*, Beyrut, Dâru Sâdır 1990, XIII/381; Muhibbuddîn Ebu’l- Feyz es- Seyyid Muhammed Murtazâ el- Huseynî el- Vâsıtî ez- Zebîdî el- Hanefî, *Tâcu’l- ‘Arûs min Cevâhiri’l- Kâmûs*, Mısır, Matbaatu’l- Hayriyye 1888, IX/331; Taceddin Uzun, *Arapça Sarf-Nahiv Terimleri Sözlüğü*, Konya, Damla Ofset 1997, s. 73.

³ Ebu’l- Feth Osmân b. Cinnî, *el- Hasâis (Thk. Muhammed ‘Ali en- Neccâr)*, Beyrut, Dâru’l- Kutubi’l- ‘Arabî tsz., II/8, III/246; ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr es- Suyûtî, *el- İktirâh fî ‘İlmi Usûli’n- Nahv (Thk. Ahmed Subhî Furât)*, İstanbul, Matbaatu Kulliyeti’l- Âdâb 1975, s. 35; Alâuddîn ‘Ali el- Muttakî Husâmuddîn el- Hindî el- Burhân, *Kenzu’l- ‘Ummâl fî Suneni’l- Akvâl ve’l- Ef’âl (Dzn. Saffed es- Sakkâ)*, Beyrut, Muessesetu’r- Risâle 1979, I/611.

⁴ Hadis için bk. Ebu’l- Kâsım Suleyman b. Ahmed et- Taberânî, *el- Mu’cemu’l- Kebîr (Thk. ‘Abdulmecîd es- Selefî)*, byy., Dâru İhyâi’t- Turâsi’l- ‘Arabî tsz., VI/36; Celâluddîn b. Ebî Bekr es- Suyûtî, *el- Câmi’u’s- Sağîr fî Ehâdîsi’l- Beşîri’n- Nezîr*, Beyrut, Dâru’l- Kutubi’l- ‘İlmiyye 1990, I/232; İsmail b. Muhammed el- ‘Aclûnî, *Keşfu’l- Hafâ*, Beyrut, Daru’l- Kutubi’l- ‘İlmiyye 1988, I/206.

⁵ Mehmet Reşit Özbalkıç, *Arap Gramerinde Kur’ân ve Hadisle İstîşhâd*, İzmir, Tibyan Yay. 2001, s. 6, 7; Kenan Demirayak – M. Sadi Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum, Atatürk Üniv. Fen Edebiyat Fak. Yay. 1994, s. 157.

Arap diline dâir bildiklerimizin Câhiliye dönemiyle başladığını daha önce söylemiştik. Arapların tarihlerinin ilk devirlerden itibaren yazıya geçirilmeyişi sebebiyle Arap dili nesilden nesile aktarılan bir sözlü edebiyat şeklini almıştır. Şiir ve hitâbete çok önem verilen Arap toplumunda Arap dilini en saf, en doğru ve en doğal haliyle kullanan seçkin hatip ve şâirler çokça yetişmiştir. Ancak ilerleyen tarihî süreç içerisinde Arap dilindeki lahın yaygınlaşması o kadar çoğalmıştır ki bu, şâirlerin şiirlerine ve hatiplerin konuşmalarına da yansımıştır.

Nahvin doğuşuna sebep olan konulardan birisi de şudur: Câhiliye dönemindeki saf Arapça, bir edebiyat şâheseri olan Kur'ân-ı Kerîm'in nâzil olmasıyla çok daha üstün bir konuma ulaşmıştır. Şiir ve edebiyat alanında bir hayli ilerleme göstermiş olan Arap dili, Kur'ân-ı Kerîm'in inzâliyle birlikte tüm İslâm âleminin ortak dili haline gelmiştir. Bu sebeple Araplar kendi dillerine büyük bir ehemmiyet verip, dillerinin eski aslî yapısını taşıması için büyük çaba göstermişlerdir. Bunun için Arap toplumunda fasih Arapça konuşan kişiler her zaman el üstünde tutulmuş ve toplumda büyük saygı görmüşlerdir. Ancak zamanla İslâm dininin evrenselliği sebebiyle coğrâfî sınırları genişleyen Arap toplumu, diğer kültür ve topluluklarla kurulan ilişkiler neticesinde kendi dillerinin tahrîfâta uğramaması için Arapça'nın gramer kurallarını belirlemek istemişlerdir.

Nahiv ilminin ortaya çıkışındaki bir diğer sebep de, Arap olmayan topluluklardan Müslüman olanlar, inandıkları bu dinin kutsal kitabını ve bu dinin indiği dil olan Arapçayı öğrenme hususunda çok arzulu olmuşlardır. Bu sebeple Araplar yabancılara kendi dillerini ve dillerinin kurallarını öğretmek maksadıyla Arap dilinin gramerini belirlemeye karar vermişlerdir.

Nahiv ilminin ortaya çıkışındaki sebepleri inceledikten sonra nahiv ilminin ilk kurucusunun kim olduğunu belirtelim.

Nahiv ilminin kurallarının ilk defa belirlenmesi husûsunda kimin öncü olduğu hakkında birbirinden farklı rivâyetler bulunmaktadır. Âlimlerin çoğu tarafından bu ilmin ilk kurucusu olarak Ebu'l- Esved ed- Duellî (v. 67/686) gösterilmektedir⁶. Bunun yanında bu ilmin ilk kurucusunun Nasr b. 'Âsım (v. 89/707) olduğunu söyleyenler bulunduğu gibi bu kişinin 'Abdurrahmân b. Hurmuz (v. 117/735) olduğunu söyleyenler de mevcuttur. Ancak

⁶ Mehmet Cevat Ergin, *el- 'Ukberî ve el- Lubâb fî 'İlîlî- Binâi ve'l- İ'râb'ı* (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst. 2002, s. 8; Özbalkıççı, *a.g.e.*, s. 18; Demirayak – Çöğenli, *a.g.e.*, s. 157.

bu konuda fikir beyan eden âlimlerin büyük bir çoğunluğu Ebu'l- Esved ed- Duellî ismi üzerinde yoğunlaşmışlardır⁷.

Ebu'l- Esved ed- Duellî ile başlayan Arap dilinin kurallarının belirlenmesi çabası gün geçtikçe daha da hızlanarak devam etmiştir. Ebu'l- Esved'in talebelerinden olan Nasr b. 'Âsım el- Leysî (v. 89/707), 'Anbesetu'l- Fîl (v. 100/718), Yahyâ b. Ya'mer (v. 129/746) gibi ilim adamları hocalarından devraldıkları nahiv çalışmalarını devam ettirebilmek için var güçleriyle çalışmışlardır. Daha sonra Ebû 'Amr el- 'Alâ (v. 154/770), İbn Ebî İshâk (v. 117/735), Ebû Zeyd (v. 215/830), el- Ahfeş el- Ekber (v. 177/794), Yûnus b. Habîb (v. 182/798), Ebû Ca'fer er- Ru'âsî (v. 189/805), İsa b. Ömer (v. 149/766), Halîl b. Ahmed (v. 175/791), Sîbeveyh (v. 180/796), el- Asma'î (v. 216/831) gibi âlimler tarafından bu çalışmalar devam ettirilmiştir. Böylece kuralları oluşturulmaya başlanan Arapça'nın nesilden nesile, doğru bir şekilde aktarılması sağlanmıştır⁸.

Arap dili üzerinde yapılan çalışmalar Basra'da başlamıştır. Çünkü bu çalışmaları başlattığı büyük bir çoğunluk tarafından kabul edilen Ebu'l- Esved ed- Duellî (v. 67/686) çalışmalarını Basra'da sürdürmüştür. Bu bakımdan Basra, Arap gramerinin doğuş yeri sayılır⁹.

Basralı âlimler Arap gramerinin çatısını oluştururken çalışmalarını çok büyük bir titizlikle yerine getirmişlerdir. Çalışmalarında sağlam kurallar ortaya koymuşlar, büyük bir özenle seçtikleri, çöllerde yaşayan bedevîlerden dil ve edebiyat malzemesi toplarken, seyrek rastladıkları nâdir ve şâz şekilleri değil, çok ve sık rastlananları esas alarak kâideler tesis etmeye başlamışlardır¹⁰.

Yukarıda Ebu'l- Esved ed- Duellî'ye talebelik yaptıklarını bildirdiğimiz âlimler Basra ekolünün en tanınmış sîmâlarıdır.

İsa b. Ömer'in talebelerinden Basralı bir dilci olan Halîl b. Ahmed (v. 175/791), Arap dili için çok büyük önem arzedenden ve Arap dilinin dehâlarından biri olarak kabul edilen Sîbeveyh'e hocalık yaptığı gibi aynı şekilde el- Kisâ'î'ye de (v. 189/804) ders vermiştir. Ve el- Halîl böylece Basra'daki nahiv ilminin Kûfe'ye ulaşmasını sağlamıştır¹¹.

⁷ Özbalıkcı, *a.g.e.*, s. 18.

⁸ Özbalıkcı, *a.g.e.*, s. 21; Demirayak – Çöğenli, *a.g.e.*, s. 158, 159.

⁹ Demirayak – Çöğenli, *a.g.e.*, s. 158.

¹⁰ Nihad M. Çetin, "Arap", *DİA*, İstanbul, T.D.V. Yay. 1991, c. 3, s. 296.

¹¹ Özbalıkcı, *a.g.e.*, s. 21, 22.

Basra dil ekolü, nahiv çalışmalarını ilk başlatan ekol olması yönüyle ne kadar önemli ise, Kûfe dil ekolü de bu çalışmaların tamamlanması açısından bir o kadar önemlidir. Ancak Kûfe dil ekolüne mensup âlimler, Arap dilinin gramerini oluştururken Basralılar kadar titiz davranmamışlar, şâz şekilleri de delil olarak kabul etmişlerdir¹².

Kûfe ekolünden Arap diline hizmet etmiş âlimlerin en meşhurları şunlardır:

- er- Ru‘âsî (v. 175/791)
- el- Kisâ‘î (v. 189/804)
- el- Ferrâ (v. 207/822)
- ed- Dabbî (v. 170/786)

Daha sonra Bağdat'ta teşekkül eden yeni bir ekol, Kûfe ekolü ile Basra ekolü arasında var olan fikir ayrılıklarını uzlaştırmaya çalışmıştır. Bu yeni ekol Bağdat ekolüdür¹³.

Basra ve Kûfe nahiv ekollerinin üstünlükleri belli bir zamandan sonra kaybolmaya başladı. Bağdat'ta yetişen talebeler Basra ve Kûfe ekollerinin görüşlerinden istifâde etmekten hiç çekinmediler. Kendilerini tam olarak yetiştirip ders verecek duruma geldiklerinde bu iki ekolün görüşlerinden seçtiklerini öğretmeye başladılar. Zamanla bu iki ekolden bağımsız yeni bir ekol teşekkül etmiş oldu. Ancak Bağdat ekolüne mensup nahivciler tam olarak Basra ve Kûfe ekollerinin tesirinden çıkamadıkları için Bağdatlı âlimlerin bir kısmı Basra, diğer bir kısmı da Kûfe ekolüne meylettiler¹⁴.

Bağdat ekolünün meşhur âlimlerinden İbn Keysân (v. 299/912), Ebû Mûsa el- Hâmîd (v. 305/917) ve Ebû Bekr Muhammed b. Kâsım el- Enbârî (v. 328/940) Kûfe ekolüne, İbnu's- Serrâc (v. 316/929), ez- Zeccâcî (v. 337/949), Ebû ‘Ali el- Fârisî (v. 377/987) ve İbn Cinnî (v. 392/1001) ise Basra ekolüne daha fazla meyleden âlimler arasında sayılırlar.

Son dönem Bağdat ekolüne mensup âlimler arasında da ez- Zemahşerî (v. 338/1143), Ebu'l- Berekât el- Enbârî (v. 577/1181) ve İbn Ya‘îş (v. 643/1245) sayılabilir.

Emevî Devleti hicrî 138 (mîlâdî 756) yılında Endülüs'ü ele geçirince Endülüs için yeni bir dönem başlamış oldu ve burada ilmî hareket kısa bir zamanda canlanarak ilimde temâyüz etmiş kişiler ortaya çıktı.

¹² Çetin, *a.g.e.*, s. 296.

¹³ Demirayak – Çögenli, *a.g.e.*, s. 160.

¹⁴ Ergin, *a.g.e.*, s. 14, 15.

Endülüslü bilginler genel olarak Basra, Kûfe ve Bağdat ekollerinden çeşitli görüşler almışlardır. Ancak tamamen doğu nahvine boyun eğmemişlerdir. Hattâ onlar nahiv ilminde ilerledikten sonra bazı noktalarda bu ekollere muhâlefet eder olmuşlar ve onların değinmedikleri bazı konuları tamamlamışlardır. İşte böylece Endülüs ekolü adıyla bir diğer ekol ortaya çıkmıştır¹⁵.

Endülüs dil âlimlerinin, şâz kıraatler ve hadislerle delil getirmeleri en önemli özelliklerindedir. Endülüslüler hadislerle delil getirmeyi çoğaltarak bu noktada âdeta bir çığır açmışlardır. Özellikle İbn Harûf (609/1212) ve İbn Mâlik (v.672/1274) bu çığırın öncüleri olmuşlardır¹⁶.

Endülüslü nahivcilerin en tanınmışları şunlardır:

- ez- Zubeydî (v. 379/989)
- İbnu't- Tarâve (v. 528/1133)
- İbn Madâ (v. 592/1195)
- İbn Mâlik et- Tâ'î (v. 672/1273)
- Ebû Hayyân (v. 745/1344)

Ayrıca Ebû Ca'fer en- Nehhâs (v. 338/950), İbn Hişâm (v. 761/1360), İbnu's- Sâiğ (v. 776/1374) ve es- Suyûtî (v. 911/1505) gibi âlimler de Mısır'da oluşan Mısır ekolüne mensup âlimlerin en tanınmışlarıdır.

Ebû Hayyân el Endelusî, Endülüs dil ekolüne mensup olmasına rağmen Mısır'a yerleştikten sonra burada ilmin bayraktarı olmuştur.

Görüldüğü üzere Arap diline dâir Ebu'l- Esved ile başlayan çalışmalar, Ebû Hayyân'a kadar büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Çeşitli nahiv ekollerine bağlı dilciler tarafından uzun uzun incelendikten sonra nahiv kâideleri esaslı bir şekilde ortaya konmuştur. Bu kâidelerin tespitinde Kur'ân-ı Kerîm ve kıraatleri, Arap şiiri, Arap nesri ve sınırlı bir ölçüde Hz. Peygamberin hadislerine dayanılmıştır. Ayrıca nahivciler, kabul ettikleri kıyas esasına bağlı kalarak, kıyasa uymayan nakillere şâz adını verdiler ve genellikle bunlara kıyas etmediler. Bu bakımdan Basralıların kıyaslarının Kûfeli nahivcilere göre daha doğru olduğu

¹⁵ Ergin, *a.g.e.*, s. 18, 19.

¹⁶ Aynı Eser, s. 19, 20.

ortaya çıkmaktadır. Çünkü Basralılar her işitilene, her nakledilene kıyasta bulunmadıkları halde Kûfeliler daha çok nakle, rivâyete dayanmaktadırlar¹⁷.

Dilciler, Arap gramerine dâir çeşitli eserler kaleme alarak Arap dilinin ilerlemesinde büyük pay sahibi olmuşlardır. Örneğin Sîbeveyh (v. 180/796) buna en güzel örnektir. Sîbeveyh, kendi dönemine kadar nahiv ilmine dâir ne söylenmişse hepsini eserinde toplamış ve bu eser, “el- Kitâb” adıyla bugüne kadar bizlere aynı şekilde intikal etmiştir. Sîbeveyh bu eserinde sadece hocalarının görüş ve düşüncelerini aktarmakla kalmamış, aynı zamanda yaptığı güzel tahliller, tercih ve istinbatlarla da güçlü şahsiyetini ortaya koymuştur¹⁸.

Sîbeveyh’in (v. 180/796) kaleme aldığı eser ilim adamları arasında öyle bir itibar ve şöhret kazanmıştır ki, nahiv ilminde “el- Kitâb” denince herkesin aklına hemen Sîbeveyh’in kitabı gelmektedir. Bu kitap şöhret ve etkisini asırlar boyunca sürdürmüş, birçok esere kaynaklık etmiş ve hâlâ da ilim adamlarına çalışmalarında yol göstermektedir.

Sîbeveyh’ten sonra yapılan çalışmalar çoğunlukla onun eseri üzerinde yoğunlaşmıştır. Sîbeveyh’in eseri pek çok âlim tarafından şerh edilmiş, böylece zamanımıza kadar varlığını sürdüren ilk büyük sarf ve nahiv eseri Sîbeveyh’in el- Kitâb’ı olmuştur¹⁹.

el- Kitâb’tan önce telif edilen eserler hakkında çok fazlaca bilgiye sahip değiliz. Ancak İsa b. Ömer’in (v. 149/766) “el- Câmî” ile “el- İkmâl” adlı eserleri kaynaklarda zikredilmektedir²⁰.

Nahiv alanında Sîbeveyh’in yazmış olduğu bu eserin ardından Arap diline dâir yapılan çalışmalar el- Muberrred’in (v. 285/898) el- Muktabab’ı, ez- Zeccâcî’nin (v. 339/950) el- Cumel’i, Ebû ‘Ali el- Fârisî’nin (v. 231/846) el- İzâh’ı ile devam etmiştir²¹.

¹⁷ es- Suyûtî, *el- İktirâh*, s. 111; Özbalıkcı, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁸ Özbalıkcı, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁹ Aynı Eser, s. 23.

²⁰ Ergin, *a.g.e.*, s. 8, 9; Demirayak – Çöğenli, *a.g.e.*, s. 161.

²¹ Özbalıkcı, *a.g.e.*, s. 23.

BİRİNCİ BÖLÜM

A - HAYATI ve TAHSİLİ

1. Adı:

Ekseriyetle “Ebû Hayyân” ismiyle meşhur olan müellifimizin tam adı, Muhammed b. Yûsuf b. ‘Ali b. Yûsuf b. Hayyân’dır²².

2. Lakâbı ve Nisbesi:

Elimizde mevcut olan kaynaklarda lakâbı Esîruddîn²³ olarak geçen Ebû Hayyân

²² Şemsuddîn Ebî ‘Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez- Zehebî, *Zuyûlu’l- ‘Iber fî Haberi men Ğaber (Thk. Ebû Hâcer Muhammed es- Sa’îd b. Besyûnî)*, Beyrut, Dâru’l- Kutubi’l- ‘Ilmiyye tsz., IV/134; Salâhuddîn Halîl b. Aybek es- Safedî, *A’yânu’l- ‘Asr ve A’yânu’n- Nasr (Thk. ‘Ali Ebû Zeyd – Mahmûd Sâlim Muhammed)*, Beyrut, Dâru’l- Fikri’l- Muâsıra 1998, V/325; Muhammed b. Şâkir el- Kutubî, *Fevâtu’l- Vefeyât (Thk. İhsân Abbâs)*, Beyrut, Dâru Sâdir 1974, IV/71; Şemsuddîn Ebî’l- Mehâsin Muhammed b. ‘Ali b. Hasan el- Huseynî ed- Dimeşkî, *Zeylu Tezkirati’l- Huffâz li’z- Zehebî*, Haydarâbad, Dâru İhyâi’t- Turâsi’l- Arabî 1956, s. 23; ‘Abdurrahîm (Cemâluddîn) el- İsnevî, *Tabakâtu’s- Şâfi’iyye (Thk. Kemâl Yûsuf el- Hât)*, Beyrut, Dâru’l- Kutubi’l ‘Ilmiyye 1987, I/218; Takiyyuddîn el- Makrîzî, *Kitâbu’l- Mukaffâ el- Kebîr (Thk. Muhammed el- Ya’lâvî)*, Beyrut, Dâru’l- Ğarbi’l- İslâmî 1991, VII/503; Ebû Bekir b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer b. Muhammed Takiyyuddîn b. Kâdi Şuhbe ed- Dimeşkî, *Tabakâtu’s- Şâfi’iyye (Tsh. ‘Abdul’alîm Hân)*, Beyrut, ‘Âlemu’l- Kutub 1987, III/67; Şihâbuddîn Ahmed b. Hacer el- ‘Asgalânî, *ed- Dureru’l- Kâmine fî A’yâni’l- Mieti’s- Sâmine (Thk. Muhammed Seyyid Câdilhak)*, Kâhire, Dâru’l- Kutubi’l- Hadîse 1966, V/70; Cemâluddîn Ebî’l- Mehâsin Yûsuf b. Tağrıberdî el- Atâbekî, *en- Nucûmu’z- Zâhira fî Mulûki Mısır ve’l- Kâhire*, Mısır, Dâru’l- Kutub tsz., X/111; Cemâluddîn Ebî’l- Mehâsin Yûsuf b. Tağrıberdî el- Atâbekî, *el- Menhelu’s- Sâfi ve’l- Mustevfi ba’de’l- Vâfi (Thk. Muhammed Muhammed Emîn)*, Kâhire, Hey’etu’l- Mısriyyeti’l- ‘Âmme 1984, I/56; Cemâluddîn Ebî’l- Mehâsin Yûsuf b. Tağrıberdî, *ed- Delîlu’s- Şâfi ale’l- Menhelu’s- Sâfi (Thk. Fehîm Muhammed Şeletût)*, Mekke, Mektebetu’l- Hancî 1983, II/715; Celâluddîn ‘Abdurrahmân b. Muhammed b. Osmân es- Suyûtî, *Husnu’l- Muhâdara fî Ahbâri Mısır ve’l- Kâhire (Thk. Halîl Mansûr)*, Beyrut, Dâru’l- Kutubi’l- ‘Ilmiyye 1997, II/438; Şemsuddîn Muhammed b. ‘Ali b. Ahmed ed- Dâvûdî, *Tabakâtu’l- Mufessirîn*, Beyrut, Dâru’l- Kutubi’l- ‘Ilmiyye tsz., II/287; ‘Abdul’azîz ‘Izzuddîn es- Seyravân, *Mu’cemu Tabakâti’l- Huffâz ve’l- Mufessirîn*, Beyrut, ‘Âlemu’l- Kutub 1984, s. 288; Mustafa Çetin, *Kur’ân’ı Anlama Usûlü*, İzmir, Akyol Neşriyat 1980, s. 144.

²³ İbnu’l- Hatîb (v. 776/1375) Meşrik’te Ebû Hayyân’ın bu lakapla anıldığını söylemektedir. bk. Lisânuddîn İbnu’l- Hatîb, *el- Kitâbetu’l- Kâmine fî men Legaynâ bi’l- Endelus min Şu’arâi’l- Mieti’s- Sâmine (Thk. İhsân Abbâs)*, Beyrut, Dâru’s- Sekâfe 1983, s. 81. Ayrıca bu tarz kullanımlar için bk. ‘Abdulbâkî b. ‘Abdilmecîd el- Yemânî, *İşâratu’t- Ta’yîn fî Terâcimi’n- Nuhât ve’l- Luğaviyyîn (Thk. ‘Abdilmecîd Diyâb)*, Riyad, Dirâsâtu’l- İslâmiyye 1986, s. 290; Şemsuddîn Ebî ‘Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez- Zehebî, *Ma’rifetu’l- Kurrâi’l- Kibâr ale’t- Tabakâti ve’l- A’sâr (Thk. Tayyar Alukulaç)*, İstanbul, İSAM Yay. 1995, III/1471; Salâhuddîn Halîl b. Aybek es- Safedî, *Kitâbu’l- Vâfi bi’l- Vefeyât (Thk. Muhammed b. Mahmûd – İbrahim b. Suleymân)*, Wiesbaden, Neşerâtu’l- İslâmiyye 1970, V/267; es- Safedî, *A’yânu’l- ‘Asr*, V/325; el- Kutubî, *a.g.e.*, IV/71; ed- Dimeşkî, *a.g.e.*, s. 23; el- İsnevî, *a.g.e.*, I/218; Muhammed b. Muhammed b. el- Cezerî, *Ğâyetu’n- Nihâye fî Tabakâti’l- Kurrâ*, Beyrut, Dâru’l- Kutubi’l- ‘Ilmiyye 1982, II/285; el- Makrîzî, *a.g.e.*, VII/503; İbn Kâdi Şuhbe, *Tabakâtu’s- Şâfi’iyye*, III/67; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/70; İbn Tağrıberdî, *en- Nucûmu’z- Zâhira*, X/111; es- Suyûtî, *Husnu’l- Muhâdara*, I/438; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/287; Şemsuddîn Ebî’l- Meâlî Muhammed b. ‘Abdirrahmân b. el- Ğazzî, *Dîvânu’l- İslâm (Thk. Kesravî Hasan)*, Beyrut, Dâru’l- Kutubi’l- ‘Ilmiyye 1990, II/150; Carl Brockelmann, *Târîhu’l- Edebi’l- Arabî (Çev. Hasan Mahmûd İsmâil)*, Kâhire, Hey’etu’l- Mısriyyeti’l- ‘Âmme 1993, VI/451; Hayruddîn ez- Ziriklî, *el- A’lâm Kâmûsu Terâcim lieşheri’r- Ricâl ve’n- Nisâ mine’l- ‘Arab ve’l- Musta’ribîn ve’l- Mustesriğîn*, Beyrut, Dâru’l- ‘Ilmi’l- Melâyîn 1989, VII/152; Hayrettin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul, İz Yayıncılık 1999, s. 266.

için, el- Endelusî²⁴, el- Gırnâtî²⁵, el- Mısırî²⁶, el- Ceyyânî²⁷, el- Mağribî²⁸, en- Nifzî²⁹, ez- Zâhirî³⁰, el- Mâlikî³¹, eş- Şâfiî³², el- Eserî³³, en- Nahvî³⁴, el- Kâhirî³⁵ gibi nisbeler sıkça kullanılmıştır.

²⁴ bk. el- Yemânî, *a.g.e.*, s. 290; ez- Zehebî, *Ma'rifetu'l- Kurrâi'l- Kibâr*, III/1471; es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/325; ed- Dimeşkî, *a.g.e.*, s. 23; Tâcuddîn Ebî Nasr 'Abdülvehhâb b. 'Ali b. 'Abdilkâfi es- Subkî, *Tabakâtu's- Şâfi'iyeti'l- Kubrâ* (*Thk. Mahmûd Muhammed et- Tanâhî – 'Abdufettâh Muhammed*), Kâhire, Dâru İhyâi'l- Kutubi'l- 'Arabiyye 1918, IX/276; el- İsnevî, *a.g.e.*, I/218; el- Cezerî, *a.g.e.*, s. 285; el- Makrîzî, *a.g.e.*, VII/503; İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakâtu's- Şâfi'iyey*, III/67; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/70; İbn Tağrîberdî, *ed- Delîlu's- Şâfi*, II/715; es- Suyûtî, *Husnu'l- Muhâdara*, I/438; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/287; Şihâbuddîn Ebi'l- Felâh 'Abdilhayy b. Ahmed b. Muhammed el- Hanbelî ed- Dimeşkî İbnu'l- 'Imâd, *Şezerâtu'z- Zeheb fî Ahbâri men Zeheb* (*Thk. 'Abdulkâdir Arnavût*), Beyrut, Dâru İbn Kesîr 1992, VIII/251; İbnu'l- Ğazzî, *a.g.e.*, II/150; Fikrî Cezzâr, *Medâhîlu'l- Muellifîn ve'l- A'lâmu'l- 'Arab*, Riyad, Mektebetu'l- Melik Fahd 1991, I/401; Sabrî İbrâhîm es- Seyyid, *Şevâhidu Ebî Hayyân fî Tefsîrihi*, byy., Dâru'l- Ma'rife 1989, s. 12.

²⁵ Gırnâta (غَرْنَاةٌ) : el- Gırnâtî kelimesi, Gırnâta (غَرْنَاةٌ) kelimesinden gelmektedir. Endülüs'ün en büyük ve en güzel şehirlerinden biridir. Gırnâta'nın aslının "Eğarnâta" olduğu, zamanla kelime başındaki hemzenin düşürüldüğü söylenmektedir. Gırnâta kelimesi Endülüs dilinde nar manasına gelmektedir. Böyle isimlendirilmesinin sebebi olarak da Gırnâta'nın çok güzel bir belde oluşu gösterilmektedir. Günümüzde Granada olan şehrin ismi Müslümanlar tarafından Ğarnâta olarak da kullanılmıştır. bk. Şihâbuddîn Ebî 'Abdillâh Yâkût b. 'Abdillâh el- Hamevî er- Rûmî el- Bağdâdî, *Mu'cemu'l- Buldân* (*Thk. Ferîd 'Abdul'azîz el- Cundî*), Beyrut, Dâru'l- Kutubi'l- 'İlmiyye 1990, IV/221; Mehmet Özdemir, "Gırnâta", *DİA*, İstanbul, T.D.V. Yay. 1996, XIV/51. Ayrıca bu tarz kullanımlar için bk. ez- Zehebî, *Ma'rifetu'l- Kurrâi'l- Kibâr*, III/1471; es- Safedî, *el- Vâfi*, V/267; el- Kutubî, *a.g.e.*, IV/71; es- Subkî, *a.g.e.*, IX/276; İbnu'l- Hatîb, *a.g.e.*, s. 81; el- Cezerî, *a.g.e.*, s. 285; el- Makrîzî, *a.g.e.*, VII/504; İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakâtu's- Şâfi'iyey*, III/67; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/70; İbn Tağrîberdî, *en- Nucûmu'z- Zâhira*, X/111; İbn Tağrîberdî, *ed- Delîlu's- Şâfi*, II/715; es- Suyûtî, *Husnu'l- Muhâdara*, I/438; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/287.

²⁶ bk. ed- Dimeşkî, *a.g.e.*, s. 23; es- Subkî, *a.g.e.*, IX/276; İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakâtu's- Şâfi'iyey*, III/67.

²⁷ Ceyyân (جَيَّانٌ) : el- Ceyyânî kelimesi Ceyyân (جَيَّانٌ) kelimesinden gelmektedir. Endülüs'e bağlı büyük bir yerleşim yeridir. Kurtuba'nın doğu kesiminde kalan ve kendisine pek çok küçük kasabanın bağlı olduğu bir şehirdir. Ceyyân ile Kurtuba arası 17 fersah mesafededir. Ebû Hayyân'ın babası Ceyyân asıllı olduğu için bu nisbe ile anılmıştır. bk. el- Hamevî, *a.g.e.*, II/226; 'Izzuddîn İbnu'l- Esîr el- Cezerî, *el- Lubâb fî Tehzîbi'l- Ensâb* (*Thk. İhsân Abbâs*), Beyrut, Dâru Sâdır 1994, I/320; el- Yemânî, *a.g.e.*, s. 290; ez- Ziriklî, *a.g.e.*, VII/152.

²⁸ bk. İbn Tağrîberdî, *en- Nucûmu'z- Zâhira*, X/111; Zeynuddîn Ömer İbnu'l- Verdî, *Tetimmetu'l- Muhtasar fî Ahbâri'l- Beşer (Târîhu İbni'l- Verdî, Thk. Ahmed Rifat el- Bedrâvî)*, Beyrut, Dâru'l- Ma'rife 1970, II/482.

²⁹ Nifze (نِفْزَةٌ) : en- Nifzî kelimesi Nifze (نِفْزَةٌ) kelimesinden gelmektedir. Berberî kabilelerinden birinin adıdır. bk. ed- Dimeşkî, *a.g.e.*, s. 23; es- Subkî, *a.g.e.*, IX/276; Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Muhammed b. 'Osman es- Suyûtî, *Buğyetu'l- Vuât fî Tabakâti'l- Luğaviyyîn ve'n- Nuhât* (*Thk. Muhammed Ebu'l- Fadl İbrahîm*), Beyrut, Mektebetu'l- 'Asriyye tsz., I/280; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/287; ez- Ziriklî, *a.g.e.*, VII/152.

³⁰ bk. ez- Zehebî, *Zuyûlu'l- Iber*, IV/134.

³¹ bk. İbn Tağrîberdî, *en- Nucûmu'z- Zâhira*, X/111; İbn Tağrîberdî, *ed- Delîlu's- Şâfi*, II/715.

³² bk. ez- Zehebî, *Ma'rifetu'l- Kurrâi'l- Kibâr*, III/1471; İbn Tağrîberdî, *en- Nucûmu'z- Zâhira*, X/111; İbn Tağrîberdî, *ed- Delîlu's- Şâfi*, II/715; İsmail el- Bağdâdî, *Hediyetu'l- Ârifîn Esmâu'l- Muellifîn ve Âsâru'l- Musannifîn*, İstanbul, M.E.B. Basımevi 1955, II/102.

³³ ez- Zehebî, *Ma'rifetu'l- Kurrâi'l- Kibâr*, III/1471; Ahmed b. Muhammed el- Makkarî, *Nefhu't- Tib* (*Thk. İhsân Abbâs*), Beyrut, Dâru Sâdır 1997, II/535.

³⁴ bk. ez- Zehebî, *Ma'rifetu'l- Kurrâi'l- Kibâr*, III/1471; İbnu'l- Verdî, *a.g.e.*, II/482; Takıyyuddîn Ebî't- Tayyib Muhammed b. Ahmed b. 'Ali el- Kuraşî el- Hâşimî el- Hasenî el- Fâsî, *Ta'rîfu Zevi'l- 'Ulâ bimen lem Yezkûrhu'z- Zehebî mine'n- Nubelâ* (*Thk. Mahmûd Arnavût – Ekrem el- Bûşî*), Beyrut, Dâru Sâdır 1998, s. 30; Bessâm Abdülvehhâb el- Câbî, *Mu'cemu'l- A'lâm*, Limassol, el- Ceffân ve'l- Câbî 1987, s. 232.

³⁵ bk. İbnu'l- Ğazzî, *a.g.e.*, II/150.

3. Doğumu ve Çocukluk Yılları:

Kaynaklardaki bilgilere göre Ebû Hayyân, Gırnâta'ya bağlı bir yerleşim yeri olan Matahşâraş'da³⁶ hicrî 654 senesinde³⁷ Şevval ayının sonlarına doğru (mîlâdî 1256 yılı Kasım ayı) dünyaya gelmiştir³⁸. Ancak bazı kaynaklar Ebû Hayyân'ın Gırnâta'da doğduğunu zikretmişlerdir³⁹.

Elimizde bulunan kaynaklar Ebû Hayyân'ın çocukluk yıllarını Gırnâta'da geçirdiğini bildirmektedir⁴⁰. Ancak Ebû Hayyân'ın hayatından bir kesit olan çocukluk yılları hakkında maalesef teferruatlı bilgilere sahip değiliz. Her ne kadar Ebû Hayyân'ın çocukluk yıllarına dâir elimizde pek fazla bilgi bulunmasa da, Endülüs, Kurtuba ve Gırnâta hakkında o döneme ait bilgiler Ebû Hayyân'ın çocukluk dönemini nasıl bir çevrede geçirdiği noktasında bize ipuçları vermektedir.

O dönemde Endülüs ve onun büyük şehirlerinden birkaçı olan Kurtuba ve Gırnâta'da çok dinli bir yapı mevcuttu. Bu bölge birden fazla ırkın birlikte yaşadığı ve herkesin farklı bir yazı ve konuşma dili olduğu bir bölgeydi. Ancak Arapça ve İslâm, belli bir süre zarfında diğer dil ve din mensuplarına karşı üstünlüğünü kabul ettirmişti. Bunun en büyük sebebi Müslüman kültürünün, o bölgede yaşayan diğer halkları kültür, inanç, eğitim ve sosyal yapı münasebetiyle etkilemiş olmasıdır⁴¹.

³⁶ Matahşâraş (مَطَّحْشَارَش) : Bir kısım kaynaklarda Matahşâraş'ın Gırnâta'ya bağlı bir şehir olduğu kaydedilmiştir. bk. ed- Dimeşkî, *a.g.e.*, s. 23; es- Subkî, *a.g.e.*, IX/277; es- Suyûtî, *Buğyetu'l- Vuât*, I/280; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/287. Makkarî ise Matahşâraş'ın Gırnâta bölgesinde bir yer olduğunu ama bir şehir olmadığını ifade eder. bk. Makkarî, *a.g.e.*, II/559. es- Safedî'den gelen bir rivâyete göre Ebû Hayyân doğum yerinin Gırnâta olduğunu söylemiştir. bk. es- Safedî, *el- Vâfi*, V/281. Bu konudaki genel kanaat Ebû Hayyân'ın "Matahşâraş'da" dünyaya geldiği görüşüdür.

³⁷ Ebû Hayyân'ın doğumu ile ilgili, kaynakların çoğundaki umûmî kanaat onun 654 yılında doğduğudur. Bu konuda büyük çaplı bir ihtilâfa rastlamadık ancak İbn Kâdî Şuhbe (v. 851/1448), "Târîhu İbn Kâdî Şuhbe" adlı eserinde Ebû Hayyân'ın doğum tarihini, bu konudaki genel kanaatin dışına çıkarak 652 olarak zikretmiştir. İbn Kâdî Şuhbe aynı eserinde es- Safedî'nin (v. 764/1263) Ebû Hayyân'ın doğum tarihi olarak 654 yılını zikrettiğini de rivâyet etmektedir. bk. Takıyyuddîn Ebî Bekr b. Ahmed b. Kâdî Şuhbe el- Esedî ed- Dimeşkî, *Târîhu İbn Kâdî Şuhbe (Thk. Adnân Dervîş)*, Limassol, el- Ceffân ve'l- Câbî 1994, II/439. İbn Kâdî Şuhbe Tabakâtu's- Şâfi'yye adlı eserinde de Ebû Hayyân'ın doğumunu gîl (قيل) lafzı ile hem 652, hem de 654 olarak zikretmiştir. bk. İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakâtu's- Şâfi'yye*, III/67, 68.

³⁸ el- Yemânî, *a.g.e.*, s. 291; es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/328; ed- Dimeşkî, *a.g.e.*, s. 23; es- Subkî, *a.g.e.*, IX/277; el- İsnevî, *a.g.e.*, I/219; el- Cezerî, *a.g.e.*, II/285; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/70; es- Suyûtî, *Husnu'l- Muhâdara*, I/438; Makkarî, *a.g.e.*, II/ 538; Ahmet Bulut, "Ebû Hayyân el- Endelusi", *Bilim Felsefe Tarih*, İstanbul, Alemdar Ofset 1991, s. 243, 244.

³⁹ el- Kutubî, *a.g.e.*, IV/72; el- İsnevî, *a.g.e.*, I/219; el- Cezerî, *a.g.e.*, II/285; el- Makrîzî, *a.g.e.*, VII/504; İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakâtu's- Şâfi'yye*, III/67; İbn Tağrîberdî, *en- Nucûmu'z- Zâhira*, XI/111, 112.

⁴⁰ ed- Dimeşkî, *a.g.e.*, s. 23; es- Subkî, *a.g.e.*, IX/277.

⁴¹ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları III (İlim ve Kültür Tarihi)*, Ankara, T.D.V. Yay. 1997, s. 77, 78.

Bu dönemde Gırnâta, ilim ve kültür alanında çok ilerlemiş ve “İkinci Kurtuba” adı ile anılır hale gelmiştir. Ayrıca Gırnâta’da açılan üniversite dünyanın dört bir ucundan gelen araştırmacılarla dolup taşmaktaydı⁴². İşte Ebû Hayyân o dönemde sosyal, siyasal, eğitim ve kültür faaliyetleri bakımından çok parlak bir dönem geçiren Gırnâta’da çocukluk yıllarını geçirmiştir⁴³.

4. Tahsil Hayatının Başlangıcı:

Ebû Hayyân küçük yaştan itibaren ilme büyük bir hayranlık beslemiş ve hayatını bu günlerden itibaren ilim tahsiline adanmıştır. Ebû Hayyân bu uğurda pek çok hocadan ders almış ve kendini yetiştirme imkanı bulmuştur⁴⁴. Ebû Hayyân’ın çocukluk yılları hakkında teferruatlı bir bilgiye sahip değilsek de onun tahsil hayatı boyunca hangi hocalardan hangi ilimleri okuduğu, ilim için hangi beldelere seyahatler yaptığı ve buralarda hangi ders halkalarına katıldığı hususunda bugün elimizde bulunan kaynaklar ışığında en ince bilgilere ulaşabilmekteyiz.

Ebû Hayyân ilim tahsiline Gırnâta’da Kur’ân-ı Kerîm öğrenimi ile başlamıştır. el- Cezerî’nin (v. 833/1432) “Ğâyetu’n- Nihâye” adlı eserinde bildirdiğine göre Ebû Hayyân ilk Kur’ân-ı Kerîm derslerini hicrî 670 (mîlâdî 1272) senesinde 16 yaşındayken almaya başlamıştır⁴⁵.

Ebû Hayyân, Gırnâta’da Kur’ân-ı Kerîm öğrenimine ilâveten kıraat, nahiv, lugat ve hadis dersleri almıştır⁴⁶. Aynı şekilde Ebû Hayyân, Malaga⁴⁷, Meriyye⁴⁸, el- Cezîratu’l- Hadrâ’da⁴⁹ hadis derslerine iştirak etmiştir⁵⁰.

⁴² Hüseyin Algül, *İslâm Tarihi*, İstanbul, Gonca Yay. 1987, III/538.

⁴³ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul, Çağ Yay. 1987, IV/477.

⁴⁴ ez- Zehebî, *Ma’rifetu’l- Kurrâi’l- Kibâr*, III/1471, 1472; el- Cezerî, *a.g.e.*, II/285; Makkarî, *a.g.e.*, II/ 540.

⁴⁵ el- Cezerî, *a.g.e.*, II/285. Aynı şekilde Ebû Hayyân’ın Kur’ân ilmine 670 yılında başladığına dâir bk. İbn Kâdî Şuhbe, *et- Târîh*, II/440; İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakâtu’s- Şâfi’iyye*, III/68.

⁴⁶ ed- Dimeşkî, *a.g.e.*, s. 23; es- Subkî, *a.g.e.*, IX/277, 278; el- İsnevî, *a.g.e.*, I/219.

⁴⁷ Malaga (مَالَقَة) : Meriyye ile el- Cezîratu’l- Hadrâ şehirleri arasında bulunan Endülüs’ün mâmur şehirlerinden biridir. Bugün Malaga diye anılan şehirdir. Akdeniz’e kıyısı olan Malaga’da bir çok ilim adamı yetişmiştir. Makkarî, İbn Battûta, Lisânuddîn İbnu’l- Hatîb gibi âlimler buradan hayranlıkla bahsetmişlerdir. bk. el- Hamevî, *a.g.e.*, V/52; Isabel Calero, “Mâleka”, *DİA*, Ankara, T.D.V. Yay. 2003, XXVII/485, 486.

⁴⁸ Meriyye (مَرِيَّة) : Endülüs’te büyük bir şehirdir. Deniz yoluyla ticaret yapan tüccarların sıkça uğrak verdiği bir liman şehridir. Hicrî 542 yılında düşman istilasına uğramış ancak hicrî 552 yılında Müslümanlar tekrar buraya sahip olmuşlardır. bk. el- Hamevî, *a.g.e.*, V/140.

⁴⁹ el- Cezîratu’l- Hadrâ (الجزيرة الخضراء) : Endülüs’te meşhur şehirlerden biridir. Deniz kıyısında olmadığı halde bir sahil memleketi gibi bol su ve verimli topraklara sahiptir. bk. el- Hamevî, *a.g.e.*, VII/158.

⁵⁰ ed- Dimeşkî, *a.g.e.*, s. 23.

Arap dilindeki bilgisini genişleten Ebû Hayyân hicrî 670 senesinde başladığı öğrenim hayatında çok geçmeden 674 yılında daha hocaları hayatta iken ders vermeye başlamıştır⁵¹. Ebû Hayyân bu tarihte Gırnâta'da 'Abdülhakk b. 'Ali b. 'Abdillâh el- Ensâri, Ahmed b. 'Ali b. Muhammed b. et- Tabbâ', Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrahim b. ez- Zubeyr gibi isimlerden ders almıştır⁵².

5. Âilesi:

Ebû Hayyân'ın çocukluk yıllarına ilişkin elimizde çok fazla bilgi bulunmadığı gibi aynı şekilde onun âile hayatı ile ilgili de yeterli bilgiye sahip değiliz.

Elde mevcut olan kaynakları taradığımızda Ebû Hayyân'ın evli ve dört çocuk babası olduğunu görmekteyiz.

Ebû Hayyân'ın eşinin isminin Zumrude Bnt. Ebrak olduğu ve hicrî 736 (mîlâdî 1335) yılında vefat ettiği ifade edilmektedir⁵³.

Ebû Hayyân'ın çocukları arasında yalnızca kızı Nudâr hakkında tafsilatlı bilgilere ulaşabilmekteyiz.

Nudâr, babası gibi ilme ve okumaya düşkün birisidir. O, farklı hocalardan el- 'Alemu'l- Berzâlî'nin (v. 740/1339) kıraatini okumuştur. Dimyâtî'nin (v. 705/1306) derslerine katılmış ve farklı hocalardan hadis dersleri almıştır. Aynı şekilde Nudâr, Ebû Ca'fer b. Zubeyr'den de icâzet almıştır⁵⁴.

Bu üstün meziyetleri kendisinde toplayan Nudâr maalesef genç yaşta vefat etmiştir. Hicrî 702 (mîlâdî 1301) yılında dünyaya gelen Nudâr, hicrî 730 (mîlâdî 1329) yılında vefat etmiştir⁵⁵.

Kızı Nudâr'ın ölümünden büyük üzüntü duyan Ebû Hayyân dönemin sultanı Melik Nâsır'ın huzuruna çıkmış ve kızını kendi evinin bahçesine defnetmesine izin verilmesi için

⁵¹ ed- Dimeşkî, *a.g.e.*, s. 23; es- Suyûtî, *Buğyetu'l- Vuât*, I/280; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/287; İbnu'l- 'Imâd, *a.g.e.*, VIII/251.

⁵² ez- Zehebî, *Ma'rifetu'l- Kurrâi'l- Kibâr*, III/1471; el- Cezerî, *a.g.e.*, II/285; el- Makrîzî, *a.g.e.*, VII/504.

⁵³ Muhammed b. Yûsuf b. 'Ali b. Yûsuf b. Hayyân el- Endelusî, *et- Tezyîl ve't- Tekmîl fî şerhi Kitâbi't- Teshîl (Thk. Hasan Hendâvî)*, Dimeşk, Dâru'l- Kalem 1997, I/7.

⁵⁴ Makkarî, *a.g.e.*, II/559.

⁵⁵ Aynı Eser, II/560.

talepte bulunmuştur⁵⁶. Gerekli izni aldıktan sonra da kızını oraya defnetmiştir⁵⁷. Ebû Hayyân kızını buraya defnettikten sonra uzunca bir süre kızının mezarının başından ayrılmamış ve bir yıl boyunca her gün kızının mezarını ziyaret etmiştir⁵⁸.

Bununla da yetinmeyen Ebû Hayyân, kızına ithâfen “en- Nudâr fi'l- Meslâti an Nudâr” isminde bir eser yazmış ve bu eserinde kızından övgü ile bahsetmiştir⁵⁹.

Oğlu Hayyân ise onun “Ebû Hayyân” künyesi ile isimlendirilmesine sebep olan oğludur.

Ebû Hayyân, oğlu Hayyân'ın da kızı gibi başarılı olmasını ister ve her fırsatta kızından övgü ile bahsederken “Keşke kardeşi Hayyân da onun gibi çalışkan ve ilme düşkün olsaydı” diye hayıflanırdı⁶⁰.

İbnu'l- Kâdî (v. 1025/1624) “Durratu'l- Hicâl” adlı eserinde, Ebû Hayyân'ın oğullarından bir diğeri olan ‘Abdullah’ın ismini “Ebû ‘Abdillah“ şeklinde Ebû Hayyân'ın künyesi olarak vermiştir⁶¹.

Bedruddîn ise ilme iştiyâkı olan ve babası ile birlikte İbn Mâlik'in (v. 672/1273) eserlerinden birisi olan et- Teshîl'i özetlemiştir⁶².

Kaynaklardaki bilgilere göre Ebû Hayyân âile hayâtı açısından oldukça otoriter bir kişi olup son derece düzenli bir hayat yaşamıştır. Mısır'a yerleştikten sonra âilesine yapmış olduğu aşağıdaki tavsiyelerden onun hayâta nasıl baktığı açıkça anlaşılmaktadır.

Ebû Hayyân'a göre akli başında olan kişi şu hususlara önem verir:

1: Dış görünüş itibâriyle herkese karşı dostça bir tavır sergilemeli ancak karşı taraftan gelecek tehlikelerden sakınabilmek için başkalarına karşı içten düşmanmış gibi muamelede bulunmalıdır. Bu noktada, düşman olan kimselerden daha çok dost bilinen kimselere karşı

⁵⁶ Ebû Hayyân'ın kızının gömüldüğü yer hususunda es- Safedî'den gelen iki farklı rivâyet bulunmaktadır. es- Safedî “A'yânu'l- 'Asr” ile “el- Vâfi” adlı eserlerinde Nudâr'ın gömüldüğü yer olarak Ebû Hayyân'ın evinin bahçesini göstermektedir. es- Safedî, “Nektu'l- Himyân” adlı eserinde ise Nudâr'ın gömüldüğü yer olarak Nudâr'ın kendi evinin bahçesini göstermektedir. bk. es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/332; es- Safedî, *el- Vâfi*, V/268; Salâhuddîn Halîl b. Aybek es- Safedî, *Nektu'l- Himyân fî Nuketi'l- 'Umyân (Thk. Ahmed Zekî)*, Kâhire, Matbaatu'l- Cemâliyye 1911, s. 281.

⁵⁷ es- Safedî, *Nektu'l- Himyân*, s. 281; es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/332; es- Safedî, *el- Vâfi*, V/268; Makkarî, *a.g.e.*, II/560.

⁵⁸ Makkarî, *a.g.e.*, II/560.

⁵⁹ Aynı Eser, II/559.

⁶⁰ Aynı Yer

⁶¹ Ebu'l- Abbâs Ahmed b. Muhammed el- Miknâsî İbni'l- Kâdî, *Durratu'l- Hicâl fî Esmâ'ir- Ricâl*, Kâhire, Dâru't- Turâs 1970, II/122.

⁶² es- Suyûtî, *Buğyetu'l- Vuât*, I/282; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/290; İbnu'l- 'Imâd, *a.g.e.*, VIII/254; İbnu'l- Ğazzî, *a.g.e.*, II/150.

tedbirli olmalıdır. Çünkü bir kimsenin başka bir kimseye iyilikte bulunması ve ona karşı sevgi beslemesi mutlaka elde etmek istediği bir menfaat sebebiyledir.

2: Altı yerde konuşmayı terk etmeli ve sessiz kalmayı tercih etmelidir.

Bu altı mesele şunlardır:

- a) Cenâb-ı Hakkın zâtı,
- b) Cenâb-ı Hakkın sıfatları,
- c) Peygamberler,
- d) Sahâbîler arasında geçen olaylar,
- e) Mezhep imamaları arasında vukû bulan konular,
- f) Allah'ın (c.c.) sâlih kulları ile dönemin makam ve mevki sahibi kişileri hakkında ileri geri konuşmama.

3: Nefsi müdâfaa dışında hiçbir canlıya zarar vermemelidir.

4: Olayları idrak edebilme bakımından insanları mâzur görmelidir. Çünkü herkes kendi kapasitesine göre hareket eder.

5: Kendini gösterişten uzak tutmalı ve devrinde yaşayan insanları küçük görmemelidir.

6: Çalışmalarını, dînî inançlar ve karşılıklı uzlaşma bakımından kendisiyle anlaşabileceği kişilerle sürdürmelidir. Maksâdını anlamayan, yine aynı şekilde olayları kavrama güçlüğü çeken kimselere boş yere sinirlenmemelidir.

7: Dış görünüşü itibâriyle kötü olan sözleri hayra yormalı ve hatası sebebiyle kimseye karşı ön yargılı olmamalıdır.

8: Câhiliye dönemine ait bilgilerle vaktini harcamamalı, çalışmalarını dini bilimler hususunda yoğunlaştırmalıdır.

9: Fakirleri görmezlikten gelmemelidir. Onların durumlarıyla bizzat ilgilenmelidir.

10: Bütün insanlığa karşı tevâzu ile yaklaşması gerekir. Kendisinin de bir gün dara düşüp bir başkasına muhtaç olabileceğini hatırlamalı ve aslâ hiç kimseye büyüklük taslamamalıdır.

11: Az gülmeli, az şaka yapmalı ve kendisine faydası olmayacak şeylerle vaktini geçirmemelidir.

12: Allah'a karşı günah sayılmayan konularda herkesle birlikte hareket etmelidir.

13: Herkes tarafından kötü kabul edilen işlerden kendisini soyutlamalıdır ve hiç kimseden şikayetçi olmamalıdır.

14: Âilesi ile ilgili konular hakkında arkadaş meclislerinde söz etmemelidir.

15: Cenâb-ı Hakkın hoşnutluğunu kazanmak için yapmış olduğu güzel işleri başkalarına anlatmamalıdır.

16: Dâima güler yüzlü ve tatlı dilli olmalıdır. Allah'tan (c.c) gayrisına güvenmemelidir.

17: Tarih kitaplarını çokça okumalıdır. Çünkü bu tarz eserler insanın zihnî melekelerini kuvvetlendirir⁶³.

Maddeler halinde özetlemeye çalıştığımız Ebû Hayyân'ın bu tavsiyeleri onun ne derece prensipli bir insan olduğunu göstermektedir. O, bu tavsiyelerini bir taraftan baba sıfatıyla kendi âilesine diğer taraftan da hoca vasfıyla talebelerine yapmıştır.

6. Endülüs'ten Ayrılışı:

Ebû Hayyân'ın Endülüs'ten ayrılış tarihi ve ayrılış sebebi hususunda elimizde bulunan mevcut kaynaklarda birbirinden farklı rivâyetler göze çarpmaktadır. Kimi kaynaklar Ebû Hayyân'ın Endülüs'ten ayrılış tarihini 677/1279 yıllarının başları olarak vermiş⁶⁴, diğer bazı kaynaklar 678/1279 yılının Zilhicce ayını gösterirken⁶⁵, birtakım kaynaklar da bu tarihi 679/1280 yılının başı olarak vermişlerdir⁶⁶.

Ebû Hayyân'ın Endülüs'ten ayrılış sebebi hususunda da farklı iki rivâyet bulunmaktadır. Bazılarına göre, çok iyi bir öğrenci olan Ebû Hayyân gençlik heyecanıyla hocası Ebû Ca'fer et- Tabba'ya birtakım eleştiriler yöneltti. Hattâ hocasını tenkid eder mâhiyette "el- İlmâ' fî İfsâdi İcâzeti İbni't- Tabba'" isimli eseri kaleme aldı. Ebû Hayyân'ın bu tavırları üzerine hocası durumu "el- Fakîh" lakâbıyla anılan emir Muhammed b. Nasr'a arzetti. Durumu öğrenen sultan, cezalandırmak için Ebû Hayyân'ın derhal huzuruna

⁶³ Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf b. Hayyân el- Endelusî, *Takrîbu'l- Mukarrab (Thk. 'Afîf 'Abdurrahmân)*, Beyrut, Dâru'l- Museyyera 1982, s. 10, 11; Makkarî, *a.g.e.*, II/565, 566; Abbas el- Kummî, *el- Kunâ ve'l- Elkâb*, Beyrut, Muessesetu'l- Vefâ 1983, I/60; 'Abdul'âl Sâlim Mukrim, "*Ebû Hayyân el- Endelusî ve Menhecuhû fi'd- Dirâsâti'n- Nahviyye*", Kuveyt, Mecelletu Kulliyeti'l- Âdâb ve't- Terbiye 1922, sy. 2, s. 12; Mahmut Kafes, *Ebû Hayyân el- Endelusî'nin Hayatı ve el- Bahru'l- Muhît İsimli Tefsirindeki Metodu (Basılmamış Doktora Tezi)*, Konya, Selçuk Ünv. Sos. Bil. Enst. 1994, s. 16, 17; Hüseyin Avni Çelik, "*Ebû Hayyân el- Endelusî ve Tefsirdeki Metodu*", Atatürk Ünv. İlahiyat Fak. Dergisi, Erzurum, Atatürk Ünv. Basımevi 1990, sy. 9, s. 146, 148.

⁶⁴ ed- Dimeşkî, *a.g.e.*, s. 23, 24.

⁶⁵ el- Maktûzî, *a.g.e.*, VII/504.

⁶⁶ Makkarî, *a.g.e.*, II/563; 'Abdulhayy b. 'Abdilkebir el- Kettânî, *Fehresu'l- Fehâris ve'l- Esbât (Thk. İhsân Abbâs)*, Beyrut, Dâru'l- Ğarbi'l- İslâmî 1982, I/155.

getirilmesini istedi. Ancak bir süre gizlenen Ebû Hayyân gizlice gemiye binerek deniz yoluyla doğuya kaçmıştı⁶⁷.

Diğer görüşe göre ise; o dönem için mantık, felsefe, matematik ve tabii ilimlerde uzman olan bilim adamlarından bazıları sultanın huzuruna çıkararak kendilerinin yaşlandığını, öldükten sonra bu ilimleri devam ettirecek talebeler yetiştirmek istediklerini ve bu sebeple kendilerine talebeler temin edilmesi hususunu dile getirdiler. Böylelikle kendilerinden sonra bu bilim dallarında yetişmiş olan talebelerin, sultanların bu konulardaki eksikliklerini giderebileceğini de aktardılar.

Bilim adamları, yetiştirmek istedikleri talebeler hakkında bir liste hazırlayıp Ebû Hayyân'ın ismini de bu listeye eklediler. Hattâ ona yüksek bir maaş bağlanması, kendisine yiyecek ve giyecek temin edilmesini de istediler. Ancak bu durumdan hoşnut olmayan Ebû Hayyân kendisine yapılan bu teklifi kabul etmedi. Belki bu noktada kendisini zorlayacakları korkusuyla memleketinden gizlice ayrıldı⁶⁸.

Böylece Ebû Hayyân öz vatanından ayrılmış oldu. İlme karşı olan düşkünlüğü her şeyden daha fazla olan bu zât, bir taraftan kendi vatanından ayrılmanın burukluğunu taşıırken diğer taraftan ilmî üstünlüğü herkes tarafından kabul edilecek olan “Ebû Hayyân” olma yolunda büyük bir adım atmıştı.

Bundan sonra Ebû Hayyân pek çok seyahatlerde bulunacak ve ilmî tahsîlini kolayca devam ettirebileceği uygun bir yer arayışı içerisinde olacaktır.

Ebû Hayyân başladığı bu yolculukta uğrak verdiği her yerde ilimde temâyüz etmiş hocaların ders halkalarına katılacak ve onlardan sarf, nahiv, fıkıh, hadis ve tefsir dersleri alacaktır.

Anlaşılmaktadır ki Ebû Hayyân hayatında kendisine bir rota belirlemiştir. Ve sergilediği davranışlar hep kendisine çizdiği bu rota istikametinde olmuştur. Hiçbir sebep onu ideallerinden ve kendi doğrularından uzaklaştıramamıştır. Endülüs'ü terk etmesine

⁶⁷ Ebû Hayyân, *Takrîbu'l- Mukarrab*, s. 13; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/71; es- Suyûtî, *Buğyetu'l- Vuât*, I/281; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/288, 289; Makkarî, *a.g.e.*, II/583, 584; İbnu'l- 'Imâd, *a.g.e.*, VIII/252; Muhammed b. 'Ali eş- Şevkânî, *el- Bedru't- Tâli' bi mehâsini men ba'de'l- Karni's- Sâbi'*, Kâhire, Dâru'l- Kutubi'l- İslâmî tsz., II/289, 290; 'Abdulmecîd Muhtesib, “*Hayâtu Ebî Hayyân ve Sekâfetuhû*”, İslâmâbad, Mecelletu'd- Dirâsâti'l- İslâmiyye 1978, sy. XIII, s. 9, 10; el- Mukrim, *a.g.e.*, s. 10.

⁶⁸ Ebû Hayyân, *Takrîbu'l- Mukarrab*, s. 13; es- Suyûtî, *Buğyetu'l- Vuât*, I/281; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/289; İbnu'l- 'Imâd, *a.g.e.*, VIII/252; el- Muhtesib, *a.g.e.*, s. 9; el- Mukrim, *a.g.e.*, s. 10.

sebeup olan olayları göz önüne alacak olursak her ne pahasına olursa olsun onun, hayatını başkalarının istekleri ve doğruları üzerine kurmadığını açıkça görmüş oluruz.

7. Seyahatleri:

Ebû Hayyân'ın memleketi olan Endülüs'ten ayrılış tarihi olarak kaynaklarda birbirinden farklı rivâyetler olduğunu daha önce belirtmiştik. Kaynaklarda bu tarih 677/1279 yılının başları, veya 678/1279 yılının Zilhicce ayı, ya da 679/1280 yılının başı olarak zikredilmektedir⁶⁹.

Ebû Hayyân'ın Endülüs'ten ayrıldıktan sonraki ilk durağı Fas oldu. Ancak burada yalnızca üç gün kaldı⁷⁰. Bu kısa süre zarfında Ebû'l- Kâsım el- Mizyâtî ile görüştü⁷¹. Buradan Sebte⁷², Bicâye⁷³, Tunus ve İskenderiyye şehirlerine geçti⁷⁴. Ebû Hayyân buralarda hadis dinledi ve kıraat derslerine katıldı⁷⁵. Buradan da hacetmek üzere hicaz bölgesine gitti. Ebû Hayyân hicaz bölgesinde Mekke, Mîna, Cidde, Ayzâb⁷⁶, Eyle⁷⁷, Yenbu'⁷⁸, Kanâ⁷⁹ şehirlerini gezerek buralarda mevcut olan çeşitli ders halkalarına katılıp kısa süreli de olsa bu bölgelerdeki âlimlerin hadis derslerini dinledi⁸⁰. Hac dönüşü İskenderiyye'ye geçen Ebû Hayyân burada büyük bir nahiv âlimi olan Bahâuddîn

⁶⁹ Bu konu hakkında 64. 65. ve 66. dipnotlara bakınız.

⁷⁰ 'Abdulkâdir Zimâme, "min Âsâri Ebî Hayyân en- Nifzî el- Endelusi", Dimeşk, Mecelletu'l- Mecma'î'l- Luğati'l- 'Arabiyye 1983, c. 58, s. 259.

⁷¹ Makkarî, *a.g.e.*, II/584.

⁷² Sebte (سبته) : İlk harfinin kesre olduğu da söylenmiştir. Mağrib bölgesindeki tanınmış liman şehirlerinden biridir. bk. el- Hamevî, *a.g.e.*, III/205, 206.

⁷³ Bicâye (بجاية) : Afrika ile Mağrib arasında deniz kenarında yer alan bir şehirdir. Önceleri sadece küçük bir liman şehriydi. Zamanla büyük bir yerleşim yeri haline geldi. bk. el- Hamevî, *a.g.e.*, I/403.

⁷⁴ ed- Dimeşkî, *a.g.e.*, s. 24.

⁷⁵ es- Safedî, *el- Vâfi*, V/267; es- Safedî, *Nektu'l- Himyân*, s. 280; el- Kutubî, *a.g.e.*, IV/72; ed- Dimeşkî, *a.g.e.*, s. 24; es- Subkî, *a.g.e.*, IX/278.

⁷⁶ 'Ayzâb (عَيذاب) : Kızıldeniz kıyısında yer alan küçük bir sahil şehridir. bk. el- Hamevî, *a.g.e.*, IV/193.

⁷⁷ Eyle (أَيْلَة) : Kızıldeniz'in Şam tarafında kalan bir sahil şehridir. Bu şehrin Hicaz'ın son, Şam'ın ise ilk sınırı olduğu söylenir. Yani bu şehir Hicaz ile Şam arasında bir yerdedir. bk. el- Hamevî, *a.g.e.*, I/347; İbnu'l- Esîr, *a.g.e.*, I/98.

⁷⁸ Yenbu' (يَنْبُع) : İçerisinde bol miktarda tatlı su kaynakları bulunan bir beldedir. Tam olarak nerede olduğu konusu ihtilaflıdır. İbn Dureyd'e (v. 321/933) göre Mekke ile Medine arasında bir yerdedir. Bir diğer görüşe göre Peygamberimizin (s.a.v.) savaş yaptığı Tihâme bölgesindedir. İbnu'l- Esîr'e göre ise Yenbu', Medine yakınlarında bir yerleşim yeridir. bk. el- Hamevî, *a.g.e.*, V/513; İbnu'l- Esîr, *a.g.e.*, III/418.

⁷⁹ Kanâ (قَنَا) : Yemen bölgesinde bir yerleşim yeridir. bk. el- Hamevî, *a.g.e.*, IV/453.

⁸⁰ ed- Dimeşkî, *a.g.e.*, s. 24; el- Makrîzî, *a.g.e.*, VII/504, 505; Makkarî, *a.g.e.*, II/560.

İbnu'n- Nehhâs'tan (v. 698/1298) Sîbeveyh'in nahivle ilgili yazmış olduğu büyük eseri el-Kitâb'ı okumaya başladı⁸¹. Aynı zamanda ondan edebiyat dersleri aldı⁸².

Ebû Hayyân hicri 680 yılında Mısır'a gelerek Kâhire'ye yerleşti⁸³. Onun Mısır'a geldiği tarih olarak kaynaklarda 679 senesi de zikredilmektedir⁸⁴. Ebû Hayyân Mısır bölgesinde de araştırmalarına ve çalışmalarına devam ederek bu bölgede Mahalle⁸⁵, Cîze⁸⁶, Dimyât⁸⁷, Dişnâ⁸⁸, Munye⁸⁹, Kûs⁹⁰, Şam ve Bağdat'a da giderek buralardaki meşhur âlimlerin özellikle kıraat, nahiv ve hadis derslerine iştirak etti⁹¹.

8. Fizikî Yapısı (Dış Görünüşü):

Ebû Hayyân, güzel yüzlü, açık benizli bir insandı. Onun uzun beyaz saçları, pek fazla gür olmayan uzun sakalları ve kızıla çalan bıyıkları vardı. Kendisi dâima açık, net ve

⁸¹ es- Safedî, *el- Vâfi*, V/268; es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/332; el- Kutubî, *a.g.e.*, IV/72; el- İsnevî, *a.g.e.*, I/219; İbn Kâdi Şuhbe, *et- Târîh*, II/ 440; İbn Kâdi Şuhbe, *Tabakâtu's- Şâfi'iyye*, III/68; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/70; es- Suyûtî, *Buğyetu'l- Vuât*, I/280; es- Suyûtî, *Husnu'l- Muhâdara*, I/438; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/287; İbnu'l- 'Imâd, *a.g.e.*, VIII/251; Brockelmann, *a.g.e.*, VI/451; Yûsuf İlyân Serkîs, *Mu'cemu'l- Matbûati'l- 'Arabîyye ve'l- Muarraba*, Mısır, Matbaatu Serkîs 1928, I/307; Şevkî Dayf, *el- Medârisu'n- Nahviyye*, Kâhire, Dâru'l- Meârif 1968, s. 320; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l- Muellifîn Terâcimu Musannifi'l- Kutubi'l- 'Arabîyye*, Dimeşk, Matbaatu't- Terakkî 1960, XII/130; Bulut, *a.g.e.*, s. 245.

⁸² es- Safedî, *el- Vâfi*, V/268; es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/332; el- Kutubî, *a.g.e.*, IV/72; el- İsnevî, *a.g.e.*, I/219; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/70; Muhammed Huseyn ez- Zehebî, *et- Tefsîr ve'l- Mufessirûn*, Beyrut, Dâru'l- Kutubi'l- Hadîse 1976, I/317.

⁸³ ed- Dimeşkî, *a.g.e.*, s. 24.

⁸⁴ Bu konuda bk. İbn Kâdi Şuhbe, *et- Târîh*, II/ 440.

⁸⁵ Mahalle (المَحَلَّة) : Mısır'da meşhur bir şehrin ismidir. Bu isim birden fazla yerleşim yerine isim olarak verilmiştir. Mahalle Dakalâ bu ismin verildiği en büyük ve en meşhur yer olup Kâhire ile Dimyât arasındadır. İbnu'l- Esîr'e göre Mahalle, Mısır diyarında Nil nehri kıyısına kurulmuş bir yerleşim yeridir. bk. el- Hamevî, *a.g.e.*, V/76; İbnu'l- Esîr, *a.g.e.*, III/175.

⁸⁶ Cîze (الجِيزَة) : Bu kelime Arap dilinde vâdi manasına gelmektedir. Mısır bölgesinde Fustât'ın batı kesiminde yer alan küçük bir yerleşim yeridir. Burası Mısır'ın en güzel kasabalarından biridir. bk. el- Hamevi, *a.g.e.*, II/232; İbnu'l- Esîr, *a.g.e.*, I/323.

⁸⁷ Dimyât (دِمْيَاط) : Tunus ve Mısır arasında bulunan eski bir şehirdir. Nil deltasında doğu kolu ile Menzele Gölü arasında 13 km. güneyde yer almaktadır. Dimyât, İslâm kalelerinden bir kaledir. Burası düz ve açık bir arazide bulunduğu, Akdeniz'e yakın ve Mısır'ın giriş kapılarından biri olduğu için İslâm hakimiyeti devrinde sık sık istilâ ve hücumlara uğramıştır. bk. el- Hamevî, *a.g.e.*, VII/537; Atilla Çetin, "Dimyat", *DİA*, İstanbul, T.D.V. Yay. 1994, IX/309.

⁸⁸ Dişnâ (دِشْنَا) : Mısır bölgesinde Nil nehrinin doğusunda yer alan bir beldedir. Burası güzel bahçeleri olan bir yerdir. bk. el- Hamevî, *a.g.e.*, II/520.

⁸⁹ Munye (الْمُنْيَة) : Mısır'ın şehirlerinden biridir. Ancak bu isimle anılan daha başka şehirler de vardır. Örneğin İbnu'l- Esîr Endülüs'te bu isimle anılan bir köyün bulunduğunu ifade etmektedir. bk. el- Hamevi, *a.g.e.*, V/253; İbnu'l- Esîr, *a.g.e.*, III/266.

⁹⁰ Kûs (قُوص) : Mısır'ın Sa'îd bölgesinde, Nil tarafında yer alan şehirlerden biridir. Kûs ile Fustât'ın arası 12 günlük bir mesafededir. Bu şehrin halkı oldukça zengindir. Kûs ile Yemen denizi arası 4 veya 5 günlük mesafededir. Ayrıca burası güney beldelerine yakın olduğu için oldukça sıcaktır. bk. el- Hamevi, *a.g.e.*, IV/469; İbnu'l- Esîr, *a.g.e.*, III/63.

⁹¹ ed- Dimeşkî, *a.g.e.*, s. 24; el- Makrîzî, *a.g.e.*, VII/504, 505; İbn Tağrîberdî, *a.g.e.*, X/112; Makkarî, *a.g.e.*, II/540; el- Kettânî, *Fehresu'l- Fehâris*, I/155.

sâde bir dil olan Endülüs şîvesiyle konuşurdu. Yalnız Ebû Hayyân'ın “Kâf (ق)” harfini “Kef (ك)” harfine yakın bir mahreçle çıkardığı söylenmektedir. Ancak Ebû Hayyân Kur'ân-ı Kerîm okurken “Kâf (ق)” harfini asıl mahrecinden çıkarırdı. Hattâ o, Mısır'a yerleştiğinde “Bu diyarda “Kâf (ق)” harfini tam olarak mahrecinden çıkarabilen hiç kimse yok” demiştir⁹².

Ebû Hayyân'ın yapısı hakkında er- Ruaynî (v. 779/1378) şunları söyler: “O, çok faziletli bir insandı. Ben onun bir benzerini daha görmedim. Oldukça güler yüzlü, mutlu, neşeli, samîmî, sıkıntılardan uzak kalmayı başaran, tatlı dilli, açık, anlaşılır ve düzgün ifâdeler kuran biriydi. Ne çok uzun boyluydu. Ne de çok kısaydı⁹³. Saçlarında oldukça fazla lülesi vardı”⁹⁴.

Lisânuddîn İbnu'l- Hatîb (v. 776/1375) ise Ebû Hayyân'ın dış görünüş itibariyle çok güzel bir yapıya sahip olduğunu ve aynı zamanda hoş bir mîzacı bulunduğunu söylemektedir⁹⁵.

9. Rûhî Yapısı (İç Dünyâsı) :

Ebû Hayyân hayâtı boyunca bir çok sıkıntılarla karşılaşmış ama bu sıkıntılarının her birine göğüs gererek hiçbir zaman sıkıntılara teslim olmamıştır. Ebû Hayyân hocalardan ders alıp kendini geliştirmek ve nihâyetinde bir gün talebeler yetiştirmek için ilim öğrenimini kendisine tek rota olarak belirlemiş ve hayatını bu rota çerçevesinde tanzim etmiştir. Hayâtı boyunca karşısına çıkan sıkıntılar hiçbir zaman kendisini yıldırمامıştır. Hattâ o, kendi prensipleriyle bağdaşmayan şeyleri kabul etmemek için öz yurdundan ayrılmış, ilim için memleket memleket dolaşmıştır. Görmekteyiz ki her gittiği yerde Ebû Hayyân, ya bir ders halkasına katılmış ders dinlemekte ya da etrafında halkalanan talebelerine ders vermektedir.

⁹² es- Safedî, *el- Vâfi*, V/268; es- Safedî, *A 'yânu'l- 'Asr*, V/332; es- Safedî, *Nektu'l- Himyân*, s. 281; el- Kutubî, *a.g.e.*, IV/72; es- Subkî, *a.g.e.*, IX/279; el- Makrîzî, *a.g.e.*, VII/505; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/74; es- Suyûtî, *Buğyetu'l- Vuât*, I/282; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/290; Makkarî, *a.g.e.*, II/541; İbnu'l- 'Imâd, *a.g.e.*, VIII/253; Kafes, *a.g.e.*, s. 5.

⁹³ İbn Hacer “ed- Dururu'l- Kâmine” adlı eserinde es- Safedî'den naklen Ebû Hayyân'ın oldukça uzun boylu bir kişi olduğunu ileri sürmektedir. ed- Dâvûdî'de bu görüşü benimsemektedir. bk. İbn Hacer, *a.g.e.*, V/74; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/289.

⁹⁴ Makkarî, *a.g.e.*, II/565.

⁹⁵ İbnu'l- Hatîb, *a.g.e.*, s. 82.

Ebû Hayyân'ın sağlam ve sarsılmaz inancı bütün bunları başarabilmesinde en büyük etken olmuştur.

Ebû Hayyân sağlam bir İslâm inancına sahipti. es- Safedî hocası için “ O, huşû sâhibiydi. Kur'ân-ı Kerîm'i dinlerken ağlardı” demektedir⁹⁶.

Aynı şekilde onun, beğendiği şiirleri dinlerken de gözlerinin dolduğu rivâyet edilmektedir⁹⁷. Bu da bize onun hem yüksek bir edebî zevke sahip olduğunu hem de duygusal bir yapısının bulunduğunu göstermektedir.

Ebû Hayyân insanlarla olan sosyal ilişkilerinde oldukça dikkatliydi. Herkese karşı ihtiyatlı ve tedbirli davranırdı. Kendisine bir başkası hakkında güzel şeyler söylendiği vakit o buna çok fazla sevinmezdi. Yine de aklının bir köşesinde o kişiye dâir bir soru işâreti kalırdı. Ancak kendisine bir başkası hakkında kötü ve çirkin bir şey söylendiği vakit insanlara karşı ihtiyatlı davrandığı için buna sevinirdi⁹⁸. Ancak o hiç kimsenin arkasından kötü söz sarfetmez aksine herkesi hayırla yâd ederdi.

es- Safedî der ki “Hocamdan ölü olsun diri olsun herkes hakkında güzel sözden başka bir şey işitmedim”⁹⁹.

Ebû Hayyân kendisiyle çağdaş olan birçok âlimle görüşmüş ve onlarla güzel diyaloglar kurmuştur. İbn Teymiyye de (v. 728/1328) bu âlimlerden biridir. Ebû Hayyân İbn Teymiyye için yazmış olduğu bir beytinde ona olan hayranlığını dile getirmiştir. Ancak bir süre sonra bu iki âlimin arasına soğukluk girmiş ve sonunda Ebû Hayyân İbn Teymiyye ile olan ilişkisini kesmiştir¹⁰⁰.

Kaynaklarda bu iki âlimin aralarının bozulmasına sebep olan olay hakkında birbirinden farklı rivâyetlere rastlamaktayız.

Birinci görüşe göre iki âlim Arap dili hakkında müzâkereler yaparken İbn Teymiyye Sîbeveyh'in yalan söylediğini söyleyince Ebû Hayyân bundan dolayı çok üzölmüş ve İbn Teymiyye ile olan ilişkisini kesmiştir¹⁰¹.

⁹⁶ Muhammed b. Yûsuf b. 'Ali b. Yûsuf b. Hayyân el- Endelusî, *el- Mubdi' fi't- Tasrîf (Thk. 'Abdulhamîd es- Seyyid Taleb)*, Kuveyt, Dâru'l- 'Urûbe 1982, s. 22; es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/334; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/73, 75; es- Suyûtî, *Buğyetu'l- Vuât*, I/282; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/289; Makkarî, *a.g.e.*, II/543; İbnu'l- 'Imâd, *a.g.e.*, VIII/253.

⁹⁷ es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/334; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/73, 75; Makkarî, *a.g.e.*, II/543.

⁹⁸ es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/333; Makkarî, *a.g.e.*, II/542; İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakâtu's- Şâfi'iyye*, III/70.

⁹⁹ es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/333; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/75; Makkarî, *a.g.e.*, II/542.

¹⁰⁰ İbn Hacer, *a.g.e.*, V/75; Makkarî, *a.g.e.*, II/542, 578; İbnu'l- 'Imâd, *a.g.e.*, VIII/253.

¹⁰¹ Makkarî, *a.g.e.*, II/578. İbn Hacer, İbn Teymiyye'nin Sîbeveyh hakkında yalan söylediği değil de onun hakkında kötü konuştuğunu rivâyet etmektedir. bk. İbn Hacer, *a.g.e.*, V/75.

Bir diğerk görüşe göre Ebû Hayyân İbn Teymiyye'nin "Kitâbu'l- 'Arş" adlı eserini okuyunca onun mücessimeye¹⁰² meylettiğini düşünüp ilişkisini kesmiştir¹⁰³.

Başka bir görüşe göre ise İbn Teymiyye ile yaptıkları bir tartışma sırasında Ebû Hayyân ona Sîbeveyh'ten bir şey nakletmiş bunun üzerine İbn Teymiyye de Sîbeveyh'in kitabında otuz yerde hata ettiğini söylemiştir. Bu söze çok üzülen Ebû Hayyân İbn Teymiyye ile olan bütün bağlarını koparmıştır¹⁰⁴. Çünkü Ebû Hayyân Sîbeveyh'e karşı büyük bir sevgi ve muhabbet beslemekteydi. Kendisinde okumaya başlayan her talebeye Sîbeveyh'in (v. 180/796) el- Kitâb ile İbn Mâlik'in (v. 672/1273), et- Teshîl adlı eserini mutlaka okuturdu. Hattâ o bunu âdet haline getirmişti¹⁰⁵.

Ebû Hayyân cömertlik konusunda yazılmış olan şiirlerden pek hoşlanmazdı. Hattâ insanların tutumlu olmaları gerektiğini her fırsatta söyler ve bu konuda talebelerini de uyarırdı. O, herkes nasıl cömertliğiyle övünüyorsa kendisinin de tutumluluğuyla gurur duyduğunu ifade etmiştir¹⁰⁶. Bir gün talebesi es- Safedî'ye şunları söyler: "Cebindeki parana sahip ol. Çünkü insanların sana cimri demeleri, senin değersiz kişilere muhtaç olmandan, onlara el avuç açmandan daha iyidir"¹⁰⁷.

Mısır'da hayatını sürdüren bir fakire her gün için sadece dört kuruşun yetebileceğini iddia eder. Bu fakir iki kuruşa kendisine yatacak bir yer temin eder, bir kuruşuna da kuru üzüm ile bir bardak su satın alır, geriye kalan bir kuruşuna da limon satın alarak bunu ekmekle yiyebileceğini ifâde eder¹⁰⁸.

Ebû Hayyân'ın paraya bu derece önem vermesi belki de yaşadığı sıkıntıların bir neticesidir. Çünkü Ebû Hayyân her ne kadar Endülüs'ten kendisi ayrılmış olsa da bu

¹⁰² Mücessime: Tecsim, Allâh Teâlâ'yı yaratığa benzeterek O'nu bir cisim kabul etmektir. Allah'ı cisim kabul edenlere Mücessime denmiştir. Tecsim inanan ve bunun kavgasını veren Ebû 'Abdillah Muhammed b. Kerem olmuştur. Tecsim taraftarları Kur'an'da zikri geçen müteşâbih âyetlerden hareketle Allah'ı bir cisim olarak kabule meyletler. Allah'ın cevher olduğunu ileri sürüp O'nun arşa temas ettiğini, intikâl, nüzul gibi halleri O'na câiz görürler. Geniş bilgi için bk. Şerafeddin Gölcük, *Kelâm Tarihi*, Konya, Esra Yay. 1998, s. 75.

¹⁰³ es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/333; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/75; Makkarî, *a.g.e.*, II/542.

¹⁰⁴ es- Suyûtî, *Buğyetu'l- Vuât*, II/282; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/287.

¹⁰⁵ es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/331, 332; es- Safedî, *Nektu'l- Himyân*, s. 280; el- Kutubî, *a.g.e.*, IV/72; el- Makrîzî, *a.g.e.*, VII/505; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/70; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/288; Makkarî, *a.g.e.*, II/542; İbnu'l- 'Imâd, *a.g.e.*, VIII/252; eş- Şevkânî, *a.g.e.*, II/289.

¹⁰⁶ İbn Hacer, *a.g.e.*, V/75, 76; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/289; Makkarî, *a.g.e.*, II/543; İbnu'l- 'Imâd, *a.g.e.*, VIII/253; eş- Şevkânî, *a.g.e.*, II/291; Kafes, *a.g.e.*, s. 11.

¹⁰⁷ es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/334; Makkarî, *a.g.e.*, II/543.

¹⁰⁸ es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/334. Benzer rivâyetler için bk. Ebû Hayyân, *Takrîbu'l- Mukarrab*, s. 10; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/76; Makkarî, *a.g.e.*, II/543; Kafes, *a.g.e.*, s. 12.

yolculuğa onu sevkeden birtakım sebepler olmuştur. Bir bakıma kendi isteği olmayan bir yolculuğa çıkmak zorunda kalmıştır. Bu meşakkatli yolculuk esnâsında Ebû Hayyân birçok maddî sıkıntılarla karşılaşarak bu düşüncelere sahip olması kuvvetle muhtemeldir.

Ebû Hayyân tutumlu olmaya o kadar fazla önem verirdi ki okumak için kitap satın alanları dahi kınardı. Kendisi okumak istediği kitabı kütüphanelerden tedârik ettiğini ve okuduktan sonra tekrar îade ettiğini belirtmiştir. Bunun açıklamasını şöyle yapardı: “Paraya ihtiyaç hissettiğim zaman parayı kitap gibi bir başka yerden tedarik edemiyorum”¹⁰⁹.

Ebû Hayyân paraya karşı oldukça tutumlu olmasına karşılık hiçbir zaman paraya gereğinden fazla değer vermemiştir. Ona göre para, başkalarına muhtaç olmamak için çok dikkatli kullanılması gereken bir araçtır. O, başkalarına muhtaç olmaktansa kendisine tutumlu denilmesini tercih eder. Ancak Ebû Hayyân zaman zaman paranın tehlikeli bir araç olduğunu dile getirmekten de çekinmemiştir.

Bu noktada Ebû Hayyân bir beytinde şunları söyler:

إِنَّ الدَّرَاهِمَ وَالنِّسَاءَ كِلَاهُمَا
لَا تَأْتَانِي عَلَيْهِمَا إِنْسَانًا
يَنْزِعَنَّ ذَا اللَّبِّ الْمَتِينِ عَنِ التَّقَى
فَتَرَى إِسَاءَةً فَعَلَهُ إِحْسَانًا

“İnsan olarak ne paraya güven ne de kadına! Her ikisi de sağlam akıl sahibini takvasından çekip alır ve yaptığı kötülüğü iyi olarak gösterir”¹¹⁰.

Onun talebelerinden birisi olan es- Safedî, Ebû Hayyân’ın bu derece tutumluluğuna rağmen, uzun bir ömür yaşadığı, pek çok yer gezdiği halde zengin bir kişi olamadığını aksine ulaştığı bütün mevkilere bir çok sıkıntılar çekerek geldiğini zikretmektedir¹¹¹.

¹⁰⁹ es- Safedî, *A’yânu’l-‘Asr*, V/335; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/76; Makkarî, *a.g.e.*, II/543.

¹¹⁰ es- Safedî, *A’yânu’l-‘Asr*, V/335; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/72; Makkarî, *a.g.e.*, II/543; Kafes, *a.g.e.*, s. 12.

¹¹¹ es- Safedî, *A’yânu’l-‘Asr*, V/334.

10. Mezhebi:

Ebû Hayyân hayâtı boyunca felsefî akımlardan, Mutezile¹¹² ve Mücessime'ye ait görüşlerden etkilenmemiştir. Zaten onun vatanını terk etmesinin bir sebebi de bu görüşleri sevmediği halde bu konuda talebeliğe zorlanmasıdır¹¹³.

Ebû Hayyân ilk önceleri Mâlikî mezhebine mensuptu¹¹⁴. Mâlikî fihhına dâir İbn Ruşd'un (v. 595/1198) el- Bidâye'sini özetlemiştir¹¹⁵. Ayrıca İbn Ruşd'un (v. 595/1198) "Mesleku'r- Ruşd fî Tecrîdi Mesâili Nihâyeti İbn Ruşd" adlı eseri üzerinde çalışmış ancak bunu bitirmeye muvaffak olamamıştır¹¹⁶.

Yaşadığı dönemde Endülüs'te Zâhiriyye mezhebi oldukça yaygın ve revaçtaydı. Dâvud ez- Zâhirî (v. 270/869) tarafından kurulan bu mezhebin görüşleri Endülüslü bir âlim olan İbn Hazm (v. 456/1055) tarafından sıkıca savunulmuş ve böylece Zâhiriyye mezhebi yeniden canlanmıştı. Hattâ denilebilir ki bu ülkede Zâhiriyye mezhebi Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerinden daha geniş adımlarla ilerliyordu¹¹⁷. Bunun üzerine Ebû Hayyân Zâhiriyye mezhebine intisâp etti. Ve bu mezhepte iken mezhebin ikinci kurucusu olan İbn Hazm'ın (456/1055) el- Muhallâ adlı eserini "el- Enveru'l- Eclâ fî'htisâri'l- Muhallâ li'bni Hazm" adıyla ihtisar etmiştir¹¹⁸.

¹¹² Mutezile: Kelime olarak "ayrılanlar, uzaklaşanlar, bir tarafa çekilenler" anlamlarına gelir. Büyük günah işleyen kimsenin iman ile küfür arası bir mertebede olduğunu söyleyerek ehl-i sünnet bilginlerinden Hasan Basrî'nin (v. 110/728) dersini terk eden Vâsıl b. 'Atâ (v. 131/748) ile ona uyanların oluşturduğu mezhep bu isimle anılır. Mutezile ise kendini "ehlu'l- 'adl ve't- tevhd" diye adlandırır. Akılcı bir mezhep olan Mutezile, mantık kurallarıyla çelişir gördüğü âyet ve hadisleri ehl-i sünnetten farklı bir biçimde yorumlamış ve bu yorumlarında akla öncelik vermiştir. Geniş bilgi için bk. Muhammed Ebû Zehrâ, *İslâm'da Siyâsî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi* (Çev. Hasan Karakaya – Kerim Aytekin), İstanbul, Hisar Yay. tsz., s. 154 vd.; Gölçük, a.g.e., s. 59 vd.

¹¹³ es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/333; İbn Hacer, a.g.e., V/73; es- Suyûtî, *Buğyetu'l- Vuât*, I/282; Makkarî, a.g.e., II/542; eş- Şevkânî, a.g.e., II/291; el- Kummî, a.g.e., I/60; Kafes, a.g.e., s. 6.

¹¹⁴ İbn Tağrîberdî, *en- Nucûmu'z- Zâhira*, X/111; İbn Tağrîberdî, *ed- Delîlu's- Şâfi*, II/715; Muhammed b. Ahmed b. İyâs el- Hanefî, *Bedâi'u'z- Zuhûr fî Vakâi'i'd- Duhûr* (Thk. Muhammed Mustafâ), Kâhire, Hey'etu'l- Mısıriyyeti'l- 'Ämme 1982, I/501; Mustafa İbrâhim el- Meşîni, *Medresetu't- Tefsîr fî'l- Endelus*, Beyrut, Muessesetu'r- Risâle 1986, s. 105.

¹¹⁵ İbnu'l- Kâdî, a.g.e., II/124.

¹¹⁶ es- Safedî, *el- Vâfi*, V/281; es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/347; es- Safedî, *Nektu'l- Himyân*, s. 283; el- Kutubî, a.g.e., IV/79; el- Makrîzî, a.g.e., VII/506; eş- Şevkânî, a.g.e., II/289; Ömer Nasûhî Bilmen, *Büyük Tefsîr Târîhi* (Tabakâtu'l- Mufessirîn), İstanbul, Bilmen Yay. 1974, II/557.

¹¹⁷ Muhammed Ebû Zehrâ, *İslâm'da Fikhî Mezhepler Târîhi* (Çev. Abdülkadir Şener), İstanbul, Hisar Yay. tsz., II/445; el- Meşîni, a.g.e., s. 105.

¹¹⁸ el- Yemânî, a.g.e., s. 291; es- Safedî, *el- Vâfi*, V/280; es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/346; es- Safedî, *Nektu'l- Himyân*, s. 283; el- Kutubî, a.g.e., IV/78; el- Makrîzî, a.g.e., VII/506; İbn Hacer, a.g.e., V/71; İbnu'l- Kâdî, a.g.e., II/123; eş- Şevkânî, a.g.e., II/289; Muhammed el- Muntasır b. Muhammed ez- Zemzemî b. Muhammed b. Ca'fer el- Kettânî, *Hadis Literatürü* (er- Risâletu'l- Mustadrafe - Trc. Yusuf Özbek), İstanbul, İz Yayıncılık 1994, s. 41.

Ebû Hayyân Mısır'a geldikten sonra orada Zâhiriyye mezhebine itibar edilmediğini görünce Zâhiriyye mezhebini terk ederek Şâfiî mezhebine intisâp etmiştir¹¹⁹. Ancak Şâfiî mezhebine geçmesine rağmen yine de Zâhiriyye mezhebine karşı bir sempatisinin devam ettiğini her fırsatta itiraf etmiştir¹²⁰. Bu mezhebe bağlandıktan sonra da Şâfiî mezhebinin ikinci kurucusu kabul edilen imam en- Nevevî'nin (v. 676/1277) yazmış olduğu ve Sahîh-i Muslim'in en önemli şerhlerinden birisi kabul edilen¹²¹ el- Minhâc adlı eseri "el- Vehhâc fi'htisâri'l- Minhâc" adıyla özetlemiştir¹²². Hattâ bu eserin bir bölümünü de ezberlemiştir.

Şâfiî mezhebine bağlandıktan ve görüşlerini daha yakından tanımaya başladıktan sonra imam Şâfiî'ye karşı olan sempatisi bir kat daha artmıştır. Hattâ Ebû Hayyân imam Şâfiî'ye bir kasîde yazmıştır. Yazmış olduğu bu kasîdede o güne kadar hep nahiv ilmi ile meşgul olduğunu ve nahiv kitaplarının meşhur temsili olan Zeyd ile 'Amr'ın kavgalarından çok fazla bir şey kazanmadığını itiraf etmiş, artık kendisine faydası daha çok olacak olan fıkıh ilmine yöneleceğini belirtmiştir¹²³.

Ebû Hayyân'ın Hz. Ali'ye (r.a.) karşı da aşırı bir sevgisi vardı. Bir keresinde Kâdi Bedruddîn b. Cemâa'ya (v. 733/1333) şöyle demiştir: Hz. Muhammed (s.a.v.) Hz. Ali için "Seni ancak mü'min olan kimse sever. Münafık olan kimse de sana buğz eder" buyurmuşlardır. Sence peygamberimiz doğru söylememiş midir? Bu soru üzerine İbn Cemâa: Peygamber doğru söylemiştir der. Ebû Hayyân: O zaman peygambere karşı savaşıp da peygambere kılıç çekenler onu seviyorlar mıydı? Yoksa ona buğuz mu ediyorlardı? Diyerek bu kimselerin peygamberi sevdiklerini iddia etmelerinin mümkün olamayacağını ifâde etmek istemiştir¹²⁴.

¹¹⁹ es- Safedî, *el- Vâfi*, V/268; es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/332; es- Safedî, *Nektu'l- Himyân*, s. 281; el- Makrîzî, *a.g.e.*, VII/505; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/76; İbnu'l- 'Imâd, *a.g.e.*, VIII/253; eş- Şevkânî, *a.g.e.*, II/290; el- Meşînî, *a.g.e.*, s. 105.

¹²⁰ el- İsnevî, *a.g.e.*, I/219; İbn Kâdi Şuhbe, *et- Târîh*, II/ 440; İbn Kâdi Şuhbe, *Tabakâtu's- Şâfi'yye*, III/69, 70; es- Suyûtî, *Buğyetu'l- Vuât*, I/281; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/71; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/289; İbnu'l- 'Imâd, *a.g.e.*, VIII/253; eş- Şevkânî, *a.g.e.*, II/290.

¹²¹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Murî en- Nevevî, *Riyâzu's- Sâlihîn*, (Trc. M. Yaşar Kandemir – İsmail Lütfi Çakan), İstanbul, Erkam Yay. 2004, I/55.

¹²² el- Yemânî, *a.g.e.*, s. 291, 292; es- Safedî, *el- Vâfi*, V/280; es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/332, 346; el- Kutubî, *a.g.e.*, IV/78; el- İsnevî, *a.g.e.*, I/219; el- Makrîzî, *a.g.e.*, VII/506; İbn Kâdi Şuhbe, *et- Târîh*, II/440; İbn Kâdi Şuhbe, *Tabakâtu's- Şâfi'yye*, III/69, 70; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/71; İbnu'l- Kâdî, *a.g.e.*, II/123; İbnu'l- 'Imâd, *a.g.e.*, VIII/254; eş- Şevkânî, *a.g.e.*, II/289; el- Kummî, *a.g.e.*, I/59; Muhammed 'Abdullâh Kâsım, "Ebû Hayyân el- Endelusî", Dimeşk, *Mevsûatu'l- 'Arabiyye* 2003, c. 8, s. 684.

¹²³ Bilmen, *a.g.e.*, II/555; Kafes, *a.g.e.*, s. 6.

¹²⁴ es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/333; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/75; es- Suyûtî, *Buğyetu'l- Vuât*, I/282; Makkarî, *a.g.e.*, II/542; eş- Şevkânî, *a.g.e.*, II/291; el- Kummî, *a.g.e.*, I/60.

11. Vefâtı:

Elimizdeki mevcut kaynakları incelediğimiz zaman Ebû Hayyân'ın vefât tarihi konusunda birbirinden farklı rivâyetler olduğu göze çarpmaktadır. Her ne kadar bu konuda birbirinden farklı rivâyetler söz konusu ise de Ebû Hayyân'ın vefâtıyla ilgili umûmî kanaat, onun 745 / 1344 yılının Safer ayının yirmi sekizinde Cumartesi günü ikindiden sonra akşama yakın bir saatte Kâhire'deki evinde vefât ettiği doğrultusundadır¹²⁵.

Birtakım kaynaklar Ebû Hayyân'ın 745 senesinin Rabûlâhir ayında¹²⁶, bazıları sekiz Saferde¹²⁷, bazıları on sekiz Saferde¹²⁸, bazıları da yirmi iki Saferde¹²⁹ vefât ettiğini zikretmişlerdir. Bazı kaynaklar ise Ebû Hayyân'ın vefât tarihi olarak sadece Safer ayını vermekle yetinmişlerdir¹³⁰.

Hâfız İbn Kesîr (v. 774/1372) "el- Bidâye ve'n- Nihâye" adlı eserinde Ebû Hayyân'ın 11 Rabûlevvel Cuma günü vefât ettiğini söylemiştir¹³¹.

Ebû Hayyân'ın talebelerinden birisi olan el- İsnævî (v. 772/1370) ise hocası Ebû Hayyân'ın 745 senesinin Safer ayının yirmi yedinci günü akşam geç saatlerde vefât ettiğini zikretmiştir. Ayrıca el- İsnævî Ebû Hayyân'ın mezarının, annesinin, babasının ve

¹²⁵ ez- Zehebî, *Zuyûlu'l- Iber*, IV/134; ez- Zehebî, *Ma'rifetu'l- Kurrâi'l- Kibâr*, III/1474; es- Safedî, *el- Vâfi*, V/281; es- Safedî, *Nektu'l- Himyân*, s. 284; es- Subkî, *a.g.e.*, IX/279; Takiyyuddîn Ebi'l- Meâlî Muhammed b. Râfi' es- Selâmî, *el- Vefeyât (Thk. Sâlih Mehdî Abbâs - Beşşâr Ma'rûf)*, Beyrut, Muessesetu'r- Risâle 1982, I/482, 483; Hasen b. Ömer b. Hasen b. Ömer b. Habîb, *Tezkiratu'n- Nebâh fî Eyyâmi'l- Mansûri ve Benâh (Thk. Muhammed Muhammed Emîn - Saîd 'Abdulfettâh 'Âşûr)*, Kahire, Hey'etu'l- Mısriyyeti'l- 'Âmme 1986, III/68; el- Makrîzî, *a.g.e.*, VII/507; İbn Hacer, *a.g.e.*, VI/76; İbn Tağrîberdî, *en- Nucûmu'z- Zâhira*, X/115; es- Suyûtî, *Buğyetu'l- Vuât*, I/283; Makkarî, *a.g.e.*, II/538; Brockelmann, *a.g.e.*, VI/451; el- Muhtesib, *a.g.e.*, s. 13; el- Mukrim, *a.g.e.*, s. 18; Kafes, *a.g.e.*, s. 15.

¹²⁶ 'Imâduddîn İsmail Ebi'l- Fidâ, *el- Muhtasar fî Ahbâri'l- Beşer (Târîhu Ebi'l- Fidâ)*, Beyrut, Dâru'l- Ma'rife tsz., IV/142; İbnu'l- Verdî, *a.g.e.*, II/482.

¹²⁷ eş- Şevkânî, *a.g.e.*, II/291.

¹²⁸ İbnu'l- 'Imâd, *a.g.e.*, VIII/254.

¹²⁹ ed- Dimeşkî, *a.g.e.*, s. 26.

¹³⁰ İbn Kâdî Şuhbe, *et- Târîh*, II/ 443; İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakâtu'ş- Şâfi'iyye*, III/69; es- Suyûtî, *Husnu'l- Muhâdara*, I/438; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/291; Ahmed b. Muhammed el- Ednevî, *Tabakâtu'l- Mufessirîn (Thk. Suleymân b. Sâlih el- Hazzî)*, Medine, Mektebetu'l- 'Ulûm ve'l- Hikem 1997, s. 280.

¹³¹ 'Imâduddîn Ebi'l- Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el- Bidâye ve'n- Nihâye*, Beyrut, Mektebetu'l- Maârif 1990, XIV/213; Mehmet Keskin, *Büyük İslâm Tarihi (el- Bidâye ve'n- Nihâye)*, İstanbul, Çağrı Yay. 1995, XIV/332, 333.

dayısının mezarına oldukça yakın olduğu için onun kabrini sıkça ziyaret ettiğini de ifâde etmiştir¹³².

Ebû Hayyân'ın cenazesi vefâtından bir gün sonra Bâbu'n- Nasr'ın dışında bir yerde olan Sûfiyye mezarlığına defnedilmiştir¹³³ ve yine Ebû Hayyân için ölümünden kısa bir süre sonra Rabûlevvel¹³⁴ ayında Şam'da bulunan Emevî camiinde gıyâbî cenaze namazı kılınmıştır¹³⁵.

İbnu'l- Cezerî (v. 833/1429) "Ğâyetu'n- Nihâye" adlı eserinde Ebû Hayyân'ın vefât ettikten sonra Berkıyye mezarlığına defnedildiğini zikretmektedir¹³⁶.

Ebû Hayyân 90 yıllık hayatında büyük küçük pek çok meşakkatlerle karşılaşmış ancak bu sıkıntılar aslâ onu ideallerinden yıldırılmamıştır. O, hayatını ilim tahsil etme yolunda harcamış ve bu uğurda memleketinden ayrılarak diyar diyar seyahatlerde bulunmuştur. Sağlam inancı, azimli bir yapıya sahip olması, çalışkanlığı, ilme olan aşkı onu devrinin en büyük âlimi yapmıştır. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Ebû Hayyân hayatının son yıllarında gözlerini de kaybetmiş ve ömrünün geri kalanını âmâ olarak geçirmiştir¹³⁷.

Ebû Hayyân'ın vefâtı ile birlikte İslâm dünyası büyük bir ilim adamını kaybetmiştir. Ebû Hayyân'ın vefâtından dolayı pek çok kişi müteessir olmuş ve Ebû Hayyân'ı över mâhiyette mersiye yazmışlardır. Onun başarılı öğrencilerinden birisi olan es- Safedî (v. 764/1362) vefâtının ardından ona bir mersiye yazarak hocasına olan bağlılığını ve hayranlığını dile getirmiş hem de İslâm dünyasının ne denli büyük bir ilim adamını kaybettiğini ifade etmek istemiştir.

¹³² el- İsnevî, *a.g.e.*, I/219.

¹³³ es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/327; ed- Dimeşkî, *a.g.e.*, s. 26; es- Subkî, *a.g.e.*, IX/279; el- İsnevî, *a.g.e.*, I/219; İbn Râfî, *a.g.e.*, I/483; el- Makrîzî, *a.g.e.*, VII/507; İbn Kâdı Şuhbe, *et- Târîh*, II/ 443; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/291; Makkarî, *a.g.e.*, II/538; İbnu'l- 'Imâd, *a.g.e.*, VIII/254; eş- Şevkânî, *a.g.e.*, II/291; Serkîs, *a.g.e.*, I/307; Bilmen, *a.g.e.*, II/550; Kafes, *a.g.e.*, s. 15.

¹³⁴ Ebû Hayyân'ın vefâtının akabinde onun için kılınan gıyâbî cenaze namazı konusunda es- Safedî'den iki farklı rivâyet gelmektedir. es- Safedî "el- Vâfî" adlı eserinde Ebû Hayyân için kılınan bu cenaze namazının Rabûlevvel ayında olduğunu zikretmiştir. es- Safedî'nin "A'yânu'l- 'Asr" adlı eserinde zikredilen diğer rivâyete göre ise Ebû Hayyân adına kılınan bu gıyâbî cenaze namazı Rabûlâhir ayında vukû bulmuştur. bk. es- Safedî, *el- Vâfî*, V/281; es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/327.

¹³⁵ Muhammed b. Yûsuf b. 'Ali b. Yûsuf b. Hayyân el- Endelusî, *Tezkiratu'n- Nuhât (Thk. 'Afîf 'Abdurrahmân)*, Beyrut, Muessesetu'r- Risâle 1986, s. 22; es- Safedî, *el- Vâfî*, V/281; es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/327.

¹³⁶ el- Cezerî, *a.g.e.*, s. 286.

¹³⁷ ez- Zehbî, *Zuyûlu'l- 'Iber*, IV/134; ed- Dimeşkî, *a.g.e.*, s. 26; el- İsnevî, *a.g.e.*, I/219; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/291; eş- Şevkânî, *a.g.e.*, II/291.

مَاتَ أَثِيرُ الدِّينِ شَيْخُ الوَرَى فَاسْتَعْرَ البَارِقَ وَاسْتَعْبَرَ
وَرَقًا مِنْ حُزْنِ نَسِيمِ الصَّبَا وَاعْتَلَّ فِي الأَسْحَارِ لَمَّا سَرَى

“İnsanların hocası Esîruddîn öldü. Şimşek (bile) gözyaşı dökerek çıktı. Üzüntüsünden dolayı seher vaktinde ince ince esen sabâ rüzgarı geceye kadar bitkin düştü”¹³⁸.

Şu beyitler de es- Safedî (v. 764/1362) tarafından hocası için yazılmıştır.

مَاتَ إِمَامٌ كَانَ فِي فَتْنِهِ يُرَى إِمَامًا وَ الوَرَى مِنْ وَرَى
بَكَى لَهُ زَيْدٌ وَعَمَّرُوا فَمَنْ أَمْثَلَةَ النَّحْوِ وَمَنْ قَرَأَ
تَفْسِيرُهُ البَحْرُ المَحِيطُ الَّذِي يُهْدِي إِلَى وُرَادِهِ الأَجْوَهْرَا
وَرَحَلَهُ فِي سَنَةِ المُصْطَفَى أَصْدَقُ مَنْ يَسْمَعُ إِنْ أَخْبِرَا
وَشَاعِرًا فِي نَظْمِهِ مُفْلِقًا كَمْ حَرَّرَ اللَّفْظَ وَكَمْ حَبَّرَا
إِنْ مَاتَ فَالذِّكْرُ لَهُ خَالِدٌ يَحْيَا بِهِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُنْشَرَا
وَخَصَّهُ مِنْ رَبِّهِ رَحْمَةً* نُورِدُهُ فِي حَشْرِهِ الكَوْنَرَا

“Sahasında (tek) otorite olan ve insanları peşinden sürükleyebilen öncü kişi vefat etti. Nahiv (ilminin en meşhur) örneklerinden Zeyd ile ‘Amr ve nahiv ilmiyle uğraşanlar onun için ağladı. Onun Bahru’l- Muhît isimli tefsiri faydalanmak isteyenler için müthiş bilgiler içeren bir deryâdır. Hz. Muhammed Mustafa’nın (s.a.v.) hadislerini rivâyet ettiği zaman en doğrusunu rivâyet eder. O, eşine nadir rastlanan bir şâirdir. Nice manzume ve kasideler yazmıştır. (Şayet o) Ölmüşse de hâtırası kıyâmete kadar yaşayacaktır. Rabbinin rahmetine nâil olsun. Mahşerde de Kevser havuzundan kana kana içmesini nasip etsin”¹³⁹.

¹³⁸ Ebû Hayyân, *Takrîbu’l- Mukarrab*, s. 20; Muhammed b. Yûsuf b. ‘Ali b. Yûsuf b. Hayyân el- Endelusî, *Tefsîru Bahri’l- Muhît* (Thk. Zekeriyâ ‘Abdulmecîd), Beyrut, Dâru’l- Kutubi’l- ‘Ilmiyye 1993, I/58; es- Safedî, *el- Vâfi*, V/281; es- Safedî, *A’yânu’l- ‘Asr*, V/328; es- Safedî, *Nektu’l- Himyân*, s. 284; el- Fâsî, *a.g.e.*, s. 30; es- Suyûtî, *Buğyetu’l- Vuât*, I/283; es- Suyûtî, *Husnu’l- Muhâdara*, I/438; Makkarî, *a.g.e.*, II/539; Serkîs, *a.g.e.*, I/307; el- Muhtesib, *a.g.e.*, s. 14; el- Mukrim, *a.g.e.*, s. 18; Kafes, *a.g.e.*, s. 15.

¹³⁹ Ebû Hayyân, *Bahru’l- Muhît*, I/58, 59; es- Safedî, *el- Vâfi*, V/281, 282, 283; es- Safedî, *A’yânu’l- ‘Asr*, V/328, 329, 330; es- Safedî, *Nektu’l- Himyân*, s. 284, 285; el- Fâsî, *a.g.e.*, s. 30, 31; es- Suyûtî, *Buğyetu’l- Vuât*, I/283, 284, 285; es- Suyûtî, *Husnu’l- Muhâdara*, I/438, 439; Makkarî, *a.g.e.*, II/539, 540; Çelik, *a.g.e.*, s. 152.

B - İLMÎ ve EDEBÎ KİŞİLİĞİ

1. İlmî ve Edebî Kişiliği:

Ebû Hayyân ilmî ve edebî yönden pek çok kişinin takdirini kazanmıştır. Ayrıca Ebû Hayyân'ın yaşadığı dönemde ilmî bakımdan oldukça parlak, mümtaz âlimler vardı.

Bunların en meşhurları:

- ‘Abdul‘azîz b. ‘Abdisselâm (v. 660/1261),
- İbn Mâlik (v. 672/1273),
- İbnu'n- Nehhâs (v. 698/1298),
- İbn Dakîk el- ‘Îd (v. 702/1302),
- İbn Manzûr (v. 711/1311),
- İbn Teymiyye (v. 728/1327),
- İbn Kayyim el- Cevziyye (v. 751/1350),
- Takiyyuddîn es- Subkî (v. 756/1355),
- İbn Hişâm el- Ensârî (v. 761/1359),
- İbn ‘Akîl’dir (v. 769/1367)¹⁴⁰.

Ebû Hayyân burada zikrettiğimiz isimlerin bir kısmının ders halkalarına katılarak bizzat onlardan ders almıştır. Diğer bir kısmına ise hocalık yapmıştır. Bunun dışında kalanlarda ise fırsat olmuşa çeşitli vesilelerle görüşmüş ve ilmî münâkaşalar yapmıştır.

es- Safedî (v. 764/1362) hocası için der ki: “Hocalarım arasında ondan daha fazla ilimle iştigâl eden bir başkasını görmedim. Çünkü onu hep ders verirken veya ilmî bir münâzara halinde ya da bir şeyler yazarken görürdüm. Bunların dışında başka bir şeyle uğraşırken onu hiç görmedim. O, nakillerinde kendisine itimat edilen bir kişiydi. Nahiv ve sarf ilimlerinde o kadar ilerlemişti ki bu iki ilim dalında zamanının imamı olmuştu. Artık nahiv ve sarf ilimlerinde onun isminin yanında bir başkasının ismi anılmıyordu”¹⁴¹.

¹⁴⁰ Kafes, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁴¹ es- Safedî, *el- Vâfi*, V/267; es- Safedî, *A‘yânu’l- ‘Asr*, V/330, 331; es- Safedî, *Nektu’l- Himyân*, s. 280; el- Kutubî, *a.g.e.*, IV/72; el- Makrîzî, *a.g.e.*, VII/505; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/70; es- Suyûtî, *Buğyetu’l- Vuât*, I/281; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/288; Makkarî, *a.g.e.*, II/540, 541; İbnu’l- ‘Îmâd, *a.g.e.*, VIII/252; eş- Şevkânî, *a.g.e.*, II/288; el- Kummî, *a.g.e.*, I/59.

el- İsnevî (v. 772/1370) hocası için şunları söylemektedir: “O, nahiv ilminde zamanının imamıydı. Aynı şekilde sarf ilminde de imamdı. Hadis ve kıraat ilimlerinde çok bilgiliydi. Ayrıca iyi bir şâirdi”¹⁴².

Tâcuddîn es- Subkî (v. 771/1369) der ki: “O, suyu günden güne fazlalaşıp ta aslâ çekilmek bilmeyen bir deryâ idi. Yaşadığı dönemin Sîbeveyhi idi. İnsanların hacı olabilmek için nasıl ki Beytullâhı ziyaret etmeleri gerekiyorsa ilim almak isteyenler de Ebû Hayyân’ı ziyaret etmelidirler”¹⁴³.

Hocası hakkında bu cümleleri sarfeden es- Subkî Ebû Hayyân’ı ilmin kâbesi olarak vasfetmiştir.

‘Abdulmecîd el- Yemânî, (v. 743/1342) Ebû Hayyân’ın Mısır ve Şam bölgelerinin şeyhi olduğunu, i‘râbı öğrenmek isteyen bütün talebelerin ona geldiğini ifade etmiştir¹⁴⁴.

İbn Kâdı Şuhbe (v. 851/1447) onun hakkında şunları söyler: “O, döneminin en büyük âlimiydi. Aynı şekilde nahiv ilminde ondan daha bilgisi yoktu. Tefsir ilminde de o günkü tefsircilerin imamıydı. Doğuya ve batıya yayılmış olan meşhur eserlerin sâhibiydi”¹⁴⁵.

İbn Kâdı Şuhbe Ebû Hayyân’ın, İbnu’n- Nehhâs’ın (v. 698/1298) ölümünden sonra hicrî 698 yılında Arapça okutmaya başladığını ve bu zamandan itibaren ölümüne kadar nahiv ilminin âlimi olarak anıldığını ifade etmektedir¹⁴⁶.

Ebû Hayyân için kullanılan ve elimizde mevcut bulunan kaynaklarda zikredilen pek çok lakap vardır. Bunlardan birkaçı şöyledir:

“eş- Şeyh, el- İmâm, el- Üstâz, el- Hâfız, İmâmu’l- Allâme, Huccetu’l- ‘Arab, Şeyhu’n- Nuhât, Şeyhu’z- Zaman, el- ‘Âlim, Ferîdu’l- ‘Asr, İmâmu’n- Nuhât, Tercumânu’l- ‘Arab, Lisânu Ehli’l- Edeb, Sîbeveyhi’z- Zaman, Sâdıku’l- Lehçe, İmâmu Sınâati’n- Nahv, İmâmu’l- Mufessirîn”¹⁴⁷.

Ebû Hayyân ilmî ve edebî mânâda sadece Arapça’ya hakim olan bir şahıs değildi. O, Arap dilinde döneminin en bilgini olmasının yanı sıra diğer başka dilleri öğrenmeye de

¹⁴² el- İsnevî, *a.g.e.*, I/218, 219.

¹⁴³ es- Subkî, *a.g.e.*, IX/276.

¹⁴⁴ el- Yemânî, *a.g.e.*, s. 290.

¹⁴⁵ İbn Kâdı Şuhbe, *et- Târîh*, II/ 440; İbn Kâdı Şuhbe, *Tabakâtu’s- Şâfi’iyye*, III/69.

¹⁴⁶ İbn Kâdı Şuhbe, *et- Târîh*, II/ 440; İbn Kâdı Şuhbe, *Tabakâtu’s- Şâfi’iyye*, III/69.

¹⁴⁷ el- Yemânî, *a.g.e.*, s. 290; ez- Zehebî, *Zuyûlu’l- ‘Iber*, IV/134; ez- Zehebî, *Ma‘rifetu’l- Kurrâi’l- Kibâr*, III/1471; es- Safedî, *el- Vâfi*, V/267; es- Safedî, *A‘yânu’l- ‘Asr*, V/325; es- Safedî, *Nektu’l- Himyân*, s. 280; el- Kutubî, *a.g.e.*, IV/71; ed- Dimesşkî, *a.g.e.*, s. 23; es- Subkî, *a.g.e.*, IX/276; el- İsnevî, *a.g.e.*, I/219; İbnu’l- Hatîb, *a.g.e.*, 81; el- Fâsî, *a.g.e.*, s. 30; el- Makrîzî, *a.g.e.*, VII/504; İbn Kâdı Şuhbe, *et- Târîh*, II/ 439; İbn Kâdı Şuhbe, *Tabakâtu’s- Şâfi’iyye*, III/67; İbn Tağrîberdî, *en- Nucûmu’z- Zâhira*, XI/111; İbn Tağrîberdî, *ed- Delîlu’s- Şâfi*, II/715; Makkarî, *a.g.e.*, II/535.

merak sarmıştı. Bu diller arasında Türkçe, Farsça, Habeşçe ve Himyer dillerini zikredebiliriz.

Ebû Hayyân'ın Türk diline karşı olan merâkı Mısır'da başlamıştır. Mâlum olduğu üzere o dönemlerde Türklerin özellikle ordu ve devlet teşkilatlarında mühim görevler üstlenmeleri ve Araplara Türkçeyi öğretmek gâyesi bu bölgelerde Türkçeye olan rağbeti son derece artırmıştır. Mısır'da Memlûklülere, Suriye'de ise Eyyûbîlerin hakimiyeti sebebi ile bu bölgeler hem yoğun bir şekilde Türk yerleşimine sebep olmuş hem de buralara Türk devlet kültürünün izleri yerleşmeye başlamıştır. Özellikle Memlûklülere döneminde Türklerin tesiri tam manasıyla hissedilir bir seviyeye gelmiştir. Bu dönemde saray dilinin Türkçe oluşu, aslında bir Türk sahası olmamakla beraber Memlûklülere ülkesinde Türk diline karşı büyük bir ehemmiyet verilmesine sebep olmuş ve neticede de bu devirde Mısır'da Türkçe olarak dînî ve edebî birçok eser meydana getirilmiştir¹⁴⁸.

İşte Türk dilinin Mısır'da kazandığı bu önem, döneminin en iyi Arap dili bilgini olan Ebû Hayyân'ı Türk dilini öğrenmeye ve Araplara bu dili öğretmek için bu konuda kitap telif etmeye sevk etmiştir.

Ebû Hayyân Türk diline dâir birkaç eser yazmıştır. Kaleme aldığı bu eserlerden birisi Kitâbu'l- İdrâk li Lisâni'l- Etrâk'tır. Ebû Hayyân bu eserini hicrî 712 (mîlâdî 1312) yılında Kâhire'de tamamlamıştır. Bu eser Türk dili tarihi açısından oldukça önemlidir. Çünkü Türk dilinin yapısal içeriğini ihtiva etmekte, aynı zamanda da Türk dilini tanıtıcı bir sözlük konumundadır. Bu eser Türkiye'de 1931 yılında Ahmet Caferoğlu tarafından yayınlanmıştır¹⁴⁹.

Bunun dışında Ebû Hayyân'ın Türkçeye dâir kaleme almış olduğu diğer eserler de şunlardır:

- Zehvu'l- Mulk fî Nahvi't- Türk,
- Kitâbu'l- Efâl fî Lisâni't- Türk,

¹⁴⁸ Mecdud Mansuroğlu, "Ebû Hayyân" *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, M.E.B. Basımevi 1964, IV/30 31; *Genel Kültür Ansiklopedisi*, İstanbul, Tercüman Basımevi 1984, II/443; *Büyük Lugat ve Ansiklopedi*, İstanbul, Meydan Yay. 1971, IV/39; *Meydan Larousse*, İstanbul, Sabah Yay. 1992, VI/53; Kafes, a.g.e., s. 37, 38; Çelik, a.g.e., s. 157.

¹⁴⁹ Muhammed b. Yûsuf b. 'Ali b. Yûsuf b. Hayyân el- Endelusî, *Kitâbu'l- İdrâk li Lisâni'l- Etrâk (Trc. Ahmet Caferoğlu)*, İstanbul, Evkaf Matbaası 1931, s. 7; *Büyük Larousse*, İstanbul, Milliyet Yay. 1986, VII/3498; Mehmet Ali Kırboğa, *Kâmûsu'l- Kutub ve Mevzûâtîl Muellefât*, Konya, Yeni Kitap Basımevi 1974, s. 455; Bulut, a.g.e., s. 265; Mine Mengi, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara, Akçağ Yay. 1975, s. 71.

- Durratu'l- Mudiyye fî Luğati't- Türkiyye,
- Nefhatu'l- Misk fî Sîreti't- Türk.

Yukarıda saydığımız bu dört esere bugün maalesef sahip değiliz. Fakat Durratu'l- Mudiyye fî Luğati't- Türkiyye adlı eserin bir nüshası Floransa'da bulunmuşsa da bu eserin yazarının Ebû Hayyân olup olmadığı henüz netlik kazanmamıştır¹⁵⁰.

2. Hocaları:

Ebû Hayyân ilmî öğrenimi boyunca pek çok kişiden ders almıştır. Memleketinden ayrıldığı günden itibaren gittiği her yerde farklı hocaların ders halkalarına iştirâk etmiştir. Onun bizzat derslerini takip ettiği hocalarının sayısının dört yüz¹⁵¹ veya dört yüz elli¹⁵² olduğu söylenmektedir. Yine Ebû Hayyân'ın çeşitli bilim dallarına dâir bin beş yüzden fazla icâzeti olduğu rivâyet edilmiştir¹⁵³. Biz onun hocalarına dâir kaynaklarda tafsilatlı bilgilere sahibiz. Onun, hocalarının birçoğundan nerede ve ne zaman ders aldığını biliyoruz. Kaynaklarda hocası olarak zikredilen fakat ne zaman ve nerede kendisinden ders aldığını bilemediğimiz hocaları da mevcuttur.

Biz burada sırası ile Ebû Hayyân'ın çocukluk yıllarından itibaren ders aldığı hocalarını aktaracağız.

Gırnâta:

- Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrahim b. Zubeyr,
- Ebû Ca'fer b. Beşîr,
- Ebû Ca'fer et- Tabbâ',
- Hasan b. 'Abdil'azîz b. 'Ali b. Ebi'l- Ahvas,
- Ahmed b. Saîd b. Beşîr el- Kazzâz,
- 'Abdülhakk b. 'Ali b. 'Abdillâh el- Ensârî,

¹⁵⁰ *Ana Britannica (Genel Kültür Ansiklopedisi)*, İstanbul, Ana Yayıncılık 1992, VII/606; Kafes, *a.g.e.*, s. 38.

¹⁵¹ İbn Kâdı Şuhbe, *et- Târîh*, II/ 440; İbn Kâdı Şuhbe, *Tabakâtu's- Şâfi'yye*, III/69.

¹⁵² Muhammed b. Yûsuf b. Ebî Hayyân el- Endelusî, *Tuhfetu'l- Erîb bimâ fi'l- Kur'âni mine'l- Ğarîb (Thk. Semîr Meczûb)*, Beyrut, Mektebetu'l- İslâmî 1983, s. 27; Ebû Hayyân, *Bahru'l- Muhît*, I/33; Ebû Hayyân, *Takrîbu'l- Mukarrab*, s. 8; es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/345; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/70; es- Suyûtî, *Buğyetu'l- Vuât*, I/280; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/287, 288; İbnu'l- 'Imâd, *a.g.e.*, VIII/251; eş- Şevkânî, *a.g.e.*, II/288; el- Kettânî, *Fehresu'l- Fehâris*, I/155; el- Kummî, *a.g.e.*, I/59; Kehhâle, *a.g.e.*, XII/130; Serkîs, *a.g.e.*, I/307.

¹⁵³ İbn Kâdı Şuhbe, *et- Târîh*, II/ 440; İbn Kâdı Şuhbe, *Tabakâtu's- Şâfi'yye*, III/69.

- Yusr b. ‘Abdillâh b. Muhammed b. Halef,
- Ebû ‘Ali b. Ebi’l- Ahmer,
- Ebû’l- Hasen b. es- Sâğ.

Malaga:

- Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. ‘Abbas el- Kurtubî,
- Ebû ‘Ali Huseyn b. ‘Abdil‘azîz b. Muhammed b. Ebi’l- Ahvas.

Bicâye:

- Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Sâlih el- Kinânî.

Tunus:

- Ebû Muhammed ‘Abdullâh b. Hârûn,
- Ebû Ya‘kûb Yûsuf b. İbrahim b. Attâb.

İskenderiyye:

- ‘Abdulvehhâb b. Hasen b. el- Furât,
- Ebû Bekr ‘Abdullâh b. Ahmed b. İsmail b. Fâris,
- ‘Abdunnasîr b. ‘Ali b. Yahyâ el- Meryûtî,
- İsmail b. Hibetillâh b. el- Melîcî,
- Ya‘kûb b. Bedrân el- Cerâ‘idî,
- Halîl b. Osman el- Merâğî,
- ‘Ali b. Ahmed b. ‘Abdilvâhid el- Makdisî,
- Bahâuddîn İbnu’n- Nehhâs Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. İbrahim b. Muhammed b. Nasr el- Halebî.

Mekke ve Minâ:

- Ebû’l- Hasan ‘Ali b. Sâlih el- Huseynî,
- Yûsuf b. İshâk et- Taberî.

Kâhire ve Mısır:

- ‘Abdul‘azîz el- Harrânî,

- Muhammed b. İsmail b. el- Enmâtî,
- ‘Abdurrahmân b. Hatîb el- Mizze,
- Ğâzî el- Halâvî,
- Muhammed b. İbrahim b. Tercem,
- Şâmiyye Bintu’l- Bekrî,
- Hâfız Şerafuddîn ed- Dimyâtî,
- Ahmed b. Muhammed b. ed- Dimeşkî¹⁵⁴.

Daha önce de söylediğimiz gibi burada zikrettiğimiz şahısların dışında da Ebû Hayyân’a hocalık yapmış pek çok isim vardır. Ama bu öğrenimin ne zaman ve nerede yapıldığı bilinmemektedir.

Şimdi bunları aktaralım:

- Ebû ‘Ali Hasan b. ‘Abdil‘azîz b. Ebi’l- Ahvas el- Kureşî,
- Ebû Ca‘fer Ahmed b. Sa‘d b. Ahmed b. Beşîr el- Ensârî,
- İshâk b. ‘Abdirrahîm b. Muhammed b. ‘Abdilmelik b. Dirbâs,
- Ebû Bekir b. ‘Abbas b. Yahya b. Ğarîb el- Bağdâdî,
- Safiyyuddîn el- Huseyn b. Ebi’l- Mansûr el- Hazrecî,
- Ebu’l- Huseyn Muhammed b. Yahyâ b. ‘Abdirrahmân b. Rabî‘ el- Eş‘arî,
- Vechuddîn Muhammed b. ‘Abdirrahmân b. Ahmed el- Ezdî b. ed- Dehhân,
- Kutbuddîn Muhammed b. Ahmed b. ‘Ali b. Muhammed el- Kastalânî,
- Radiyyuddîn Muhammed b. ‘Ali b. Yûsuf el- Ensârî eş- Şâtîbî el- Luğavî,
- Necîbuddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. el- Mueyyid el- Hemedânî,
- Muhammed b. Mekkî b. Ebi’l- Kâsım b. Hâmid el- Isbahânî es- Saffâr,
- Muhammed b. Ömer b. Muhammed b. ‘Ali es- Sa‘dî ed- Darîr b. el- Fârîd,
- Zeynuddîn Ebû Bekr Muhammed b. İsmail b. ‘Abdillâh b. el- Enmâtî,
- Muhammed b. İbrahim b. Tercem b. Hâzim el- Mâzinî,
- Muhammed b. Huseyn b. Hasan b. İbrahim ed- Dârî b. el- Halîlî,
- Muhammed b. ‘Abdilmun‘ım b. Muhammed b. Yûsuf el- Ensârî b. el- Hıyemî,

¹⁵⁴ Ebû Hayyân, *Takrîbu’l- Mukarrab*, s. 7; ez- Zehebî, *Ma‘rifetu’l- Kurrâi’l- Kibâr*, III/1471, 1472; es- Safedî, *el- Vâfi*, V/267; es- Safedî, *A’yânu’l- ‘Asr*, V/330; ed- Dimeşkî, *a.g.e.*, s. 23, 24, 25; es- Subkî, *a.g.e.*, IX/277, 278; el- Cezerî, *a.g.e.*, s. 285; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/70; es- Suyûtî, *Buğyetu’l- Vuât*, I/280; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/287, 288; Makkarî, *a.g.e.*, II/540; Bilmen, *a.g.e.*, II/550; Bulut, *a.g.e.*, s. 251, 252, 253; Çelik, *a.g.e.*, s. 144, 145; Kafes, *a.g.e.*, s. 23.

- Muhammed b. ‘Abdillâh b. Muhammed b. Ömer el- ‘Ansî,
- ‘Abdullah b. Muhammed b. Hârun b. Muhammed b. ‘Abdil‘azîz et- Tâî el- Kurtubî,
- ‘Abdullah b. Nasrillâh b. Ahmed b. Raslan b. Fityân b. Kâmil el- Huzemî,
- ‘Abdullâh b. Ahmed b. İsmail b. İbrahim b. Fâris et- Temîmî,
- ‘Abdurrahîm b. Yûsuf b. Yahyâ b. Yûsuf b. Hatîb el- Mizze,
- ‘Abdul‘azîz b. ‘Abdirrahmân b. ‘Abdil‘alî el- Mısrî es- Sukkerî,
- ‘Abdul‘azîz b. ‘Abdilmun‘ım b. ‘Ali b. Nasr b. es- Saykal el- Harrânî,
- ‘Abdul‘azîz b. ‘Abdilkâdir b. İsmail el- Feyyâlî es- Sâlihî el- Kettânî,
- ‘Abdulmu‘tîb ‘Abdikerîm b. Ebi’l- Mekârim b. Munecâ el- Hazracî,
- ‘Ali b. Sâlih b. ‘Ali b. Yahyâ b. İsmail el- Huseynî el- Behnesî el- Mucâvir,
- Ğâzî b. Ebi’l- Fadl b. ‘Abdilvehhâb el- Halâvî,
- Fadl b. ‘Ali b. Nasr b. ‘Abdillâh b. Huseyn b. Ravâha el- Hazrecî,
- Yûsuf b. İshâk b. Ebî Bekr et- Taberî el- Mekkî,
- Yusr b. ‘Abdillâh b. Muhammed b. Halef b. Yusr el- Kuşeyrî,
- Mu’nise Bnt. Sultân el- Melik el- ‘Âdil Ebî Bekr b. Eyyûb b. Şâzî,
- Şâmiye Bnt. el- Hâfız Ebî ‘Ali Hasan b. Muhammed b. Muhammed et- Teymiyye,
- Zeyneb Bnt. ‘Abdillatîf b. Yûsuf b. Muhammed b. ‘Ali el- Bağdâdî¹⁵⁵.

3. Talebeleri:

Ebû Hayyân kendisi birçok hocanın ders halkasına katılıp onlardan ders aldığı gibi pek çok kişi de Ebû Hayyân’dan ders alma imkânı bulmuştur. Ebû Hayyân’ın hocalarının sayısının fazlalığı gibi talebelerinin sayısı da oldukça kabarıktır. Çünkü Ebû Hayyân daha kendi hocaları hayatta iken talebe yetiştirmeye başlamıştır.

O, talebelerinin yetişmesine büyük önem verirdi. Özellikle zekî ve çalışkan olan talebelerine karşı daha fazla bir muhabbet besler ve onları dâimâ taltif ederdi¹⁵⁶. Onun

¹⁵⁵ es- Safedî, *el- Vâfi*, V/278, 279; es- Safedî, *A’yânu’l- ‘Asr*, V/343, 344; Makkarî, *a.g.e.*, II/550, 551; Bulut, *a.g.e.*, s. 254, 255, 256; Çelik, *a.g.e.*, s. 144, 145; Kafes, *a.g.e.*, 24, 25.

¹⁵⁶ es- Safedî, *el- Vâfi*, V/267; es- Safedî, *A’yânu’l- ‘Asr*, V/330; el- Kutubî, *a.g.e.*, IV/72; el- Makrîzî, *a.g.e.*, VII/505; İbn Hacer, *a.g.e.*, VI/70; es- Suyûtî, *Buğyetu’l- Vuât*, I/282; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/290; İbnu’l- ‘Imâd, *a.g.e.*, VIII/253; eş- Şevkânî, *a.g.e.*, II/288.

talebelerinden pek çoğu daha kendi sağlığında zamanın büyük âlimleri olmuşlardır¹⁵⁷. O, İbn Mâlik'in eserlerini okumaları hususunda öğrencilerini teşvik ederdi. Onlara bu eserleri okutur ve anlayamadıkları kapalı yerleri açıklardı¹⁵⁸.

Ebû Hayyân'dan ders almış talebelerin en meşhurları şunlardır:

- Ahmed b. Muhammed b. Nahle ed- Dimeşkî,
- Ebû Bekr Aydoğdu eş- Şemsî,
- Ebu'l- Feth Muhammed b. 'Abdillâtîf b. Muhammed b. 'Ali es- Subkî,
- Muhammed b. Ahmed b. 'Ali b. el- Lebbân,
- İbrahim b. Ahmed b. 'Abdilvâhid eş- Şâmî,
- İbrahim b. Ahmed b. İsa b. el- Haşşâb,
- Sâlih b. Muhammed el- Kaymerî,
- Muhammed b. Muhammed b. 'Ali el- Ğamârî,
- Ahmed b. 'Abdikâdir b. Ahmed b. Mektûm,
- Ahmed b. Yûsuf b. Muhammed b. Mes'ûd el- Halebî,
- Hayyân b. Muhammed b. Yûsuf b. 'Ali,
- Ahmed b. Muhammed b. 'Ali el- 'Unnâbî,
- 'Abdullah b. Muhammed b. Ebû Bekr b. Halîl el- Mekkî,
- Muhammed b. 'Ali b. Muhammed (İbnu's- Sukker),
- Muhammed b. Ya'kûb el- Makdisî,
- Ahmed b. 'Ali b. Ahmed eş- Şekûrî el- Gırnâtî,
- Ahmed b. (Beyâd) el- Hanbelî,
- Takiyyuddîn es- Subkî,
- Tâcuddîn Ebî Nasr 'Abdivehâb b. 'Ali b. 'Abdikâfî es- Subkî,
- Cemâluddîn el- İsnevî,
- İbn Kâsım,
- İbn 'Akîl,

¹⁵⁷ es- Safedî, *Nektu'l- Himyân*, s. 280; ed- Dimeşkî, *a.g.e.*, s. 24; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/70; es- Suyûtî, *Buğyetu'l- Vuât*, I/281; Makkarî, *a.g.e.*, II/541; eş- Şevkânî, *a.g.e.*, II/289.

¹⁵⁸ es- Safedî, *el- Vâfi*, V/268; es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/331; el- Kutubî, *a.g.e.*, IV/72; el- Makrîzî, *a.g.e.*, VII/505; İbn Kâdi Şuhbe, *Tabakâtu's- Şâfi'iyye*, III/69; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/70; İbn Tağrıberdî, *en- Nucûmu'z- Zâhira*, X/112; es- Suyûtî, *Buğyetu'l- Vuât*, I/282; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/290; Makkarî, *a.g.e.*, II/541; İbnu'l- 'Imâd, *a.g.e.*, VIII/253; eş- Şevkânî, *a.g.e.*, II/289.

- es- Semîn¹⁵⁹,
- Nâzîru'l- Ceyş,
- es- Sefâkusî,
- Ebû Hayyân Muhammed b. Hayyân b. Ebî Hayyân,
- Ebû İshâk et- Tenûhî,
- Salâhuddîn Halîl b. Aybek es- Safedî,
- Şemsuddîn Ebu'l- Mehâsin Muhammed b. 'Ali b. Hasan el- Huseynî,
- 'Abdulbâkî b. 'Abdilmecîd el- Yemânî,
- Sirâcuddîn el- Belkînî¹⁶⁰.

4. Şiirleri:

Daha önce de belirttiğimiz gibi Ebû Hayyân çok yönlü bir müelliftir. O, birçok alanda kendisini yetiştirmiş ve bu alanların pek çoğunda da hep en iyisi olmuştur. Tefsir, hadis, sarf, nahiv gibi daha pek çok alanda kendisini geliştirip bu alanlarda eserler vermiş, talebeler yetiştirmiştir.

Ebû Hayyân'ın yazmış olduğu eserlerin büyük bir kısmı düz yazı tarzındadır. Ancak onun nazım tarzında yazılmış eserleri de mevcuttur. Üç ciltlik bir dîvânı vardır. Bunun yanı sıra Ebû Hayyân bazı manzum eserleri talebelerine okutmuştur. Yine Ebû Hayyân'ın şiir ve edebiyatla ilgili birtakım sohbetlere iştirâk ettiğini, ayrıca kendisinin bizzat şiir okuduğunu ve başkalarının şiirlerini de okuttuğunu kaynaklardan öğrenmekteyiz.

Ayrıca onun Kur'ân'ı dinlerken gözyaşlarını tutamadığı, aşk, cesâret ve yiğitlikle ilgili şiirleri dinlerken de oldukça duygulandığına dâir rivâyetler onun iyi bir edebî zevke sahip olduğu kanaatini vermektedir. İbnü'l- Kâdî (v. 1025/1616) Ebû Hayyân'ın Mısır'a

¹⁵⁹ Ebû Hayyân'ın talebelerinden olan bu zâtın tam ismi Şihâbuddîn es- Semîn'dir. bk. Ömer Ferrûh, *Meâlimu'l- Edebi'l- Arabî fi'l- 'Asri'l- Hadîs*, Beyrut, Dâru'l- 'İlmi'l- Melâyîn 1985, I/451.

¹⁶⁰ İbn Hacer, *a.g.e.*, V/76; es- Suyûtî, *Buğyetu'l- Vuât*, I/280; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/288; İbnü'l- 'Imâd, *a.g.e.*, VIII/252; el- Kettânî, *Fehresu'l- Fehâris*, I/155; Bulut, *a.g.e.*, 256, 257, 258; Kafes, *a.g.e.*, 27.

yerleştikten sonra çok güzel şiirler yazdığını ifade etmektedir¹⁶¹. Yine öğrencisi es- Safedî (v. 764/1362) onun çok güzel muvaşşaha¹⁶² tarzı şiirleri olduğunu dile getirmiştir¹⁶³.

İbn Tağrîberdî (v. 874/1469) ise “en- Nucûmu’z- Zâhira” adlı eserinde Ebû Hayyân’ın bir şâir olmayıp onun bir âlim olduğunu söylemiştir. Ancak İbn Tağrîberdî bu değerlendirmesinin ardından Ebû Hayyân’ın muvaşşaha tarzında şiir söyleyenlerin en iyisi olduğunu da ifade etmiştir¹⁶⁴.

İbnu’l- Verdî (v. 750/1349) ise “Tetimmetu’l- Muhtasar fî Ahbâri’l- Beşer” adlı eserinde Ebû Hayyân’ın şiirlerinin, onun Arap dilinde, bilhassa sarf ve nahiv ilimlerinde ulaştığı seviye kadar üstünlükte olmadığını ifade etmiştir¹⁶⁵.

Ebû Hayyân, doğal şiirsel yeteneğini gramerdeki karışık konuları açıklamak ve kendisinin de gözdesi olan gramerin değerini yüceltmek için kullanmıştır¹⁶⁶.

Ebû Hayyân’ın yazmış olduğu şiirlerden birkaç örnek vermek istiyoruz.

Ebû Hayyân memleketi Endülüs’e olan hasret ve özlemini bir şiirinde şöyle dile getirmiştir:

يَا فُرْقَةً أَبَدَ لَتْنِي بِالسُّرُورِ أَسَى وَأَسْهَرْتُ نَاظِرًا قَدْ طَلَمًا نَعَسَا
أَنِّي يَكُونُ اجْتِمَاعُ بَيْنَ مُفْتَرِقٍ جِسْمٍ بِمِصْرَ وَرُوحٍ حَلَّ أَدْلَسَا

¹⁶¹ İbnu’l- Kâdî, *a.g.e.*, II/122; Bulut, *a.g.e.*, s. 262.

¹⁶² Muvaşşah: Endülüslü şâirlerin edebiyata olan en önemli katkıları, yeni şiir türleri olarak önce muvaşşah sonra da zecel’i icât etmiş olmalarıdır. Bu tür şiirler katı aruz kalıpları dışına çıktığı, tek tip kâfiye düzenine uymadığı için Arap şiirinde bir inkılâb olarak değerlendirilmiştir. Muvaşşaha veya Tevşih, bir şiir şeklinin adı olup, çoğunlukla beste ile okunmak için yazılırdı. Bu şekil ile Arapçada, kasidede olduğu üzere, öğme, ağıt, öğünme, aşk gibi her türlü mevzular terennüm edilir. İnci ve yakut ile süslenmiş iki katlı bir kemer veya kadınların bir omuz başından takıp, mukâbil tarafta bele doğru sarkıttıkları ve sonra bir kemer teşkil eden, inci ile süslü meşinden yapılmış bir kuşak manasına gelen vişâh’a benzetilerek bu isim verilmiştir. Muvaşşah biri tam beyitler, diğeri mısralar ihtiva eden iki kısımdan müteşekkildir. Klasik şiir devrinden sonraya ait bir şekil sayılan muvaşşah nahiv kâidelerine riayet edilerek yazılır. Muvaşşah, adları iyice tesbit edilmiş olan kıtalara ayrılır. Bunlara umûmî olarak cüz veya beyit denilir. En mükemmel şekli genellikle bir veya iki beyit ile başlar. Bu beyitler bütün parçanın girişini teşkil ederler. Bu girişe “Mezheb”, “Guşn” veya “Matla” denir. Muvaşşahlarda işlenen konular kasidelerdekine ayındır, fakat bunlar telli mûsikî aletleri eşliğinde şarkı halinde okunacağı göz önünde bulundurularak yazıldığından, daha çok âşıkâne mevzûlardan bahsederler. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. A. Ateş, “Muvaşşaha”, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, M.E.B. Basımevi 1964, VIII/866; Özdemir, *a.g.e.*, s. 94.

¹⁶³ es- Safedî, *el- Vâfi*, V/267; es- Safedî, *A’yânu’l- ‘Asr*, V/330; es- Safedî, *Nektu’l- Himyân*, s. 280; el- Kutubî, *a.g.e.*, IV/72; Makkarî, *a.g.e.*, II/540, 541; Muhammed ‘Abdullah ‘Inân, *Nihâyetu’l- Endelus*, Kâhire, Mektebetu’l- Hancî 1987, s. 464, 465; Bulut, *a.g.e.*, s. 262.

¹⁶⁴ İbn Tağrîberdî, *en- Nucûmu’z- Zâhira*, X/114; Bulut, *a.g.e.*, s. 263; Kafes, *a.g.e.*, s. 31.

¹⁶⁵ İbnu’l- Verdî, *a.g.e.*, II/482.

¹⁶⁶ Julie Scott Meisami – Paul Starkey, “Ebû Hayyân el- Gurnâtî”, London, *Encyclopedia of Arabic Literature* tsz., c. 1, s. 35.

“Ayrılık sevincime keder kattı. Uyku geldiği halde (bir türlü uyuyamadım) uyanık kaldım. Bilmem ki ayrılanlar bir araya nasıl gelir. Beden Mısır’da (ama) ruh Endülüs’te”¹⁶⁷.

Yine Ebû Hayyân’ın İmam Buhârî’yi ve onun hadisle ilgili eserini öven mâhiyetteki kasidesi şöyledir:

أَسْمَعَ أَحْبَارِ الرَّسُولِ لَكَ الْبَشْرَى لَقَدْ سُدَّتْ فِي الدُّنْيَا وَقَدْ فُرَّتْ فِي الْآخِرَى

“Hz. Peygamberin (s.a.v.) hadislerini işiten kişi! Ne mutlu sana. (Çünkü) Sen (bu) dünyada yüceldin, ahirette de kazançlı çıktın”¹⁶⁸.

Ebû Hayyân’ın kendisine büyük bir sevgiyle bağlı olduğu kızı Nudâr’ın ölümünden sonra ona ithâfen yazmış olduğu mersiyesi de şöyle başlamaktadır:

ضَرِيحٌ بِنْتِي جَعَلْتُ بَيْتِي وَقُلْتُ: لَيْتِي أَمُوتُ لَيْتِي!

“Evimi kızımın mezarı yaptım (onu evimin bahçesine defnettim). Ve dedim ki: Keşke ben ölseydim, keşke ben!”¹⁶⁹.

Ebû Hayyân’ın hikmetli sözlerle ilgili şiirleri de mevcuttur. Bunlardan birkaçı şöyledir:

عَدَاتِي لَهُمْ فَضْلٌ عَلَيَّ وَمِنَّةٌ فَلَا أَذْهَبَ الرَّحْمَنُ عَنِّي الْأَعَادِيَا
هُمْ بَحْنُوا عَنِّي فَاجْتَنِبْهَا وَهُمْ نَافِسُونِي فَاجْتَنِبْتُ الْمَعَالِيَا

“Benim üzerimde düşmanlarımın lütuf ve minnetleri vardır. Rahmân (c.c) düşmanları benden eksik etmesin. Çünkü onlar benim hatalarımı arayıp durdukça ben de her fırsatta o

¹⁶⁷ İbnu'l- Kâdî, *a.g.e.*, II/122; ‘Abduh Bedevî, *Nucûmun fî Âfâki'l- ‘Arabiyye*, Beyrut, Mektebetu’s- Sağîra 1983, s. 153; Kafes, *a.g.e.*, s. 10, 11.

¹⁶⁸ es- Subkî, *a.g.e.*, IX/288; Makkarî, *a.g.e.*, II/574; Bilmen, *a.g.e.*, II/555; Kafes, *a.g.e.*, s. 33.

¹⁶⁹ Bedevî, *a.g.e.*, s. 157; Kafes, *a.g.e.*, s. 34.

hatalardan uzak durdum (O hatalara düşmemeye çalıştım). Onlar benimle yarıştıkça ben de (çok) çalışıp (en) yükseklerle ulaştım”¹⁷⁰.

إِنَّ الدَّرَاهِمَ وَالنِّسَاءَ كِلَاهُمَا لَا تَأْمَنَنَّ عَلَيْهِمَا إِسَانًا
يَنْزِعَنَّ ذَا اللَّبِّ الْمُتَيْنِ عَنِ التَّقَى فَتَرَى إِسَاءَةَ فِعْلِهِ إِحْسَانًا

“İnsan olarak ne paraya güven ne de kadına! Her ikisi de sağlam akıl sahibini takvasından çekip alır ve yaptığı kötülüğü iyi olarak gösterir”¹⁷¹.

Ebû Hayyân ilim tahsil etmek isteyen her kişinin muhakkak bu konuda uzman bir hocanın kontrolünde hareket etmesi gerektiğini savunmaktadır. Bir kimsenin kendi başına kitapları okuyarak ilim tahsil edemeyeceğini, kitapların içinde çok zor ve karışık ibarelerle her zaman karşılaşılacağını ifade eder. Ona göre bu kapalı noktalar ancak bir hocanın yardımıyla açıklığa kavuşturulabilir.

Onun bu konuda yazmış olduğu bir şiiri şöyledir:

يَطْنُ الْعَمْرُ أَنَّ الْكُتُبَ تُجَدَى
وَمَا يَذَرِي الْجُهُولُ بَانَ فِيهَا
إِذَا رُمَتْ الْعُلُومَ بِغَيْرِ شَيْخٍ
وَتَلْتَبِسُ الْأُمُورُ عَلَيْكَ حَتَّى
أَخَا ذَهْنٍ لِذِرَاكِ الْعُلُومِ
غَوَامِضَ حَيَّرَتْ عَقْلَ الْفَهِيمِ
ضَلَلَتْ عَنِ الصِّرَاطِ الْمُسْتَقِيمِ
تَصِيرَ أَضَلَّ مِنْ "ثَوْمًا" الْحَكِيمِ

“Tecrübesiz kimse zanneder ki, akıllı kimse sadece kitap okumakla ilim tahsil edebilir. Halbuki o bilmez ki ilim tahsil ederken zekî insanları bile hayrete düşürecek zor meseleler vardır. Şâyet hocasız ilim tahsiline kalkışırsan, (o zaman) doğru yoldan uzaklaşırsın. (Ve) Her şey birbirine girer (karışır). Öyle ki filozof Thomas’tan daha sapık bir duruma düşersin”¹⁷².

¹⁷⁰ es- Safedî, *el- Vâfî*, V/274; es- Safedî, *A‘yânu’l- ‘Asr*, V/335; el- Kutubî, *a.g.e.*, IV/74; es- Subkî, *a.g.e.*, IX/285; el- İsnævî, *a.g.e.*, I/219; İbnu’l- Hatîb, *a.g.e.*, s. 85; el- Makrîzî, *a.g.e.*, VII/507; İbn Kâdî Şuhbe, *et- Târih*, II/ 443; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/72; es- Suyûtî, *Buğyetu’l- Vuât*, I/283; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/291; Makkarî, *a.g.e.*, II/544; İbnu’l- ‘Imâd, *a.g.e.*, VIII/254; eş- Şevkânî, *a.g.e.*, II/291; Şemsuddîn Sâmi, *Kâmûsu’l- A‘lâm*, İstanbul, Mihrân Matbaası 1889, I/713; el- Kummî, *a.g.e.*, I/60; Bilmen, *a.g.e.*, II/556; Çelik, *a.g.e.*, s. 155; Kafes, *a.g.e.*, s. 35.

¹⁷¹ es- Safedî, *A‘yânu’l- ‘Asr*, V/335; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/72; Makkarî, *a.g.e.*, II/543; Çelik, *a.g.e.*, s. 148; Kafes, *a.g.e.*, s. 12, 35.

¹⁷² es- Subkî, *a.g.e.*, IX/286; Makkarî, *a.g.e.*, II/564; Bilmen, *a.g.e.*, II/556; Çelik, *a.g.e.*, s. 155; Kafes, *a.g.e.*, s. 35.

C - ESERLERİ

Doksan yıl yaşayan Ebû Hayyân küçük yaştan itibaren kendisini ilme vermiş ve devamlı ilimle uğraşmıştır. Onun en büyük ideali iyi bir ilim adamı olmak ve bu noktada talebeler yetiştirmektir. Ebû Hayyân ilim uğrunda gösterdiği çaba ve gayretler neticesinde döneminin en büyük ilim adamı olmuştur. Öyle ki Ebû Hayyân'ın adının yanında bir başkasının adı anılmaz olmuştur. O, dönemin en büyük ilim adamlarının taltîfine mazhar olmuş ve herkes ondan övgüyle bahsetmiştir.

Bir ilim adamı olarak bu denli yüksek bir konuma ulaşan Ebû Hayyân kendisinden sonra gelecek olan kuşakların istifâdesine sunulacak pek çok kıymetli eserler bırakmıştır. Onun yazmış olduğu eserlerin pek çoğu bizlere öncülük etmekte ve bugün çeşitli ilim dallarında emek sarfeden ilim adamları için âdeta yol gösterici birer ışık konumundadır.

Ebû Hayyân'ın yazmış olduğu eserlerin sayısı hakkında kaynaklarda birbirinden farklı rivâyetler söz konusudur. Kimi kaynaklarda Ebû Hayyân'ın kırktan fazla¹⁷³, kimi kaynaklarda ise elliden fazla¹⁷⁴ eser bıraktığı söylenmiştir. Diğer bazı kaynaklarda da onun yazmış olduğu eserlerin sayısının altmış beş kadar olduğu rivâyet edilmiştir¹⁷⁵.

Ebû Hayyân'ın Kur'ân ilimleri, hadis, tefsir, tarih, tabakât, şiir ve edebiyata dâir kaleme aldığı pek çok eseri vardır. Hattâ o, talebesi es- Safedî'ye (v. 764/1362) vermiş olduğu icâzetinde eserlerinin pek çoğunun isimlerini zikretmiştir¹⁷⁶. Ancak Ebû Hayyân'ın yazmış olduğu eserlerin bazılarını bugün maalesef sahip değiliz.

Biz burada Ebû Hayyân'ın eserlerini ilgili olduğu ilim dallarına göre kısaca tasnif etmeyi uygun görüyoruz.

¹⁷³ Serkîs, *a.g.e.*, I/307.

¹⁷⁴ el- Yemânî, *a.g.e.*, s. 290; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/75; Makkarî, *a.g.e.*, II/563.

¹⁷⁵ İbrâhîm Zekî Hurşîd – ‘Abdulhamîd Yûnus, “Ebû Hayyân”, *Dâiratu'l- Meârifî'l- İslâmiyye*, Kâhire, Dâru'ş-Şa'b 1933, I/458; Kafes, *a.g.e.*, s. 41.

¹⁷⁶ es- Safedî, *el- Vâfi*, V/280, 281; es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/346, 347; Makkarî, *a.g.e.*, II/552, 553; Kafes, *a.g.e.*, s. 42.

Sarf ve Nahiv İlmine Dâir Eserleri:

- İrtişâfu'd- Darab fî Lisâni'l- 'Arab¹⁷⁷,
- el- Esfâru'l- Mulahas min Şerhi Sîbeveyh li's- Saffâr¹⁷⁸,
- el- İrtidâ fi'd- Dâd ve'z- Zâ¹⁷⁹,
- el- Mubdi' fi't- Tasrîf¹⁸⁰,
- el- Mukarrab fi'n- Nahv¹⁸¹,
- Gâyetu'l- İhsân fi'n- Nahv¹⁸²,
- en- Nuketu'l- Hısân¹⁸³,
- el- Lemhatu'l- Bedriyye fî 'İlmil 'Arabiyye¹⁸⁴,
- el- Menhecu's- Sâlik alâ Elfiyyeti İbn Mâlik¹⁸⁵,
- el- Mevfûr fî Tahrîri Ahkâmi İbn 'Usfûr¹⁸⁶,
- Milha fi'n- Nahv¹⁸⁷,
- et- Takrîb fî Muhtasari'l- Mukarrab¹⁸⁸,
- Nihayetu'l- İğrâb fî 'İlme'yi't- Tasrîf ve'l- İ'râb¹⁸⁹,
- Şerhu Tuhfetu'l- Mevdûd li'bni Mâlik fi'n- Nahv¹⁹⁰,
- et- Tezkira fi'l- 'Arabiyye¹⁹¹,
- et- Tezyîl ve't- Tekmîl fî Şerhi't- Teshîl li'bni Mâlik¹⁹²,

¹⁷⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z- Zunûn (Nşr. Şerafettin Yalrkaya – Kilisli Rifat Bilge)*, İstanbul, M.E.B. Basımevi 1971, I/61, 62; İbnu'l- Kâdî, *a.g.e.*, II/123, 124.

¹⁷⁸ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I/86. Bu eser “el- Esfâru'l- Mulahas min Şerhi's- Saffâr li Sîbeveyh” adıyla da anılmaktadır. bk. el- Bağdâdî, *a.g.e.*, VI/152; Bulut, *a.g.e.*, s. 271.

¹⁷⁹ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I/61; el- Bağdâdî, *a.g.e.*, VI/152.

¹⁸⁰ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II/1580; el- Bağdâdî, *a.g.e.*, VI/153.

¹⁸¹ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II/1805; el- Bağdâdî, *a.g.e.*, VI/153.

¹⁸² Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II/1189; el- Bağdâdî, *a.g.e.*, VI/153.

¹⁸³ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II/1976. Bu eser “Gâyetu'l- İhsân fi'n- Nahv” adlı eserin şerhidir. bk. İbnu'l- Kâdî, *a.g.e.*, II/123; Muhammed İsa Sâlihîyye, *Mu'cemu's- Şâmil li't- Turâsi'l- 'Arabî, Kâhire, Munazzamatu'l- 'Arabiyye* 1993, II/248; Bulut, *a.g.e.*, s. 271.

¹⁸⁴ el- Bağdâdî, *a.g.e.*, VI/153; ez- Ziriklî, *a.g.e.*, VII/152. Bu eser kaynaklarda “el- Lemha” adıyla da geçmektedir. bk. es- Safedî, *el- Vâfi*, V/280; es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/346; es- Safedî, *Nektu'l- Himyân*, s. 283; el- Kutubî, *a.g.e.*, IV/78; es- Suyûtî, *Buğyetu'l- Vuât*, I/282; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/290; eş- Şevkânî, *a.g.e.*, II/289; Kafes, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁸⁵ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I/153.

¹⁸⁶ Aynı Eser, II/1910.

¹⁸⁷ Aynı Eser, II/1818.

¹⁸⁸ Bu eser “el- Mukarrab fi'n- Nahv” adlı eserin muhtasarıdır. bk. Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I/465.

¹⁸⁹ el- Kutubî, *a.g.e.*, IV/79; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II/1986; el- Bağdâdî, *a.g.e.*, VI/153. Ebû Hayyân bu eserini tamamlamamıştır.

¹⁹⁰ el- Bağdâdî, *a.g.e.*, VI/153.

¹⁹¹ es- Suyûtî, *Buğyetu'l- Vuât*, I/282; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/290.

¹⁹² es- Safedî, *el- Vâfi*, V/280; es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/346; el- Kutubî, *a.g.e.*, IV/78; el- Makrîzî, *a.g.e.*, VII/506; es- Suyûtî, *Buğyetu'l- Vuât*, I/282; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/290.

- et- Tecrîd li Ahkâmi Sîbeveyh¹⁹³,
- eş- Şezâ fî Mes'eleti Kezâ¹⁹⁴,
- eş- Şezratu'z- Zehebiyye fî 'İlmil 'Arabiyye¹⁹⁵,
- et- Tenhîlu'l- Mulahas min Şerhi't- Teshîl li'bni Mâlik¹⁹⁶,
- el- Hidâye fi'n- Nahv¹⁹⁷.

Kıraat İlmine Dâir Eserleri:

- el- Birru'l- Celî fî Kırâati Zeyd b. 'Ali¹⁹⁸,
- el- Fadl fî Ahkâmi'l- Fasl¹⁹⁹,
- el- Menâfi' fî Kırâati Nâfi²⁰⁰,
- el- Mevridu'l- Ğamr fî Kırâati Ebî 'Amr²⁰¹,
- el- Meznu'l- Hâmîr fî Kırâati İbn 'Âmir²⁰²,
- el- Esîr fî Kırâati İbn Kesîr²⁰³,
- Gâyetu'l- Matlûb fî Kırâati Ya'kûb²⁰⁴,
- er- Ravdu'l- Bâsim fî Kırâati 'Âsım²⁰⁵,
- er- Remze fî Kırâati Hamza²⁰⁶,
- Reşhu'n- Nef' fi'l- Kırâati's- Seb²⁰⁷,
- Takrîbu'n- Nâî fî Kırâati Kisâ'î²⁰⁸,
- el- Hulelu'l- Hâliye fî Esânîdi'l- Kırâati'l- 'Âliye²⁰⁹,

¹⁹³ el- Bağdâdî, *a.g.e.*, VI/152.

¹⁹⁴ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II/1028.

¹⁹⁵ Aynı Yer

¹⁹⁶ Ebû Hayyân bu eserini oğlu Bedruddîn ile birlikte yazmıştır. bk. es- Suyûtî, *Buğyetu'l- Vuât*, I/282; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/290.

¹⁹⁷ Muhammed b. Yûsuf b. 'Ali b. Yûsuf b. Hayyân el- Endelusî, *el- Hidâye fi'n- Nahv (Dzn. Ebu'l- Huseyn 'Abdulmecîd el- Murâdzehî Hâşî)*, İran, Mektebetu'l- Fâruk A'zam 1964, s. 1. Bu eser hakkında daha geniş bilgi için bk. Kafes, *a.g.e.*, s. 57, 58.

¹⁹⁸ el- Bağdâdî, *a.g.e.*, VI/152.

¹⁹⁹ el- Bağdâdî, *a.g.e.*, VI/152. Bu eserin ismi "el- Fasl fî Ahkâmi'l- Fasl" olarak da geçer. bk. es- Safedî, *el- Vâfi*, VI/280; es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, VI/346.

²⁰⁰ el- Bağdâdî, *a.g.e.*, VI/153.

²⁰¹ Aynı Yer

²⁰² Aynı Yer

²⁰³ Aynı Eser, VI/152.

²⁰⁴ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II/1194.

²⁰⁵ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I/918; el- Bağdâdî, *a.g.e.*, VI/153.

²⁰⁶ el- Bağdâdî, *a.g.e.*, VI/153.

²⁰⁷ İbnu'l- Kâdî, *a.g.e.*, II/124; Bulut, *a.g.e.*, s. 268; Kafes, *a.g.e.*, s. 78.

²⁰⁸ el- Bağdâdî, *a.g.e.*, VI/152.

²⁰⁹ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I/688; el- Bağdâdî, *a.g.e.*, VI/153.

- ‘Ikdu’l- Leâlî fi’l- Kırâati’s- Seb’ıl- ‘Avâlî²¹⁰,
- el- Emâlî fî Şerhi ‘Ikdi’l- Leâlî²¹¹,
- Nuketü’l- Emâlî²¹².

Tefsir İlmîne Dâir Eserleri:

- el- Bahru’l- Muhît²¹³,
- en- Nehru’l- Mâdd²¹⁴,
- İthâfu’l- Erîb bimâ fi’l- Kur’âni mine’l- Ğarîb²¹⁵.

Fıkıh İlmîne Dâir Eserleri:

Şâfiî Fıkıhı:

- el- Vehhâc fî’htisâri’l- Minhâc li’n- Nevevî²¹⁶,
- el- İ’lâm bi Erkâni’l- İslâm²¹⁷.

Mâlikî Fıkıhı:

- İhtisâru Bidâyeti’l- Muctehid li’bni Ruşd²¹⁸,
- Mesleku’r- Ruşd fî Tecrîdi Mesâili Nihâyeti İbn Ruşd²¹⁹.

²¹⁰ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II/1152, 1539; el- Bağdâdî, *a.g.e.*, VI/153; ez- Ziriklî, *a.g.e.*, VII/152.

²¹¹ Bu eser ‘Ikdu’l- Leâlî fi’l- Kırâati’s- Seb’ıl- Avâlî adlı eserin şerhidir. bk. el- Yemânî, *a.g.e.*, s. 290; Bulut, *a.g.e.*, s. 268.

²¹² es- Safedî, *el- Vâfi*, V/280; es- Safedî, *A’yânu’l- ‘Asr*, V/346; el- Kutubî, *a.g.e.*, IV/78. Bu eserin ismi “Nuketü’l- Emlâ” olarak da geçer. bk. İbn Hacer, *a.g.e.*, V/71.

²¹³ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I/226. Ebû Hayyân diğer pek çok eserinde olduğu gibi tefsir ilmiyle ilgili bu eserini de Mısır’da yazmıştır. bk. Hasan Mes’ûd et- Tavîr, *el- Menhecü’l- Belâğî li Tefsîri’l- Kur’âni’l- Kerîm*, Limassol, Dâru’l- Multekâ 1998, s. 236.

²¹⁴ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II/1993, 1994. Ebû Hayyân Bahru’l- Muhît adlı tefsirini yazdıktan sonra bu eseri çok hacimli bulmuş ve bu eserden daha fazla istifâde edilebilmesi için eserini ihtisâr etmiştir. Ve böylece Bahru’l- Muhît, muhtasarı ile birlikte basılmıştır. bk. Kafes, *a.g.e.*, s. 43.

²¹⁵ es- Safedî, *el- Vâfi*, V/280; es- Safedî, *A’yânu’l- ‘Asr*, V/346; el- Kutubî, *a.g.e.*, IV/78; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I/6. Bu eser kaynaklarda “Tuhfetü’l- Erîb bimâ fi’l- Kur’âni mine’l- Ğarîb” adıyla da zikredilmektedir. bk. el- Yemânî, *a.g.e.*, s. 291.

²¹⁶ el- Yemânî, *a.g.e.*, s. 290, 291; es- Safedî, *el- Vâfi*, V/280; es- Safedî, *A’yânu’l- ‘Asr*, V/332, 346; el- Kutubî, *a.g.e.*, IV/78; el- İsnevî, *a.g.e.*, I/219; el- Makrîzî, *a.g.e.*, VII/506; İbn Kâdı Şuhbe, *et- Târîh*, II/440; İbn Kâdı Şuhbe, *Tabakâtu’s- Şâfi’iyye*, III/69, 70; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/71; İbnu’l- Kâdî, *a.g.e.*, II/123; İbnu’l- ‘Imâd, *a.g.e.*, VIII/254; eş- Şevkânî, *a.g.e.*, II/289; el- Kummî, *a.g.e.*, I/59.

²¹⁷ es- Safedî, *el- Vâfi*, V/281; es- Safedî, *A’yânu’l- ‘Asr*, V/346; el- Bağdâdî, *a.g.e.*, VI/152.

²¹⁸ İbnu’l- Kâdî, *a.g.e.*, II/124.

²¹⁹ es- Safedî, *el- Vâfi*, V/281; es- Safedî, *A’yânu’l- ‘Asr*, V/347; el- Kutubî, *a.g.e.*, IV/79; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II/1678.

Zâhirî Fıkhı:

- el- Enveru'l- Eclâ fî'htisâri'l- Muhallâ li'bni Hazm²²⁰.

Şiir ve Edebiyata Dâir Eserleri:

- Nesru'z- Zehr ve Nazmu'z- Zuher²²¹,
- Dîvânu Şi'r²²²,
- el- Ebyâtu'l- Vâfiye fî 'Ilmi'l- Kâfiye²²³,
- el- Kasîdetu's- Sîniyye²²⁴,
- el- Kasîdetu'd- Dâliyye fî Medhi'n- Nahv ve'l- Halîl ve Sîbeveyh²²⁵,
- Kasîde fî Medhi'l- İmâmi'l- Buhârî²²⁶,
- Kasîde fî Medhi'l- İmâmi's- Şâfi'î²²⁷,
- el- Mevridu'l- 'Azv fî Mu'âradati Kasîdeti Ka'b²²⁸,
- Nevâfisu's- Sîhr fî Demâisi's- Şi'r²²⁹.

Hadis İlmine Dâir Eserleri:

- Cuz fi'l- Hadîs²³⁰,
- el- İlmâ' fî İfsâdi İcâzeti İbni't- Tabbâ²³¹.

Tarih ve Tabakât İlmine Dâir Eserleri:

- Mecâni'l- Hesr fî Âdâb ve Tevârihi li Ehli'l- 'Asr²³²,
- Meşyehatu İbn Ebi'l- Mansûr²³³,
- Tabakâtu Nuhâti'l- Endelus²³⁴,

²²⁰ el- Yemânî, *a.g.e.*, s. 291; es- Safedî, *el- Vâfi*, V/280; es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/346; es- Safedî, *Nektu'l- Himyân*, s. 283; el- Kutubî, *a.g.e.*, IV/78; el- Makrîzî, *a.g.e.*, VII/506; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/71; İbnu'l- Kâdî, *a.g.e.*, II/123; eş- Şevkânî, *a.g.e.*, II/289.

²²¹ es- Safedî, *el- Vâfi*, V/281; es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/346.

²²² el- Yemânî, *a.g.e.*, s. 291; İbnu'l- Kâdî, *a.g.e.*, II/124.

²²³ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I/5.

²²⁴ es- Safedî, *el- Vâfi*, V/273; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/73.

²²⁵ es- Safedî, *el- Vâfi*, V/273; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/72.

²²⁶ es- Subkî, *a.g.e.*, IX/288.

²²⁷ Aynı Eser, IX/287, 288.

²²⁸ el- Bağdâdî, *a.g.e.*, VI/153.

²²⁹ Aynı Yer

²³⁰ es- Safedî, *el- Vâfi*, V/281.

²³¹ Makkarî, *a.g.e.*, II/583; Bulut, *a.g.e.*, s. 270.

²³² es- Safedî, *el- Vâfi*, V/281. Ebû Hayyân bu eserini tamamlayamamıştır.

²³³ el- Bağdâdî, *a.g.e.*, VI/153; Bulut, *a.g.e.*, s. 273.

²³⁴ ez- Ziriklî, *a.g.e.*, VII/152.

- Târîhu'l- Endelus²³⁵.

Arapça'nın Dışında Diğer Dillere Dâir Eserleri:

Türk Dili:

- el- İdrâk li Lisâni'l- Etrâk²³⁶,
- Kitâbu'l- Efâl fî Lisâni't Türk²³⁷,
- Zehvu'l- Mulk fî Nahvi't- Türk²³⁸,
- Nefhatu'l- Misk fî Sîrati't- Türk²³⁹,
- ed- Durratu'l- Mudiyye fi'l- Luğati't- Türkiyye²⁴⁰.

Habeş Dili:

- Nûru'l- Ğabeş fî Lisâni'l- Habeş²⁴¹.

Himyer Dili:

- el- Mahbûr fî Lisâni'l- Yahmûr²⁴².

Fars Dili:

- Muntuku'l- Hurs fî Lisâni'l- Furs²⁴³.

Biyografi ve Hâtırâta Dâir Eserleri:

- en- Nudâr fi'l- Meslâti an Nudâr²⁴⁴,
- Fihrist²⁴⁵ ya da Fihrisu Mesmû'âtî²⁴⁶.

²³⁵ İbnu'l- Kâdî, *a.g.e.*, II/124.

²³⁶ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I/49.

²³⁷ el- Bağdâdî, *a.g.e.*, VI/153.

²³⁸ Aynı Yer

²³⁹ es- Safedî, *el- Vâfi*, V/281; es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/347; Makkarî, *a.g.e.*, II/552; el- Bağdâdî, *a.g.e.*, VI/153.

²⁴⁰ *Ana Biritannica*, VII/606; Kafes, *a.g.e.*, s. 78.

²⁴¹ es- Safedî, *el- Vâfi*, V/281. Ebû Hayyân bu eserini tamamlayamamıştır.

²⁴² es- Safedî, *el- Vâfi*, V/281; Bulut, *a.g.e.*, s. 273. Ebû Hayyân bu eserini tamamlayamamıştır.

²⁴³ es- Safedî, *el- Vâfi*, V/281; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II/1864; Bulut, *a.g.e.*, s. 273.

²⁴⁴ Makkarî, *a.g.e.*, II/560. Bu eser Ebû Hayyân'ın gençliği, seyahatleri ve çalışmalarına yönelik bir otobiyografisidir. bk. George Sarton, *Introduction to the History of Science*, New York 1975, III/1012.

²⁴⁵ İbn Hacer, *a.g.e.*, V/71.

²⁴⁶ es- Safedî, *el- Vâfi*, V/28; Butros el- Bustânî, *Kitâbu Dâirati'l- Meârif*, Beyrut, Dâru'l- Ma'rife tsz., II/123.

Belâgat İlmine Dâir Eserleri:

- Hulâsatu't- Tibyân fî 'ilmeyi'l- Meânî ve'l- Beyân²⁴⁷.

Etnografya İle İlgili Eserleri:

- Katru'l- Habî fî Cevâbi Es'ileti'z- Zehebî²⁴⁸.

²⁴⁷ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I/717.

²⁴⁸ es- Safedî, *el- Vâfî*, V/281; *el- Kutubî*, *a.g.e.*, IV/79.

İKİNCİ BÖLÜM

EBÛ HAYYÂN ve İRTİŞÂFU'D- DARAB MİN LİSÂNİ'L- 'ARAB ADLI ESERİ:**1. Kitabın İsmi:**

Hicrî yedinci asrın ikinci yarısının başlarında dünyaya gelip erken yaşta ilim öğrenimine başlayan Ebû Hayyân çok kısa bir zaman zarfında sahasının en mümtaz şahsiyeti olmuştur. O, daha hocaları hayattayken ders vermeye başlamış ve doksan yıllık ömrüne pek kıymetli eserler sığdırmıştır. Onun telif ettiği bu eserler bugün de hâlâ araştırmacılara kaynaklık etmektedir.

Ebû Hayyân daha çok tefsir alanında yazmış olduğu el- Bahru'l- Muhît adlı eseriyle tanınmakta ise de onun kaleme aldığı eserleri bir tasnife tâbî tutacak olursak eserlerinin büyük çoğunluğunu gramer konusunda telif ettiğini görürüz. Çünkü Ebû Hayyân'ın yaşadığı dönemde göze çarpan âlimlerin her biri onu sarf ve nahiv ilimlerinde asrının imamı olarak vasıflandırmışlardır²⁴⁹.

Ebû Hayyân'ın sarf ve nahiv ilimlerine dâir yazmış olduğu en kapsamlı kitaplarından birisi incelememize konu olan İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab adlı eseridir.

el- İrtişâf (الإرتشاف) kelimesi, raşefe (رَشَفَ) ve raşife (رَشِفَ) kökünden iftiâl babında bir mastardır. Bu kök, sülâsinin birinci ve dördüncü bâblarından gelerek “su ve benzeri şeyleri dudaklarıyla emmek - sormak, kabın içindekinin hepsini içmek” anlamlarına gelmektedir. el- İrtişâf (الإرتشاف) kelimesine gelince, bu da kök anlamının mübâlağalı ifadesidir. Yani bu kelime yapılan fiil ve eylemin abartılı bir şekilde meydana getirildiğini ifade eder²⁵⁰.

ed- Darab (الضَّرَب) kelimesi ise “beyaz kalın bal” anlamında bir isimdir. ed- Darb (الضَّرَب) kelimesi de aynı manayı ifade etmektedir. Ancak bu kelimenin ed- Darab (الضَّرَب) şeklindeki kullanımını daha yaygındır²⁵¹.

²⁴⁹ es- Safedî, *el- Vâfi*, V/267; es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/330, 331; es- Safedî, *Nektu'l- Himyân*, s. 280; el- Kutubî, *a.g.e.*, IV/72; el- Makrîzî, *a.g.e.*, VII/505; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/70; es- Suyûtî, *Buğyetu'l- Vuât*, I/281; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/288; Makkarî, *a.g.e.*, II/540, 541; İbnu'l- 'Imâd, *a.g.e.*, VIII/252; eş- Şevkânî, *a.g.e.*, II/288; el- Kummî, *a.g.e.*, I/59.

²⁵⁰ İbn Manzûr, *a.g.e.*, IX/119; Louis Ma'lûf el- Yesû'î, *el- Muncid fi'l- Luğa ve'l- Edeb ve'l- 'Ulûm*, Beyrut, Matbaatu'l- Kâsûlîkiyye 1927, s. 262.

²⁵¹ İbn Manzûr, *a.g.e.*, I/546; Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb el- Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu'l- Muhît*, Beyrut, Muessesetu'r- Risâle 1987, s. 138; ez- Zebîdî, *a.g.e.*, I/348; 'Abdulhalîm Muntasır..., *Mu'cemu'l- Vasît*, İstanbul, Mektebetu'l- İslâmiyye 1972, I/537; el- Yesû'î, *a.g.e.*, s. 449; “Ebû Hayyân”, *Institut Dominicain D'etudes Orientales Du Caire*, Paris, Editions Peeters 1989, XIX/271.

Ebû Hayyân kaleme aldığı bu kıymetli eserinin mukaddimesinde şöyle demektedir: “Yazmış olduğum kitap tamamlanınca bu eserde takip etmiş olduğum metotlar neticesinde kapalı ve anlaşılmaz hiçbir nokta kalmadı. Bu eserden istifâde edip faydalanmak isteyenler için çok tatlı ifâdeler kullandım ve bu sebepten eserime İrtişâfu’d- Darab min Lisâni’l- ‘Arab ismini verdim”²⁵².

Belki Ebû Hayyân kitabının ismini bu şekilde koyarak hem Arap dilinin bir bölümü olan sarf ve nahiv ilimlerine dâir söylenmiş olan bütün önemli görüşleri eserine almış olduğunu belirtmekte belki de nasıl ki bir arı farklı farklı çiçekleri dolaşarak en sonunda tatlı bir bal meydana getiriyorsa kendisinin de yaptığı inceleme ve tetkikler neticesinde ortaya çok güzel ve faydalı bir eser çıkardığını ifade etmiş olmaktadır.

Ebû Hayyân’ın bu eseri bazı kaynaklarda “İrtişâfu’d- Darab fî Lisâni’l- ‘Arab ismiyle ²⁵³, bazı kaynaklarda “İrtişâfu’d- Darab” olarak ²⁵⁴, diğer bazı kaynaklarda “Mutavvelu’l- İrtişâf” ismiyle ²⁵⁵, birtakım kaynaklarda da yalnızca “el- İrtişâf” olarak zikredilmiştir²⁵⁶.

İbnu’l- Kâdî (v. 1025/1616) ise Durratu’l- Hicâl fî Esmâi’r- Ricâl adlı eserinde Ebû Hayyân’ın eserinin ismini “İrtişâfu’d- Darab fî Ma’rifeti Kelâmi’l- ‘Arab” olarak zikretmiştir²⁵⁷.

İsmâil Ebu’l- Fidâ, (v. 732/1331) el- Muhtasar fî Ahbâri’l- Beşer adlı eserinde bu eserin ismini “İrtişâfu’d- Darab fî Elsineti’l- ‘Arab” olarak adlandırmıştır²⁵⁸.

el- Makrîzî (v. 845/1441) ise Kitâbu’l- Mukaffâ el- Kebîr adlı eserinde Ebû Hayyân’ın eserinin adının “Raşfu’d- Darab fî Ma’rifeti Lisâni’l- ‘Arab” olduğunu söylemiştir²⁵⁹.

²⁵² Muhammed b. Yûsuf b. ‘Ali b. Yûsuf b. Hayyân el- Endelusî, *İrtişâfu’d- Darab min Lisâni’l- ‘Arab* (Thk. Receb Osmân Muhammed – Ramazân ‘Abduttevvâb), Kâhire, Mektebetu’l- Hancî 1998, I/4.

²⁵³ Ebû Hayyân el- Endelusî, *Tuhfetu’l- Erîb*, s. 30; İbnu’l- Ğazzî, *a.g.e.*, II/151; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I/61; el- Bağdâdî, *a.g.e.*, VI/152.

²⁵⁴ İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakâtu’ş- Şâfi’yye*, III/69; İbn Kâdî Şuhbe, *et- Târîh*, II/ 441.

²⁵⁵ es- Suyûtî, *Buğyetu’l- Vuât*, I/282; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/290; İbnu’l- ‘Imâd, *a.g.e.*, VIII/253.

²⁵⁶ es- Subkî, *a.g.e.*, IX/279; el- Ednevî, *a.g.e.*, s. 280; el- Kummî, *a.g.e.*, I/59.

²⁵⁷ İbnu’l- Kâdî, *a.g.e.*, II/123, 124.

²⁵⁸ Ebu’l- Fidâ, *a.g.e.*, s. 142; İbnu’l- Verdî, *a.g.e.*, II/482; Serkîs, *a.g.e.*, I/307.

²⁵⁹ el- Makrîzî, *a.g.e.*, VII/506, 507.

2. İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab'ın Kaleme Alınış Sebebi:

Ebû Hayyân İbn Mâlik'in (v. 672/1273) kaleme aldığı eserlere büyük önem vermiştir. O, İbn Mâlik'in eserlerini ve Sîbeveyh'in (v. 180/796) el- Kitâb adlı eserini öğrencilerine okutmayı bir âdet haline getirmiştir. Talebelerini devamlı bunları okumaya teşvik etmiştir. Ayrıca öğrencilerine bu eserlerde geçen zor ibâreleri kolaylaştırmış ve kapalı noktaları onların anlayabileceği şekilde açmıştır²⁶⁰.

Ebû Hayyân'ın İbn Mâlik'in eserleri içerisinde en fazla ehemmiyet verdiği ve hakkında kitaplar telif ettiği eserleri “Teshîlu'l- Fevâid ve Tekmîlu'l- Makâsîd” ile “el- Elfiyye” dir²⁶¹.

İbn Mâlik'in Teshîlu'l- Fevâid ve Tekmîlu'l- Makâsîd adıyla kaleme almış olduğu eser sarf ve nahiv konularını içermektedir. Bu eser üzerinde pek çok çalışma yapıldı. Âlimler bu eseri şerh ettiler. En önemli şerhlerinden birisi İbn Mâlik'in kendisinin yapmış olduğu şerhtir. Ancak İbn Mâlik'in bu şerhini tamamlayamadığı, sülâsî dışındaki masterlar konusuna kadar geldiği kaynaklarda zikredilmektedir²⁶².

Ebû Hayyân et- Teshîl'in şerhlerine önem verenlerdendi. Hattâ bazı öğrenciler ondan İbn Mâlik'in kitabını baştan sona şerhetmesini talep ettiler. Ebû Hayyân bu konuda şöyle demektedir: “Bu ilim dalına ilgi ve özen gösterenlerin bir kısmı bu kitabın tamamının şerh edilmesi, kitaptaki hiçbir noktanın atlanmaması, yapılacak şerhin bütününün tek bir metod üzerinde olması, unutulmuş ekleme ve açıklamaları ihtivâ etmesi noktasında beni teşvik ettiler. Ancak bilinmelidir ki başkasının sözünü açıklayan elbette kendi sözünü açıklayan kimse gibi değildir”²⁶³.

Biz aynı şekilde İrtişâf'ın mukaddimesinde bu eserin telif ediliş sebeplerini bütün açıklığıyla görebilmekteyiz. Ebû Hayyân kitabının mukaddimesinde şöyle demektedir: “Gerçek şu ki nahiv ilmi anlatım bakımından zor bir ilim dalıdır. Bu ilme ancak sağlam bir zihin nüfûz edebilir, onu anlayabilir. Bu alanda sağlam bir alt yapısı, kuvvetli bir kavrayış melekesi olan kişi ondan kastedileni tam olarak anlayabilir. Bizden önceki âlimler nahiv

²⁶⁰ es- Safedî, *el- Vâfi*, V/268; es- Safedî, *A'yânu'l- 'Asr*, V/331; el- Kutubî, *a.g.e.*, IV/72; el- Makrîzî, *a.g.e.*, VII/505; İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakâtu's- Şâfi'iyye*, III/69; İbn Hacer, *a.g.e.*, V/70; İbn Tağrıberdî, *en- Nucûmu'z- Zâhira*, X/112; es- Suyûtî, *Buğyetu'l- Vuât*, I/282; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/290; Makkarî, *a.g.e.*, II/541; İbnu'l- 'Imâd, *a.g.e.*, VIII/253; eş- Şevkânî, *a.g.e.*, II/289.

²⁶¹ Hadîce Hadîsî, *Ebû Hayyân en- Nahvî*, Bağdat, Mektebetu'n- Nehda 1966, s. 110.

²⁶² el- Hadîsî, *a.g.e.*, s. 112; Mezîd İsmâil Nuaym, “*Ebû Hayyân en- Nahvî el- Endelusî ve Menhecuhû fi Kitâbihî İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab*”, et- Turâsu'l- 'Arabî, Dimeşk, Mecelletu'd- Turâsî'l- 'Arabî 1984, c. 4, sy. 13, 14, s. 138.

²⁶³ Ebû Hayyân el- Endelusî, *et- Tezyîl ve't- Tekmîl*, I/9; İsmâil Nuaym, *a.g.e.*, s. 138.

ilminde asıl kaynak niteliğinde olan Sîbeveyh'in (v. 180/796) "el- Kitâb" adlı eserinin bazı bölümlerini kendi kitaplarına almamışlardı. Aynı şekilde bu ilim adamlarının eserleri el- Kitâb'ın kapalı noktalarını izah etmede, bu kitabın değerini ortaya koyan bazı hükümleri açıklamada ve bu konuda yapılan eleştirileri cevaplama noktasında yeterince inandırıcılık ve sağlamlıktan uzaktı. Bu sebeplerden dolayı bu âlimlerin eserleri aydınlatılmaya ve kitaplarında yaptıkları tasniflerin de yeniden bir yapılandırmaya ihtiyacı vardı. et- Tezyîl ve't- Tekmîl adlı eserim, nahiv ilmine dâir el- Kitâb'ta yer almayan bilgileri de içine alınca bu konuda telif edilen diğer eserler arasında ayrı bir yere sahip oldu. Daha sonra ortaya çıkan bu hacimli eseri, bu kitaptan istifâde etmek isteyenlerin isteklerine kolayca cevap vermesi için ihtisâr ettim. Böylece ortaya çıkan eserimde kastedilen manalar ilk bakışta anlaşılabilir kadar açık bir hale geldi. Üzerinde uzun uzun düşünmeye gerek kalmadı"²⁶⁴.

Ebû Hayyân kendisinin de belirttiği bu sebeplerden dolayı İbn Mâlik'in (v. 672/1273) sarf ve nahiv ilimlerine dâir yazmış olduğu Teshîlu'l Fevâid ve Tekmîlu'l- Makâsîd adlı eserini on büyük cilt halinde et- Tezyîl ve't- Tekmîl fî Şerhi't- Teshîl adıyla şerhetmiştir. Ancak Ebû Hayyân bu şerhi çok geniş bulmuş ve ihtisâr etmek istemiştir. Bu şerhini çalışmamıza konu olan İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab adıyla iki cilt halinde ihtisâr etmiştir²⁶⁵.

Celâluddîn es- Suyûtî'nin (v. 911/1505) bu eserler hakkında şöyle dediği kaynaklarda zikredilmektedir: "Arap diliyle ilgili bu iki kitaptan daha büyük bir eser telif edilmemiştir. Aynı şekilde Arap dilinin konularını bu derece içine alan ve bu dilde söz konusu ihtilafları bünyesinde toplayan bir başka eser mevcut değildir. Bu sebeple ben Cem'u'l- Cevâmi' adlı eserimde bu eserleri kaynak olarak kabul ettim"²⁶⁶.

3. İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab'ın Kaynakları:

Ebû Hayyân, kitabını kaleme alırken tek bir kaynaktan yararlanmamış aksine birçok kaynaktan istifâde etmiştir. Onun eserinde nakil yaptığı dilci ve nahivcilerin sayısının toplamının iki yüzden fazla olduğu söylenmiştir. Yine kitabında ismini verdiği kaynakların

²⁶⁴ Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd- Darab*, I/3,4; el- Hadîsî, *a.g.e.*, s. 134; İsmâil Nuaym, *a.g.e.*, s. 138.

²⁶⁵ el- Yemânî, *a.g.e.*, s. 291; el- Hadîsî, *a.g.e.*, s. 113.

²⁶⁶ Ebû Hayyân, *et- Tezyîl ve't- Tekmîl*, I/9; Ebû Hayyân, *Tuhfetu'l- Erîb*, s. 31; es- Suyûtî, *Buğyetu'l- Vuât*, I/282; ed- Dâvûdî, *a.g.e.*, II/290; İbnu'l- 'Imâd, *a.g.e.*, VIII/253; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I/61; Dayf, *a.g.e.*, s. 321; el- Hadîsî, *a.g.e.*, s. 113; 'Abdullah Kâsım, *a.g.e.*, c. 8, s. 684.

sayısının da yüz otuz beş kitaptan fazla olduğu zikredilmiştir²⁶⁷. Mezîd İsmâil Nuaym Arapçada nahiv ilmine dâir yazılmış olan eserler içerisinde kullanılan kaynak açısından el-İrtişâf'ın en zengin kitap olduğunu söyler. Kendisinin, kullanılan kaynak bakımından bu güne kadar bu kitaptan daha kapsamlısını görmediğini ifade eder²⁶⁸.

Ebû Hayyân kitabında Basra, Kûfe, Bağdat ve Endülüs dil ekollerine bağlı bazı önemli kişilerin isimlerini vermiştir.

Basra ekolüne mensup âlimlerden zikrettiği isimler şunlardır:

Sîbeveyh, Ebu'l- Hasen el- Ahfeş, Ebû Ömer el- Cermî, el- Halîl, Ebû 'Osmân el- Mâzinî, Ebû Hâtim es- Sicistânî, er- Reyyâş, ez- Zeyâdî, el- Kutrub, el- Muberrred, ez- Zeccâc, İbnu's-Serrâc, 'Ali b. Suleyman el- Ahfeş, İbn Durusteveyh, Ebu'l- Kâsım ez- Zeccâcî, Ebû Sa'îd es- Sîrâfî, Ebû Amr b. el- 'Alâ', 'Îsâ b. Ömer, Yûnus b. Habîb.

Kûfe ekolüne mensup âlimlerden zikrettiği isimler şunlardır:

el- Kisâ'î, Ahmer lakâbıyla bilinen ve el- Kisâ'î'nin arkadaşı olan 'Ali b. el- Hasen, el-Ferrâ, Ebû 'Amr eş- Şeybânî, Hişâm ed- Darîr, Ebu'l- 'Abbâs Yahyâ b. Sa'leb, er- Ruâsî, Mu'az b. Muslim el- Hirâ', İbn Sa'dân, Muhammed b. Habîb ve Ebû Mûsâ el- Hâmîd.

Bağdat ekolüne mensup âlimlerden zikrettiği isimler şunlardır:

İbn Keysân, ez- Zeccâcî, el- Fârisî, İbn Cinnî, İbn Kuteybe, Ebû Hanîfe ed- Dîneverî, İbn Şukayr, İbnu'l- Hayyât, ez- Zemaşerî, İbnu's- Şecerî, Ebu'l- Berekât el- Enbârî, el- 'Ukberî, İbn Ya'îş ve er- Radî el- Esterâbâzî.

Endülüs ekolüne mensup âlimlerden zikrettiği isimler ise şunlardır:

İbn Mâlik, İbn 'Usfûr, İbn Hişâm el- Hadrâvî, Ebû Bekr ez- Zebîdî, İbnu'l- Kûtıyye, Cûdî b. 'Osmân, İbn Sîde, eş- Şentemerî, İbnu's- Seyyid el- Batlayûsî, İbnu'l-Bâziş, İbnu't- Tarâve, İbn 'Atıyye el- Gırnâtî, İbn Tâhir el- İşbîlî, Ebu'l- Kâsım es- Suheylî, İbn Madâ' el- Kurtubî, İbn Harûf ve el- Cezûlî²⁶⁹.

Ebû Hayyân'ın eserinde istifâde ettiği kitaplar ve kaynaklar özelliklerine göre çeşitlilik arz etmektedir.

²⁶⁷ Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd- Darab*, I/36.

²⁶⁸ İsmâil Nuaym, *a.g.e.*, s. 139.

²⁶⁹ Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd- Darab*, I/36.

Nahivle ilgili olarak aşağıdaki kaynakları sayabiliriz:

- *el- Kitâb* – Sîbeveyh (v. 180/796)

Ebû Hayyân el- İrtişâf adlı eserinde en fazla Sîbeveyh'in el- Kitâb'ından delil getirmiştir. Mezîd İsmâil Nuaym, el- İrtişâf'ın neredeyse her sayfasında Sîbeveyh'in isminin anıldığını söylemektedir. Hattâ Sîbeveyh'in isminin sıkça zikredilişi karşısında bu kitabı okuyan kişi bu isme o kadar alışır ki el- İrtişâf adlı eserin Sîbeveyh'e ait bir eser olduğu zannına kapılır demektedir²⁷⁰.

- *el- 'Usûl* – İbnu's- Serrâc (v. 316/929)
- *İsfâru'l- Fasîh* - Heravî (v. 223/837)
- *el- İğrâb fî 'İlmi'l- İ'râb* - el- Vâhidî (v. 468/1075)
- *el- İğfâl* - el- Fârisî (v. 377/987)
- *el- İfsâh* - İbn Hişâm el- Hadrâvî (v. 646/1248)
- *İmlâu'l- Muntehal fî şerhi'l- Cumel* – el- Behârî
- *el- İntihâb* - İbn Hişâm el- Hadramî (v. 117/735)
- *el- Evsat*, el- Ahfeş (v. 215/840)
- *el- İzâh* - el- Fârisî (v. 377/987)
- *el- Bedî'* - Muhammed b. Mes'ûd el- Ğaznî
- *el- Basît* – Ziyâuddîn b. el- 'Ilec
- *Buğyetu'l- Âmil* - İbn Talha
- *et- Tezkira*, Ebû Hayyân (v. 745/1344)
- *et- Tezkira* - el- Fârisî (v. 377/987)
- *et- Tezyîl ve't- Tekmîl* - Ebû Hayyân (v. 745/1344)
- *et- Terşîh* - Hattab el- Mâredî
- *et- Teshîl* - İbn Mâlik (v. 672/1273)
- *et- Ta'lîka 'alâ Kitâbi Sîbeveyh* - el- Fârisî (v. 377/987)
- *et- Temşîye* - İbn Zeydân
- *et-Temhîd* - İbn Battâl
- *Simâru's- Sînâ'a* - ed- Dîneverî (v. 276/889)
- *el- Câmî' fi'n- Nahv* - İbn Kuteybe (v. 276/889)
- *el- Cumel* - ez- Zeccâcî (v. 337/949)
- *el- Hakâik* - İbn Keysân (v. 299/912)

²⁷⁰ İsmâil Nuaym, *a.g.e.*, s. 139.

- *ez- Zehâîr fî'n- Nahv* - el- Heravî (v. 223/837)
- *Şerhu'l- İzâh* - el- Haffâf
- *Şerhu't- Teshîl* - İbn Mâlik (v. 672/1273)
- *Şerhu'l- Cumeli's- Sağîr - Şerhu'l- Cumeli'l- Kebîr* - İbn 'Usfûr (v. 669/1271)
- *Şerhu's- Saffâr* - el- Batlayûsî (v. 521/1136)
- *Şerhu'l- Kâfiyeti's- Şâfiye* - İbn Mâlik (v. 672/1273)
- *Şerhu Sîbeveyh* - el- Haşenî
- *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh* - es- Sîrâfî (v. 368/979)
- *Şerhu'l- Luma'* - el- Mehâbâzî
- *Şerhu'l- Mufasssal* - İbn Ya'îş (v. 643/1245)
- *ed- Davâbitu'n- Nahviyye fî 'İlmi'l- 'Arabiyye* - el- Merîsî
- *el- 'Urf* - Ebu'l- Kerem ed- Debbâs
- *Kitâbu'l- Ferah* - el- Cermî (v. 225/839)
- *el- Fusûl ve'l- Ğâyât* - İbn Hişâm el- Lahmî
- *el- Lâmi'* - Ebu'l- 'Alâ' el- Ma'arrî
- *el- Levâmih* - er- Râzî
- *el- Muhallâ* - Ebû Ğânim el- Mîsrî
- *el- Muhtera'* - ez- Zeccâcî (v. 337/949)
- *el- Medhal* - el- Muberrred (v. 285/898)
- *el- Mesâilu'l- Basriyyât ve'l- Bağdâdiyyât ve'l- Halebiyyât ve's- Şîrâziyyât ve'l- 'Askeriyyât* - el- Fârisî (v. 377/987)
- *el- Mesâilu's- Sağîra* - el- Ahfeş (v. 215/840)
- *el- Mesâilu'l- Kebîra* - el- Ahfeş (v. 215/840)
- *el- Mesâilu't- Taberiyye* – ez- Zeccâcî (v. 337/949)
- *el- Mesâilu'l- 'İşrîn* - el- Hubzî
- *el- Mustevfâ* - İbn Ferhân
- *el- Meşrik* - İbn Madâ' (v. 592/1195)
- *el- Misbâh* - el- Mutarrizî (v. 610/1213)
- *el- Miftâh* - el- Yâfi'î
- *el- Miftâh* - es- Sekkâkî (v. 626/1229)
- *el- Muktedab* - el- Muberrred (v. 285/898)
- *el- Mukarrab* - İbn 'Usfûr (v. 669/1271)

- *el- Mukarrab* - İbn Hişâm el- Fihrî
- *Mulahhasu'l- Kavânîn* - İbn Ebi'r- Rabî'
- *Mulahhasât* - Ebû Mûsâ el- Hâmid (v. 305/917)
- *Menhecu's- Sâlik* - Ebû Hayyân (v. 745/1344)
- *el- Muhezzeb* - İbn Keysân (v. 299/912)
- *el- Muve'ab* - İbnu't- Teyânî
- *Nazmu'l- Ferâid ve Hasru's- Şerâid* - el- Mehlebî
- *en- Nukad* - İbnu'l- Hâc
- *Nak'u'l- Ğilel* - Ebû Bekr b. Meymûn
- *en- Nuket 'ale'l- İzâh* - el- Celûlî
- *en- Nihâye* - İbnu'l- Habbâz
- *el- Heyteyât* - el- Fârisî (v. 377/987)

Ebû Hayyân avâmın çoğunlukla yaptığı dil hataları konusunda şu kaynaklardan istifâde etmiştir:

- *el- Behîy* – el- Kisâ'î (v. 189/804)
- *Fasîh* - es- Sa'leb (v. 291/904)

Ebû Hayyân yazılan emâlîlerden de es- Sa'leb'in *Emâlî*'sini kaynak olarak kullanmıştır. es- Sa'leb'in bu eseri *el- Mecâlis* adıyla da bilinmektedir.

Şiirde zorunlu olarak uygulanan zarûretler konusunda Ebû Hayyân İbn 'Usfûr'un *Darâiru's- Şi'r* adlı eserinden faydalanmıştır.

Ebû Hayyân nevâdirden bahseden kitaplardan ise Ebû Zeyd el- Ensârî'nin *en- Nevâdir'i*, İbnu'l- A'râbî'nin *en- Nevâdir'i*, ez- Zeccâcî'nin *en- Nevâdir'i* ve el- Hayyânî'nin *en- Nevâdir* adlı eserlerinden istifâde etmiştir.

Ebû Hayyân fıkhu'l- luğa konusunda İbn Cinnî'nin *el-Hasâis*'inden faydalanmıştır.

Sarf ile isim ve fiillerin yapısal özellikleri hakkında Ebû Hayyân aşağıdaki eserlerden faydalanmıştır:

- *el- İstidrâk* – ez- Zebîdî
- *et- Tasrîf* - Ebu'l 'Alâ el- Ma'arrî
- *eş- Şâdan* - Ebu'l 'Alâ el- Ma'arrî
- *ed- Darûrî fi't- Tasrîf* – İbn Mâlik (v. 672/1273)

- *el- Mumetta' fi't- Tasrîf* – İbn 'Uşfûr (v. 669/1271)
- *el- Munsif* – İbn Cinnî (v. 392/1001)
- *Îcâzu't- Ta'rîf fi 'İlmi't- Tasrîf* – İbn Mâlik (v. 672/1273)

Arap dilindeki harfler hakkında telif edilmiş olan eserlerden el- Heravî'nin *el- Ezhiyye*, el- Mâlakî'nin *Rasfu'l- Mebânî*, Ebû Nasr el- Fârâbî'nin *el- Hurûf*, el- Fârisî'nin *el- Hurûf* adlı eserlerinden istifâde etmiştir.

Ebû Hayyân terâcim ve tabakât (biyografya) kitaplarından İbnu's- Sellâm'ın *Tabakâtu Fuhûli's- Şuarâ'*, İbn Cinnî'nin *et- Temâm*, el- Fârisî'nin *Kitâbu's- Şi'r* adlı eserlerinden istifâde etmiştir.

Lugat kitaplarından Halîl b. Ahmed'in *Kitâbu'l- 'Ayn*, el- Cevherî'nin *es- Sîhâh*, İbn Sîde'nin *el- Muhakkem ve'l- Muhassas* adlı eserlerini kaynak almıştır.

Kıraat ilmine dâir Ebû 'Ali el- Fârisî'nin *el- Hucce*, İbn Mucâhid'in *es- Seb'a*'sından istifâde etmiştir.

Ebû Hayyân İ'râbu'l- Kur'ân konusunda şu eserleri kaynak kabul etmiştir:

- *İ'râbu'l- Kur'ân* - el- Muberrred (v. 285/898)
- *el- Keşşâf* – ez- Zemahşerî (v. 538/1143)
- *el- Muşkil* – Mekkî b. Ebî Tâlib (v. 437/1065)
- *Meâni'l- Kur'ân* – ez- Zeccâc (v. 311/923)
- *Meâni'l- Kur'ân* – el- Ferrâ (v. 207/822)

Emsâl kitaplarından ise el- Mufaddal ed- Dabbî'nin *el- Emsâl* adlı eserinden faydalanmıştır.

Ebû Hayyân hadis kitapları içerisinde en fazla Sahîh-i Buhârî'nin eserinden istifâde etmiştir.

Ebû Hayyân Kûfe ve Basra nahiv ekolleri arasında cereyan eden ihtilaflarla ilgili faydalandığı kaynaklar şunlardır:

- *el- İnsâf* – el- Enbârî (v. 577/1181)
- *Ruûsu'l- Mesâil* – İbn Esbağ
- *el- Mesâilu'l- Hilâfiyyât* – İbnu'l- Feres
- *el- Mukni' fi Mesâili'l- Hilâf* – en- Nehhâs (v. 338/950)

Bir konuya mahsus olarak kaleme alınmış olan lugat kitaplarından es- Sicistâni'nin *et- Tıyeru't- Tâ'm*, el- Kutrub'un *el- Fark*, el- Ahfeş'in *Mufredâtu'l- Esmâ'*, Ebû Zeyd'in *el- Hemz*, adlı eserlerinden istifâde etmiştir.

Ebû Hayyân eserini yazarken Arapçanın dışındaki diğer dillere dâir lugatlardan da faydalanmıştır. Örneğin Habeş Diline dâir faydalandığı “*Celâu'l- Ğabeş an Lisâni'l- Habeş*” adlı lugat bunlardan biridir²⁷¹.

Burada zikredilen eserlerden de anlaşılmaktadır ki Ebû Hayyân “*el- İrtişâf*” adlı eserini meydana getirirken pek çok eserden istifâde etmiştir. Ebû Hayyân'ın kaynak olarak kullandığı bu eserlerin bir bölümü bugün ilim adamları tarafından tahkik edilerek basılmıştır. Ancak üzülecek söylemek isteriz ki Ebû Hayyân'ın kullandığı bu kaynakların bir bölümü de bugün kayıp olup elimizde bulunmamaktadır.

4. Ebû Hayyân'ın İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab'taki Metodu:

Bir kısım araştırmacının Endülüs'te bir nahiv ekolünün varlığında şüpheye düşmelerine rağmen, Endülüs'te nahiv eğitiminin ulaştığı seviye hakkında yapılan modern araştırmalar, Endülüs'te bir nahiv ekolünün varlığını araştırmacıların çoğunun kabul ettiğini göstermektedir.

Endülüs ekolünün en önemli sîmâlarından birisi olup genç yaşta doğup büyüdüğü memleketinden ayrılarak Mısır'a yerleşen Ebû Hayyân el- Endelusî (v. 745/1344) kaleme aldığı *İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab* adlı eseriyle bizlere hem sarf ve nahiv ilimlerine dâir kendi görüşlerini hem de bu ilim dallarında o güne kadar âlimlerin söylemiş olduğu bilgileri aktarmıştır. Bu sebeple Ebû Hayyân'ın bu eseri gerçek bir nahiv ansiklopedisi sayılır. Çünkü Ebû Hayyân kendi asrına kadar olan nahvin kaynaklarını ve bu ilmin yardımcılarını bu eserinde toplamıştır. Bu kitap, nahivci ve dilcilerin görüşlerinin hülâsâsını içine alarak, önceki ve sonraki âlimlerin görüşlerini bir araya getirmiş ve bizlerin istifâdesine sunmuştur.

²⁷¹ Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd- Darab*, I/36, 37, 38; el- Hadîsî, *a.g.e.*, s. 137, 138; İsmâil Nuaym, *a.g.e.*, s. 139, 140.

Ebû Hayyân, şark kültürüyle mağrip kültürünü birleştirmeyi hedef edinen bu kitabını telif ederken, nahivciler arasında benzeri görülmemiş eşsiz bir metoda yönelmiştir.

İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab ile ilgili söylemiş olduğumuz bu başlangıç cümlelerinden sonra Ebû Hayyân'ın eserindeki metodunu incelemeye tabî tutacak olursak maddeler halinde şöylece sıralamamız mümkündür:

1. Ebû Hayyân eserine sarf konuları ile başlamıştır. İlk olarak sarf ilmine dâir söylenmesi gerekenlerin hepsini söylemiş daha sonra da nahiv konularına geçmiştir. Böylelikle Ebû Hayyân daha kitabının başlangıcında âlimlerin büyük bir bölümüne muhâlefet etmiştir. Çünkü çoğu âlimin kabul ettiği görüşe göre sarf ilmine dâir bölüm kitabın son kısmında yer almaktadır. Yani bir gramer kitabında önce nahiv konuları işlenmekte arkasından da sarf konuları ele alınmaktadır.

İbn Cinnâ (v. 392/1001) bu konuda şöyle demektedir: “Nerede bir gramer kitabı görsen o kitabın son bölümünde sarf konularını içeren bir bölüm vardır”. İbn Cinnâ bu sözüyle gramer kitaplarında sarf konularının nahiv konularının ardından işlendiğini dile getirmiştir. Ancak Ebû Hayyân eserine sarf konularıyla başlayarak âlimlerin izlediği bu metodun dışına çıkmıştır²⁷².

2. Ebû Hayyân kitabına harfleri tanıtmakla başlamıştır. Bu noktada harflerin sayılarını, mahreçlerini (çıkış yerlerini) ve harflerin özelliklerini belirtmiştir. Bunları izah ederken Sîbeveyh (v. 180/796), el- Fârisî (v. 377/987), İbn Cinnâ (v. 392/1001), el- Muberrred (v. 285/897), ez- Zeccâc (v. 310/923) ve el- Ferrâ (v. 208/823) gibi âlimlerin görüşlerini de açıklamıştır.

Ebû Hayyân, Arap dilinde harflerin sayılarının yirmi yedi olduğunu kabul etmektedir. Ancak el- Muberrred'in bu görüşe karşı çıktığını belirterek el- Muberrred'e göre hemzenin bir harf olmadığını aktarı²⁷³.

Ebû Hayyân, Arapça harflerin mahreçlerinin sayısının da on altı olduğunu ileri sürmüştür. Bu görüşüne el- Kutrub (v. 206/821), el- Cermî, el- Ferrâ (v. 208/823) ve İbn Dureyd'in (v. 321/933) karşı çıktığını belirterek onlara göre harflerin mahreçlerinin sayısının on dört olduğunu söylemiştir. Bu konudaki ihtilâfın sebebi lam (ل), nûn (ن) ve râ (ر) harfleridir. Bunlara göre bu üç harfin mahreci birdir. Ancak Ebû Hayyân cumhûra göre

²⁷² İsmâil Nuaym, *a.g.e.*, s. 138.

²⁷³ Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd- Darab*, 1/5.

bu harflerin mahreçlerinin bir olmadığını her harfin ayrı bir mahreci olduğunu vurgulayarak konuyu tamamlamaktadır²⁷⁴.

3. Daha sonra Ebû Hayyân isim ve fiillerin yapısal özelliklerinden bahsetmiştir. Bu alanda onun bir benzeri daha yoktur. Bu yaptığını başarabilen bir başkası olmamıştır. Bu konuda binden fazla isim ve fiili toplamış ve bir kelime üzerinde bulunan farklı okunuş şekillerine de işâret etmiştir. Bu işi yaparken onun gözünden kaçan neredeyse hiçbir nokta olmamıştır.

Örneğin, zâid harflerin yerleri başlığı altında hemze (ء), mîm (م), elif (ا), nûn (ن), vâv (و), tê (ت), sin (س), hê (ه), yâ (ي) ve lam (ل) harflerinin zâid olarak geldiği yerleri örneklerle açıklar.

Bu harflerden birisi olan nûn (ن) harfi için şunları söyler: “Nûn (ن) harfi bir kelimeye yer alan harf sırası olarak birinci, ikinci, üçüncü...yedinci harf olarak bulunabilir. Nercis (نَرْجِس), nadrib (نَضْرِب), ‘unsur (عُنْصُر), sünbül (سُنْبُل), elended (أَلْنَدَد), galnes (قَلْنَس), firsin (فِرْسِن), katran (قَطْرَان), ihrancem (أَحْرَنْجَم), sirhân (سِرْحَان), sülâmân (سُلَامَان) ve ‘abevserân (عَبْوَتْرَان) kelimelerinde olduğu gibi.

Nûn (ن) harfi kelimenin başında bulunur ve zâid olursa; zâid olan bu nûn (ن) harfi sadece muzârîde atılır. Bu durum bir isimde olur ve kelimenin ilk harfindeki nûn’un (ن) zâid oluşu bir delile dayanmıyorsa veya muzârî dışında bir fiil kalıbında bulunup da zâid oluşu bir delille dayanmıyorsa, bu zâid nûn (ن) atılmaz.

Şu kelimeler bu söylediklerimize örnek teşkil eder: Nercis (نَرْجِس), nircis (نِرْجِس), nefâtîr (نَفَاطِير), nebâzîr (نَبَازِير), nehârîb (نَحَارِيب), nahrabût (نَحْرَبُوت), nehâviş (نَهَاوِش), nehâbir (نَهَابِير), nibrâs (نِبْرَاس), nifriceh (نِفْرِجَه), nifric (نِفْرِج), nifricâ’ (نِفْرِجَاء), nahveriş (نَحْوَرِش), nebehrac (نَهْرَج), kesreli ve fethalı okunuşuyla nercis (نَرْجِس) kelimesinin nûnu bana göre aslîdir”.

Zâid nûn (ن) harfi ile ilgili açıklamalar isim ve fiillerden örneklerle uzun uzadıya sürüp gitmektedir²⁷⁵.

²⁷⁴ Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd- Darab*, I/6.

²⁷⁵ Aynı Eser, I/193, 202, 203.

4. Ebû Hayyân bütün emeğini önceki âlimlerin görüşlerini toplamaya ve onları nakletmeye harcamamıştır. Bilakis bir kelime üzerinde önceki âlimlerin yaptıkları tahlîl ve münâkaşaları kapsayan görüşlerine yer vermekle birlikte, o kelimedeki harflerin aslî ve zâid oluşu hakkında da görüş belirtmiştir. Çoğu zaman kendi görüşü ile birlikte önceki âlimlerin görüşlerinden tercih ettiklerini de aktarır. Bir kelimenin yapısını iştikâk, vezin, lugatlerde yer alış ve kullanılış şekli açısından ele alır. Bunu yaparken geniş bilgisini ve bu konularda söz söylemeye ne kadar yetkili olduğunu gösterir.

Şu kelime üzerinde yapılan açıklama bunun bir örneğidir: “Suyu alınmış ve kesilmiş süt anlamına gelen şîrâz (شِيرَاز) kelimesinin yâ’sı (ي), Ebu’l- Hasen’e göre vâv’dan (و) bedeldir. Bu kelimenin asıl kalıbı fi‘lâl’dir (فِعَالٌ). Diğer âlimlere göre ise fi‘âldir (فَعَالٌ). Yani şîrâzın (شِيرَاز) aslı şîrrâzdır (شِيرَّاز).

Bir başka örnekte de der ki: “İbn ‘Usfûr (v. 669/1271) mahfîz (مَحْفِيز) kelimesindeki mim (م) harfinin aslî olduğunu söylemektedir. Bu bir hatadır çünkü o zâiddir. Eğer mim (م) kelimenin ilk harfi dışında yer alırsa bazı kelimelerde aslî olması söz konusu olur.

Dulâmîs (دُلَامِيس) ve dumâlîs (دُمَالِيس) isimlerinde geçen mim (م) harflerinin aslî oluşu el- Halîl’in (v. 170/786) görüşüdür. Ebu’l- Hasen ve el- Mâzinî (v. 249/863) de aynı görüşe sahiptirler”²⁷⁶. Bu ifâdesiyle Ebû Hayyân bu görüşleri kabul etmeyip mezkûr mim (م) harflerinin zâid olduğunu söylemektedir. Sîbeveyh’in de (v. 180/796) bu konuda aynı görüşte olduğu bilinmektedir.

5. Ebû Hayyân, kendisinden istifâde ettiği âlimlerin görüşlerini, faydalandığı kaynakları eserinde zikretmeye özen göstermektedir. Ebû Hayyân, İrtişâfu’d- Darab adlı eserinde ne yazık ki günümüze kadar ulaşmamış olan ilmî değeri yüksek kitaplardan da istifâde edip nakillerde bulunmuştur.

Örnek olarak şunları sayabiliriz:

- *Kitâbu’l- Basît* - Muhammed b. Ziyâuddîn b. ‘Ilec
- *el- İfsâf* – İbn Hişâm el- Hadrâvî (v. 646/1248)

²⁷⁶ Ebû Hayyân, *İrtişâfu’d- Darab*, I/197, 198.

- *Kitâbu'l- Ferah* – el- Cermî
- *Kitâbu'l- Evsat* – el- Ahfeş (v. 215/840)

Ebû Hayyân, burada birkaçını zikrettiğimiz eserlerin dışında daha pek çok eserden istifâde etmiştir²⁷⁷.

6. Ebû Hayyân'ın eserindeki belki de en üstün özelliği, kitabını çok güzel bir şekilde bâblara, fasıllara ve kısımlara ayırmasıdır.

Herhangi bir nahiv konusunu açıklamaya başladığında önce o konuyu tarif eder. Ve ardından konuya girer. Girdikten sonra da konuyu bölümlere ayırır. Sonra o konuda teferruat sayılabilecek büyük küçük söylenenlerin her birini aktarır. Özellikle nahivcilerin görüşlerini açıklar ve bu görüşleri ekollere ayırır. Son olarak da söz sahiplerinin görüşlerine nispetle her ekolün bakış açısını açıklar.

Örneğin fiiller ve kısımları adlı ana başlık altında konuyu şöyle işler:

Fiili kalıpları itibariyle mâzî, emir ve muzârî olarak kısımlandırır. Mâzî ve muzârînin asıl olduğunu söyler. Mâzîyi fiillerde asıl kabul edenlerden, emir ve nehyi ancak mecâzen fiil sayanlardan, muzârîyi isme benzetenlerden bahseder. Muzârînin hangi zamana delâlet ettiği konusundaki görüşleri ve sahiplerini kaydeder. Bu konuda çokça âyetlere yer verir.

Fiili, mutasarrıf ve câmid olarak iki kısma ayırır. Her birinin tariflerini yapar, kısımlandırır. Daha sonra medih ve zem bildiren fiillere geçmiş bu konuda ekollerin görüşlerine yer vermiştir. Ni'me (نعم) ve bi'se'nin (بئس) amel ve i'râbları üzerinde genişçe durmuş habbezâ (حَبَبًا) için ayrı bir başlık açmıştır. Sonra taaccup fiillerine yer vermiş, daha önceki konuları işleyişinde olduğu gibi konuları tarif ederek, sınıflandırarak ve farklı görüşlere işâret ederek lâzım ve müteaddî fiillerle konuya devam etmiştir.

Daha sonra mübtedâ ve haberin başına gelerek onların amellerini etkileyen nâkıs fiiller, ef'âl-i şurû', ef'âl-i kulûb konularına geçmiştir. Bunu da birden çok mef'ûle müteaddî olan fiiller konusu takip etmiştir²⁷⁸.

²⁷⁷ Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd- Darab*, I/41.

²⁷⁸ Aynı Eser, IV/2027.

7. Ebû Hayyân, İbn Mâlik'in (v. 672/1273) Teshîlu'l- Fevâid ve Tekmîlu'l- Makâsîd adlı eserine bir şerh olarak kaleme aldığı İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab adlı eserinde ayrı bir üslup kullanmıştır. İbn Mâlik'in kaleme aldığı et- Teshîl adlı eseri, kendi üslûbuna göre kaleme almış, bunu yaparken de Arap dilindeki kuralları bilmesi açısından üstünlüğünü göstermiştir.

el- İrtişâf'ı kaleme alırken bazı konularda İbn Mâlik'e muhâlefet etmiştir. Örneğin İbn Mâlik mârifeleri aşağıdaki gibi sıralamıştır:

- Zamir
- 'Alem (Özel isim)
- İsm-i Mevsûl
- İsm-i İşâret
- Elif lam takısı ile belirlenenler (Lâmı tarifliler)

Ebû Hayyân'ın yaptığı taksîmât ise şöyledir:

- Zamir
- 'Alem (Özel isim)
- İsm-i İşâret
- Elif lam takısı ile belirlenenler (Lâmı tarifliler)
- İsm-i Mevsûl

Bu iki sıralama arasında bir benzerliğin bulunduğu gerçektir ancak Ebû Hayyân ism-i işâreti öne alıp ism-i mevsûlü geriye bırakmıştır. Bu konu üzerinde ince bir tetkîk yapılacak olursa onun yaptığının daha doğru ve sağlıklı olduğu görülecektir. Çünkü belirlilikte ism-i işâret ism-i mevsulden daha öncedir. İşâret, belirlilik için ayrılmaz bir şeydir. İbnü's- Serrâc (v. 672/1273) ise ism-i işâreti diğer mârifelerin de önüne almıştır²⁷⁹.

es- Suyûtî (v. 911/1505), İbn Mâlik'in (v. 672/1273) mârifeleri tertîp edişini şu şekilde tenkit etmiştir: "İbn Mâlik, Teshîlu'l- Fevâid ve Tekmîlu'l- Makâsîd adlı eserinde

²⁷⁹ İsmâil Nuaym, *a.g.e.*, s. 139.

ism-i mevsûlü ism-i işâretin önüne almıştır. Halbuki ism-i mevsûlün derece yönünden sonra oluşunu İbn Mâlik de bilmektedir. Onun bu yaptığı doğru bir şey değildir”²⁸⁰.

8. Ebû Hayyân’ın eserinde uyguladığı metodundan birisi de her konuda nahivcilerin görüşlerini tam olarak bilmesidir. Bu da bu büyük âlimin temâyüz ettiği bu ilimde her şeyi bildiğinin bir delilidir.

Örneğin leyse’nin (لَيْسَ) haberinin takdîmi konusunda şunları söyler: “Kûfeli âlimler, el- Muberrred (v. 285/897), ez- Zeccâc (v. 310/923), İbnu’s- Serrâc (v. 316/929), es- Sîrâfî (v. 368/979), el- Halebiyyât adlı eserinde Ebû ‘Ali’nin, İbn ‘Abdi’l- Vâris, el- Curcânî, es- Suheylî, ve muteahhirûn âlimlerinin pek çoğu leyse’nin (لَيْسَ) haberinin takdîminin câiz olmadığını savunmuşlardır.

Basralı âlimler, el- Ferrâ (v. 208/823), Ebû ‘Ali, İbn Burhân, ez- Zemahşerî (v. 538/1143) ise leyse’nin (لَيْسَ) haberinin takdîminin câiz olduğunu ileri sürmüşlerdir. İbn ‘Ufûr da (v. 669/1271) bu görüşü benimsemiştir.

es- Sîrâfî’nin bu konuda Sîbeveyh’e (v. 180/796) muhâlefet ettiği de rivâyet edilmiştir. Yine bu konuda Sîbeveyh’in leyse’nin (لَيْسَ) haberinin takdîmini câiz kabul ettiği ve câiz olmadığını söylediğine dâir iki farklı rivâyet söz konusudur.

İbn Cinnî (v. 392/1001) el- Hasâis adlı eserinde el- Muberrred’in (v. 285/897) bu konuda hem Kûfeli âlimlere hem de Basralı âlimlere muhâlefet ettiğini bildirmektedir”²⁸¹.

Leyse’nin (لَيْسَ) haberinin takdîmine dâir Ebû Hayyân’ın eserinde aktardığı bu bilgiler onun konuya ne kadar hâkim olduğunu ve bu konu hakkında âlimlerin görüşlerini tam manasıyla bildiğini bizlere göstermektedir.

9. Ebû Hayyân eserinde kendisinden asırlarca önce yaşamış olan Sîbeveyh (v. 180/796), el- Ahfeş (v. 215/840), el- Muberrred (v. 285/897), İbnu’s- Serrâc (v. 316/929), el- Fârisî (v. 377/987), İbn Cinnî (v. 392/1001), İbnu’d- Dehhân, İbn ‘Ufûr (v. 669/1271) gibi âlimlerin görüşlerine yer vermekle birlikte İbn Mâlik (v. 672/1273) gibi çağdaşı olan âlimlerin görüşlerine de eserinde yer vermiştir. Gerek kendisinden önce yaşamış, gerekse çağdaşı olan âlimler arasında meydana gelen tahlîl ve münâkaşaları aktarmıştır.

²⁸⁰ İsmâil Nuaym, *a.g.e.*, s. 139.

²⁸¹ Ebû Hayyân, *İrtişâfu’d- Darab*, III/1171, 1172.

Ebû Hayyân'ın yukarıda söylediklerimizi tam olarak uygulayabilmesinde keskin zekâsının, sarf ve nahiv ilmine dâir uzun yıllar çalışmalar yapmış olmasının tesiri büyüktür. Onun nahiv ilmindeki delilleri semâ', kıyas ve Arap şiiridir.

10. Eserinde izlediği metodlardan bir diğeri de Kur'ân ve şiirden çok şâhit getirmesidir. Bir konuyu işledikten sonra o konuyu pekiştirmek için gerek Kur'ân-ı Kerîm'den gerekse Arap şiirinden çokça örnekler sunar.

11. Ebû Hayyân eserinde bazen önemsiz bir mesele hakkında nahivcilerin ihtilaflarını aktarır. Önemsiz bir mesele hakkında âlimlerin ihtilaflarına dâir sunduğu meselelerin üzerine her hangi bir hükmün binâ edilemeyeceğini ve bu konuda yapılan ihtilâfın fayda sağlamaktan uzak olduğunu da aktarır.

12. Ebû Hayyân eserinde nahivciler arasında cereyân eden ihtilaflardan bahsetmeye özen gösterir. Örneğin, Sîbeveyh ile el- Ahfeş arasında, yine Sîbeveyh, el- Muberrred ve İbnu's-Serrâc arasında gerçekleşen ihtilaflardan uzun uzadıya söz eder.

Aynı şekilde nahiv ekolleri arasında meydana gelen ihtilaflardan söz etmeye de özen gösterir. Eserinde Basra ve Kûfe ekolleri arasında gerçekleşen ihtilâflara çokça yer vermiş ve her ekolün görüşünü kendi ilmî süzgecinden geçirmiştir.

5. Ebû Hayyân'ın İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab'ta Kullandığı İstîşhâd:

Ebû Hayyân'ın eserinde kullanmış olduğu istîşhâda geçmeden önce istîşhâd kelimesi üzerinde biraz durmak istiyoruz.

el- İstîşhâd (الإِسْتِشْهَادُ) kelimesi, şehide (شَهِيدٌ) kökünden istif'âl bâbında bir mastardır. Bu kök fiil, sülâsînin dördüncü babından gelerek “bir şeye şâhit ve tanık olmak, bir şeyi görmek” gibi anlamlara gelmektedir.

el- İstîşhâd (الإِسْتِشْهَادُ) kelimesi ise “şâhitlik ve tanıklık yapmak, şehit olmak, kahramanca ölmek” gibi manaları ifade etmektedir²⁸².

²⁸² el- Cevherî, *a.g.e.*, II/494, 495; İbn Manzûr, *a.g.e.*, III/238 vd.; Fîrûzâbâdî, *a.g.e.*, s. 372, 373; ez- Zebîdî, *a.g.e.*, II/391.

el- İstîşhâd (الإستشهاد) kelimesini bir nahiv terimi olarak ele aldığımızda şöylece tarif etmemiz mümkündür: “Nahivcilerin kâideleri ortaya koyarken delil olarak kullandıkları dil malzemeleridir”²⁸³.

Arap dilinde istişhâd konusu, nahiv usulünün konusuna girmektedir. es- Suyûtî (v. 911/1505) kaleme aldığı el- İktirâh fî ‘İlmi Usûli’n- Nahv adlı eserinde nahiv usulünü şöylece tarif etmektedir: “Nahiv usûlü, nahvin icmâli delillerinden, bunlarla delil getirmenin keyfiyetinden ve delil getiren kişinin durumundan bahseden bir ilim dalıdır”²⁸⁴.

es- Suyûtî aynı eserinde nahiv ilminin delillerinin semâ‘, kıyas, icmâ ve istishâbtan müteşekkil olduğunu zikretmiştir. Ayrıca bu delillerin İbn Cinnî’ye (v. 392/1001) göre semâ‘, icmâ ve kıyas, İbnu’l- Enbârî’ye (v. 577/1181) göre ise nakil, kıyas ve istishâb-ı hâl’den ibaret olduğunu da aktarmıştır²⁸⁵.

Nahiv ilminin delillerinden birincisi, İbnu’l- Enbârî’nin nakil, diğer âlimlerin ise semâ‘ olarak adlandırdıkları delildir. Cenâb-ı hak katından Peygambere nâzil olan Kur’ân-ı Kerîm ve Peygamber efendimizden tevâtür yoluyla gelen hadislerle dilleri tahrîfâta uğramamış olan Arapların nesir, nazım ve vecize türünden olan sözleri hep bu semâ‘ delilinin konusuna girmektedir. Ayrıca bu bölüm nahiv ilminin birinci derecede delili olup sağlam ve kesin bir bilgi ifâde etmektedir²⁸⁶.

a. Kur’ân-ı Kerîm:

Kur’ân-ı Kerîm, istişhâd konusunda üzerinde şüphe ve tartışma bulunmayan tek kaynaktır. Allah (c.c.) katından ilahî bir vahiyle Peygamberimize (s.a.v.) indirilen bu kitap dünyada hiçbir kitabın görmediği ilgiye mahzar olmuştur. Aynı zamanda fasîh Arapça konuşan sahâbî ve âlimlerin ağzından günümüze kadar senet ve metin olarak tevâtüren nakledilmiştir. İşte bu sebeplerle nahiv ilmine dâir kâidelerin tespit edilmesinde ilk başvurulacak kaynak Kur’ân-ı Kerîm’dir.

²⁸³ Ergin, *a.g.e.*, s. 111.

²⁸⁴ es- Suyûtî, *el- İktirâh*, s. 5.

²⁸⁵ Aynı Yer

²⁸⁶ Özbalıkçı, *a.g.e.*, s. 28, 29.

Kur'ân-ı Kerîm'in bir tarifini yapacak olursak, "Cebrail (a.s.) vasıtası ile son Peygamber Hz. Muhammed'e (s.a.v.) indirilen, mushaflarda yazılı, tilâvetiyle ibâdet olunan, Fâtiha suresiyle başlayıp Nâs suresi ile sona eren Allah kelâmıdır"²⁸⁷.

Allah (c.c.) katından ilahî bir vahiy mahsülü olarak inen Kur'ân'ın istişhâd konusunda üzerinde şüphe ve tartışma bulundurmeyen tek kaynak olduğunu daha önce söylemiştik. Çünkü Kur'ân'a kadar gelen kutsal kitapların her biri asıllarını kaybetmişken²⁸⁸, Hz. Muhammed'e (s.a.v.) indirilen Kur'ân, vahyedildiği ilk günden bu yana hiçbir tahrîfâta ve değişmeye maruz kalmayarak ilk günkü şekliyle günümüze kadar tevâtüren ulaşmıştır²⁸⁹. Bu sebeple Kur'ân ile istişhâdın câiz olduğu noktasında âlimler ittifak halindedirler.

Ancak Kur'ân'ın değişik kıraatleriyle dilde delil getirilip getirilmeyeceği konusunda âlimler arasında ihtilaf mevcuttur. Bir kısım âlimler Kur'ân'ı mutlak olarak delil kabul etmişler ve mütevâtir kıraatlerle şâz kıraatler arasında bir fark görmeyerek bu kıraatlerin her biriyle delil getirmenin câiz olduğu kanaatine varmışlardır.

es- Suyûtî (v. 911/1505) bu görüşü savunan âlimlerden biridir. O, bu konuda şunları söylemektedir: "Kur'ân-ı Kerîm'in gerek mütevâtir, gerek âhad ve gerekse şâz kıraatleri ile delil getirmek câizdir. Âlimler, bilinen kıyasa muhâlif olmadıkça Arap dilinde şâz kıraatlerle delil getirmenin câiz olduğu noktasında ittifak halindedirler"²⁹⁰.

es- Suyûtî sözlerine şöyle devam eder: "Bir kısım nahiv âlimleri, 'Âsım, Hamzâ, İbn 'Âmir gibi kıraat imamlarını Arap dilinin kurallarına aykırı birtakım kıraatleri sebebiyle kınamaktadırlar. Onlar bu noktada hata içerisindedirler. Çünkü bu imamların kıraatleri sahih ve mütevâtir senetlerle sabit olmuştur"²⁹¹.

Ebû Hayyân, nahiv ilminde kendisine itibar edilen ve bu ilim dallarında otorite olan bir kişidir. Ebû Hayyân sadece gramere dâir eserler kaleme almamıştır. Onun tefsir ilmine dâir yazmış olduğu el- Bahru'l- Muhît adlı harika bir tefsiri mevcuttur. Ayrıca kıraat ilmine dâir kaleme aldığı birçok eseri vardır. Bütün bunlar Ebû Hayyan'ın hayatında Kur'ân'ın ne derece önemli bir yer işgal ettiğinin en büyük göstergeleridir.

O, kural koyma ve nahiv kuralları çıkarma konusunda Kur'ân'ı ilk esas ve güvenilir kaynak olarak kabul etmiştir. İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab isimli kitabında Kur'ânî istişhâdının sayısı bin âyetten fazladır.

²⁸⁷ Muhammed Ali es- Sâbûnî, *et- Tibyân fî 'Ulûmi'l- Kur'ân*, Beyrut, Mektebetu'l- 'Asriyye 2002, s. 8.

²⁸⁸ Bu konu için bk. Bakara, 2/85; Nisâ, 4/46; Mâide, 13,14.

²⁸⁹ Bu konu için bk. En'âm, 6/115; Hicr, 15/9.

²⁹⁰ es- Suyûtî, *el- İktirâh*, s. 20.

²⁹¹ Aynı Eser, s. 20, 21.

Ebû Hayyân'ın el- İrtişâf adlı eserinde kıraatler konusundaki görüşü ise şudur: “Kıraat ister mütevâtir, ister şâz, ve yahutta bunların dışında başka bir şey olsun şayet kurrâ'dan rivâyet edilen sened sahih olursa Basralılar ve Kûfelilerin kıyaslarına muhâlif bile olsa o kıraate itibar olunur. Çünkü kıraat, uyulan sünnet hükmündedir²⁹².”

Ebû Hayyân, el- İrtişâf adlı eserinde mütevâtir kıraatlerle (kıraat-ı seb'a) istişhâdda bulunduğu gibi şâz kıraatlerle, sahâbî ve tâbiinden 'Ali b. Ebî Tâlib, Zeyd b. 'Ali gibi zâtların kıraatleriyle de istişhâdlarda bulunmuştur. Ebû Hayyân bu şekilde kıraatlerle istişhâdlarda bulunarak bunlar üzerine nahvin kurallarını bina ediyordu. Ona göre senet ve rivâyetin sıhhati bir kıraatin kabulü için esas olan şartlardı. Bazı Kur'ân kelimelerini beyân edici kıraatleri ise delil olarak almıyor, onları tefsir olarak değerlendiriyordu. Şâz kıraatler hakkında ise okuyanlar yanlış okuyor diye bir hükme varmayıp Arapçadaki farklı okuyuş şekillerini araştırıyor ve bu şâz okuyuşlara göre kural koymuyordu²⁹³.

Ebû Hayyân'ın Kur'ân'ın delillerine ne kadar çok itimat ettiğine şu örnekler verilebilir:

An (عَنْ) harf-i cerrinin mânâlarından bahsederken bu harfin istiâne (yardım istemek) için kullanıldığını söyler ve buna şu ayetleri delil gösterir:

وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ

“O, kendi hevâsıyla (kendi isteğiyle) konuşmaz”²⁹⁴.

An (عَنْ) harf-i cerri bu ayette bâ (ب) harf-i cerri manasındadır. Yani bi'l- hevâ (بِالْهَوَىٰ) demektir. An (عَنْ) harf-i cerri bazen de ba'de (بَعْدَ) manasında kullanılır²⁹⁵. Bu şekilde kullanımına örnek şu ayeti kerimedir:

لَتَرْكَبُنَّ طَبَقًا عَنِّي

“Şüphesiz ki siz bir halden bir hâle uğratılacaksınız”²⁹⁶.

²⁹² Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd- Darab*, I/47.

²⁹³ Aynı Eser, s. 48.

²⁹⁴ Necm, 53/3.

²⁹⁵ Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd- Darab*, IV/1728.

²⁹⁶ İnşikâk, 84/19.

An (عَنْ) harf-i cerri bu ayette ba‘de tabak (بَعْدَ طَبَقِ) manasındadır. İbn Mâlik bu ayette geçen an (عَنْ) harf-i cerrinin ta‘lîl mânâsı içerdiğini iddia etmiştir²⁹⁷.

An (عَنْ) harf-i cerri bazen de bedel (birinin yerine geçme) için kullanılır.

لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا

“Hiçbir kimse hiçbir kimsenin yerine cezâ görmez”²⁹⁸.

Bu ayette an (عَنْ) harf-i cerri bedel için kullanılmıştır²⁹⁹.

Ebû Hayyân, mübtedâ haber konusunu işlerken, şâyet haber, cümle olacak olursa haberden mübtedâyâ dönen bir râbıtın (bağ) olması gerektiğini söyler. Bazen bir zamir, bazen ism-i işâret, bazen de mübtedânın lafzıyla tekrar edilmesi haberden mübtedâyâ dönen râbıttır. Şu ayetler bu konuya misal teşkil eder.

وَلِبَاسُ التَّقْوَىٰ ذَٰلِكَ خَيْرٌ

“Takvâ - Allah’a karşı gelmekten sakınma- elbisesi var ya, işte o daha hayırlıdır”³⁰⁰.

Bu ayette, cümle olarak gelen haberden mübtedâyâ dönen râbıt ism-i işârettir.

الْحَاقَّةُ مَا الْحَاقَّةُ

“Gerçekleşecek olan kıyâmet! Nedir o gerçekleşecek olan kıyâmet?”³⁰¹

Bu âyetteki râbıt ise mübtedânın lafzıyla birlikte tekrar edilmesidir.

Kâne ve kardeşleri (كَانَ وَأَخَوَاتُهَا) konusunu işlerken kâne’nin (كَانَ) kardeşlerinden bazılarının sâra (صَارَ) manasında kullanılmasının câiz olduğunu aktardıktan sonra bu mânâda kullanılan kelimelere dâir Kur’ân’dan örnekler sunmuştur.

فَطَلَّتْ أَعْنَاقَهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ

“Ona boyun eğmek zorunda kalırlar”³⁰².

²⁹⁷ Ebû Hayyân, *İrtişâfu’-d- Darab*, IV/1728.

²⁹⁸ Bakara, 2/48.

²⁹⁹ Ebû Hayyân, *İrtişâfu’-d- Darab*, IV/1728.

³⁰⁰ A’râf, 7/26; Ebû Hayyân, *İrtişâfu’-d- Darab*, III/1116.

³⁰¹ Hâkka, 69/1, 2; Ebû Hayyân, *İrtişâfu’-d- Darab*, III/1116.

³⁰² Şuarâ, 26/4.

Bu âyette geçen zallet (ظَلَّتْ) kelimesi sârat (صَارَتْ) manasındadır³⁰³.

وَبُسَّتِ الْجِبَالُ بَسًّا فَكَانَتْ هَبَاءً مُنْبَثًّا

“Dağlar parça parça dağılıp, saçılmış toz olduğu zaman”³⁰⁴.

Bu âyette zikredilen kânet (كَانَتْ) kelimesi de sârat (صَارَتْ) manasında kullanılmıştır³⁰⁵.

فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا

“İşte onun - Allah'ın - bu nîmeti sâyesinde kardeşler olmuştunuz”³⁰⁶.

Bu âyette geçen asbahtum (أَصْبَحْتُمْ) kelimesi de sırtum (صِرْتُكُمْ) mânâsında kullanılmıştır³⁰⁷.

Ebû Hayyân, mâ-i nâfiye (مَا النَّافِيَةُ) konusunda şunları söyler: “Şâyet mâ-i nâfiye (مَا النَّافِيَةُ) isim cümlesinin başına gelecek olursa o zaman iki durum vardır. Birinci durumda, bu harf aynen kâne ve kardeşleri gibi ismini raf haberini nasb etmektedir. Bu Hicazlıların görüşüdür. Kisâ'î, Tihâme halkının da bunu böyle kullandığını ifâde etmiştir”³⁰⁸.

Ebû Hayyân bu söylediklerine delil olarak şu âyeti gösterir.

مَا هَذَا بَشَرًا

“(Hâşâ) Bu bir insan değildir”³⁰⁹.

Ebû Hayyân, inne ve kardeşleri (إِنَّ وَأَخَوَاتُهَا) konusunu işlerken öncelikle bu harfleri tanıtmış, bu harflerin isimlerini nasb, haberlerini raf ettiklerini söylemiştir. Daha sonra bu harfleri teker teker tanıtmış ve yükledikleri mânâları aktarmıştır.

³⁰³ Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd- Darab*, III/1156.

³⁰⁴ Vâkıa, 56/5, 6.

³⁰⁵ Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd- Darab*, III/1155.

³⁰⁶ Âli İmrân, 3/103.

³⁰⁷ Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd- Darab*, III/1155.

³⁰⁸ Aynı Eser, III/1197.

³⁰⁹ Yûsuf, 12/31.

Bu harflerden birisi olan le‘alle’yi (لَعَلَّ) anlatırken bu harfin ancak gerçekleşmesi mümkün olan bir cümlenin başına gelebileceğini, gerçekleşmesi mümkün olmayan bir cümlenin başına gelemeyeceğini bildirmiş ve şu örneği vermiştir:

لَعَلَّ الشَّبَابَ يَعُودُ

“Keşke gençlik geri dönse”.

Gençliğin bir gün tekrar geri dönmesi mümkün değildir. Bu sebeple bu örnekteki le‘alle’nin (لَعَلَّ) kullanımı yanlıştır. Bu mânâyı ifâde eden bir cümlenin nahiv kitaplarında yaygın kullanılış şekli şudur:

لَيْتَ الشَّبَابَ يَعُودُ

“Keşke gençlik geri dönse”.

Ebû Hayyân bu bilgileri aktardıktan sonra le‘alle’nin işfâk (istenmeyen bir şeyden çekinmek) için kullanıldığını söylemiş ve buna şu âyeti delil getirmiştir³¹⁰.

فَلَعَلَّكَ بَاحِعٌ نَفْسِكَ

“Belki de sen kendini tüketeceksin”³¹¹.

b. Hadîs-i Şerif:

Bir önceki bölümde aktardığımız örneklerden anlaşılmaktadır ki Arap dili bilginleri nahiv ilminin kurallarının tespit edilmesinde ilk kaynak olarak Kur’ân-ı Kerîm’i kabul etmişler ve bu konuda Kur’ân’dan örnekler sunmuşlardır.

Hız. Muhammed’in (s.a.v.) hadisleri dini hükümler açısından Müslümanlar için Kur’ân’dan sonra ikinci sırada yer almaktadır. Ancak hadîs-i şerifler, nahiv ilminde delil ve şâhit getirme bakımından Kur’ân’ın kazandığı önemi kazanamamıştır. Bunun en büyük sebeplerinden birisi, hadis âlimleri tarafından hadislerin mânâca rivâyet edilmesinin câiz kabul edilmesidir.

³¹⁰ Ebû Hayyân, *İrtişâfu’-d- Darab*, III/1240.

³¹¹ Kehf, 18/6.

Hadislerle şâhit getirmenin câiz olup olmadığı noktasında meydana gelen münâkaşalar İbn Mâlik'ten (v. 672/1273) sonra başlamıştır. Çünkü İbn Mâlik'e kadar bu konuda uzun çaplı bir münâkaşaya rastlamış değiliz.

İbn Mâlik (v. 672/1273) kendisinden önceki âlimlere nazaran hadisle delil getirmeye kitaplarında çok geniş yer vermiştir. Onun bu özelliği kendisinden sonra gelen âlimlerin bir kısmı tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Bu konuda İbn Mâlik'i eleştiren âlimlerin en önde gelenleri Ebu'l- Hasen İbnu's- Sâiğ (v. 680/1281) ile Ebû Hayyân el- Endelusî'dir (v. 745/1344)³¹². Böylece hadisle istişhâdın hükmü tartışılır olmuştur.

Biz burada Ebû Hayyân'ın hadisle istişhâdına örnekler vermeden önce hadisle istişhâd etmenin hükmünü incelemeyi uygun görüyoruz. Çünkü Ebû Hayyân hadisle istişhâdda bulunanlara fazlaca eleştiriler yönelten ve bu konunun gündeme gelmesine sebep olanlardan biridir.

1. Hadisle İstişhâdın Hükmüyle İlgili Görüşler:

Hadisle istişhâd konusunda âlimler arasında farklı görüşler olduğunu daha önce aktarmıştık. Âlimler bu konuda üç gruba ayrılmışlardır. Bunlardan birincisi hadisle istişhâdı kabul etmeyenler, ikincisi, hadisle istişhâdı kabul edenler, üçüncü ve son kısım ise bu konuda orta bir yol izleyip bu görüşlerin arasını uzlaştırmaya çalışanlardır³¹³.

2. Hadisle İstişhâdı Kabul Etmeyenlerin Görüşleri:

Hadisle istişhâdın câiz olmadığı noktasında fikir beyân edenlerin ilki İbnu's- Sâiğ'dir (v. 680/1281). Ondan sonra bu görüşü daha şiddetli ve harâretli bir şekilde Ebû Hayyân (v. 745/1344) savunmuştur. Bu iki âlime kadar bu konuda mevcut bir ihtilaf bilinmemektedir.

Hadisle istişhâd etmenin câiz olmadığını ileri sürenlerin delileri şunlardır:

1. Peygamberin hadisleri Peygamberden işitildiği şekliyle değil de mânâca rivâyet edilmiştir.
2. İlk dönem dil âlimlerinin hiç biri hadisle şâhit getirmemişlerdir.

³¹² Özbalkıç, *a.g.e.*, s. 197.

³¹³ Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd- Darab*, I/49; Özbalkıç, *a.g.e.*, s. 196.

3. Hadisleri rivâyet eden râvîler arasında Arap olmayanlarda olduğu için hadisler rivâyet edilirken bu konuda çokça lahn yapılmıştır³¹⁴.

Bu görüşü ilk savunan İbnu's- Saiğ'in (v. 680/1281) bu konudaki görüşlerini es-Suyûtî (v. 911/1505) şöyle aktarmaktadır:

“Hadislerin mânâ ile rivâyet edilmesinin câiz oluşu, bence dilin kurallarının tespitinde Sîbeveyh (v. 180/796) ve diğer âlimlerin hadislerle delil getirmeyi terk etmelerinin sebebidir. Çünkü onlar bu konuda delil olarak Kur'ân'ı ve sarîh Arap kelamını kabul etmişlerdir. Şayet âlimler hadisin mânâ ile nakledilmesinin câiz olduğunu açıklamamış olsalardı o zaman elbette ki fasîh dilin tespitinde evlâ olan Peygamberin (s.a.v.) sözü olurdu. Çünkü O, Arabın en fasîhidir”³¹⁵.

İbnu's- Sâîğ (v. 680/1281), İbn Harûf'a (v. 609/1212) tenkit olarak yönelttiği şu cümlelerle sözüne devam eder: “İbn Harûf Peygamberin hadisleriyle çokça istişhâdda bulunmuştur. Şayet o, rivâyet ettiği bu hadislerle Allah katında bir yakınlaşma ve yardım dilemek amacıyla bunu yapmışsa bu güzel bir şeydir. Fakat bunu yaparken kendisinden önceki âlimlerin ihmâl ettikleri bir şeyi kendisinin tamamladığını düşünüyorsa durum onun zannettiği gibi değildir”³¹⁶.

İbnu's- Sâîğ'den sonra Ebû Hayyân hadislerle istişhâdın câiz olmadığı görüşünü harâretli bir şekilde savunmuştur. İbn Mâlik'in (v. 672/1273) eserlerine ehemmiyet verip onun eserleri üzerinde çalışmalar yapan Ebû Hayyân, İbn Mâlik'i hadislerle istişhâdda bulunduğu için sert eleştirilere tâbî tutmuştur. Örneğin Ebû Hayyân, İbn Mâlik'in Teshîlu'l-Fevâid ve Tekmîlu'l-Makâsîd adlı eseri üzerine yaptığı şerhte şunları söyler: “Musannif, Arap dilindeki küllî kâideleri tespititte hadislerde geçen rivâyetlerle delil getirmeyi çokça kullanmıştır. Ben, gerek mütekaddimûn, gerekse müteahhirûn âlimleri arasında onun dışında hiç birinin bu yolu kullandığını görmedim. Halbuki Ebû 'Amr b. el- 'Alâ (v. 154/770), İsa b. Ömer (v. 149/765), el- Halîl (v. 175/791), Sîbeveyh (v. 180/796) gibi Basra âlimlerinden, el- Kisâ'î (v. 189/804), el- Ferrâ (v. 208/823), Ali b. Mubârek el- Ahmer, Hişâm ed- Darîr gibi Kûfe âlimlerinden nahiv ilminin ilk kurucuları ve Arap dilinin kurallarını ortaya koyan âlimler bunu yapmamışlardır. Ayrıca her iki ekolden,

³¹⁴ Özbalıkçı, *a.g.e.*, s. 197.

³¹⁵ es- Suyûtî, *el- İktirâh*, s. 26; Özbalıkçı, *a.g.e.*, s. 197.

³¹⁶ es- Suyûtî, *el- İktirâh*, s. 26; Özbalıkçı, *a.g.e.*, s. 197.

müteahhirûndan olan nahiv âlimleriyle Bağdat ve Endülüs nahivcileri gibi diğer ülke nahivcileri de bu yolda onları takip etmişlerdir. Âlimlerin hadisle delil getirmeyi terk etmelerinin sebebi, hadislerin Rasûlullâhın lafzı olduğuna güvenemeyişlerinden dolayıdır”³¹⁷.

Ebû Hayyân sözlerine şöyle devam eder: “Âlimlerin hadislere güvenemeyişinin başlıca iki sebebi vardır.

1. Bunlardan birincisi, hadislerin mânâ ile rivâyet edilmesine râvîlerin izin vermiş olmalarıdır. Nitekim Peygamber (s.a.v.) zamanında gerçekleşen bir olayın daha sonra farklı şekillerde rivâyet edildiği bir gerçektir. Örneğin Peygamberin şu hadisi buna misal olarak gösterilebilir:

زَوَّجْتُكَهَا بِمَا مَعَكَ مِنَ الْقُرْآنِ

“Kur’ân’dan ezberinde bulunanlar karşılığında seni onunla evlendirdim”.

Bu hadis bir diğer rivâyette şu şekilde geçmektedir.

مَلَكْتُكَهَا بِمَا مَعَكَ مِنَ الْقُرْآنِ

“Kur’ân’dan ezberinde bulunanlar karşılığında onu sana verdim”.

Hadis bir başka rivâyette de şöyle geçmektedir.

خُذْهَا بِمَا مَعَكَ مِنَ الْقُرْآنِ

“Kur’ân’dan ezberinde bulunanlar karşılığında onu al”³¹⁸.

Ayrıca bu hadisin bunların dışında farklı rivâyetleri de mevcuttur. Biz şunu kesin olarak biliyoruz ki Peygamber (s.a.v.) bu olay için bu lafızların hepsini birden kullanmış değildir. Ama bu lafızlardan birisini kesin olarak kullanmıştır da diyemeyiz. Çünkü peygamber burada zikrettiğimiz bu kelimelerin dışında bu kelimelerle eş anlamlı olan bir başka kelimeyi kullanmış olabilir. Hadisi rivâyet eden râvîler hadisi müterâdifıyla nakletmiş, Peygamberin lafzıyla rivâyet etmemişlerdir. Çünkü râvîler için esas can alıcı nokta mânâdır. Öyleki bilhassa uzun hadislerde lafzın korunması oldukça zor bir iştir. Nitekim Sufyân

³¹⁷ es- Suyûtî, *el- İktirâh*, s. 23, 24; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I/405; Özbalkıç, *a.g.e.*, s. 198.

³¹⁸ Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. İsmail. b. İbrahim b. Muğîre el- Buhârî, *Sahîhu'l- Buhârî*, İstanbul, Elif Ofset 1979, III/63, VI/108, 109, 130, VII/52; Ebû Dâvûd Suleyman b. el- Eş’as es- Sicistânî, *Sunen-u Ebî Dâvûd (Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdilhamîd)*, Beyrut, Dâru İhyâi’s- Sunneti’n- Nebeviyye tsz., II/236, 237.

es- Sevrî (v. 162/773) der ki: “Şâyet size hadisi işittiğim gibi aktarıyorum dersem beni onaylamayın. Zira bu ancak mânâ ile rivâyettir”³¹⁹.

Yukarıda birbirinden farklı şekillerde rivâyet edildiğini aktardığımız hadise bir göz atan herkes kesin olarak bu hadisin mânâ ile rivâyet edildiğini fark edecektir.

2. Hadislerin rivâyetlerinde çokça lahnın bulunması. Çünkü râvîlerin büyük bir çoğunluğu Arap değillerdi. Onlar Arap dilini nahiv ilmi sayesinde tanımışlardı. Bu yüzden konuşmalarında lahn yapıyorlardı ancak bunun farkında değillerdi. Konuşmalarında ve rivâyetlerinde Arapçanın fasih olmayan kelimeleri yer almaktaydı. Hiç şüphesiz biz biliyoruz ki peygamber efendimiz insanların en fasihiydi”³²⁰.

Bu söylediklerimizden de anlaşılmaktadır ki Ebû Hayyân hadisle istişhâdın câiz olmadığı görüşündedir.

3. Hadisle İstişhâdı Kabul Edenlerin Görüşleri:

Daha önce de aktardığımız gibi hadisle istişhâdın câiz olup olmayışı konusu İbnu’s- Sâîğ (v. 680/1281) ve Ebû Hayyân’ın (v. 745/1344) bunu reddetmeleriyle alevlenmiştir. Bu döneme kadar böyle bir konu, âlimlerin üzerinde genişçe fikir yürütüp tartışmalar yaptıkları bir alan değildir. Ancak Ebû Hayyân’dan sonra söylenenlere cevap verme sadedinde görüşler bildirilmiştir.

Hadisle istişhâdı kabul edenlerin delilleri şunlardır:

1. Hadisle şahit getirmenin câiz olmadığını savunanlar da Peygamberin Arapların en fasihi olduğunu kabul etmektedirler.
2. Hadislerin nakledilen senetleri, nakledilen Arap şiiirinden daha sıhhatlidir.
3. Hadis rivâyetinde aslolan hadislerin işitildiği gibi nakledilmesidir. Zira hadisçiler lafızların zabtında ve nakillerin araştırılmasında son derece titizlik göstermişler, bu noktada çok hassas çalışmalar yapmışlardır. Çünkü hadisleri peygamberden ilk işitenden başlamak üzere hadislerin son râvîsine kadar her bir râvî hadis rivâyetinin ne kadar ince ve hassas bir

³¹⁹ es- Suyûtî, *el- İktirâh*, s. 24, 25; Özbalıkcı, *a.g.e.*, s. 198, 199.

³²⁰ es- Suyûtî, *el- İktirâh*, s. 25; Özbalıkcı, *a.g.e.*, s. 199.

olay olduğunun bilincindedir. Bu esastan hareketle hadislerin lafız olarak rivâyet edilmiş olduğunda zannı gâlip vardır³²¹.

4. Hadislerle İstişhâd Konusunda Uzlaştırıcı Yol Tutanlar:

Hadisle istişhâdı kabul etmeyenlerle bunu câiz görenler arasında orta bir yol tutan âlimler de mevcuttur. es- Suyûtî (v. 911/1505) ile eş- Şâtıbî (v. 790/1388) buna örnek olarak gösterilebilir. es- Suyûtî bu konudaki görüşünü şöyle açıklar:

“Hz. Peygamberin hadisleri şâyet onun söylediği lafızlarla rivâyet edilmişse bunlarla delil getirilir. Ancak bu tür rivâyetler çok azdır. Böyle hadisler hem çok kısa hem de az bulunur. Şu bir gerçektir ki hadislerin büyük bir bölümü mânâ ile rivâyet edilmiştir. Ayrıca tedvinden önce hadisleri yabancılar birbirlerinden rivâyet etmişler ve bunu da kendi ifâdeleriyle yapmışlardır. Böylece hadislerde birtakım farklılıklar meydana gelmiştir. Bundan dolayı bir olaya ait bir hadisin birden farklı rivâyeti söz konusu olmuştur. Hadiste geçen lafızlarla nahiv kâidelerini ispat etmeye çalışan İbn Mâlik (v. 672/1273) bu sebeple yadırganmıştır³²².

Bu cümlelerden anlaşılmaktadır ki es- Suyûtî (v. 911/1505) hem hadisle istişhâdı desteklemiş hem de buna cevaz vermeyenlerin görüşlerinin mantıklı bir zemine oturduğunu itiraf etmiştir.

Buraya kadar aktardığımız bilgileri özetleyecek olursak, İbnu’s- Sâiğ (v. 680/1281) ve Ebû Hayyân’ın harâretli bir şekilde savundukları hadisle istişhâd meselesi mütekaddimûn dönemi âlimlerini meşgul eden konular arasında yer almamaktadır. Ebû Hayyân ilk dönem nahiv âlimlerinin eserlerinde hadisle şâhit getirmediklerini ileri sürmüştür. Bu dönem nahiv âlimleri eserlerinde hadisle istişhâdı çok fazla kullanmamış olabilirler. Ancak bu hiç kullanmadıkları anlamına gelmez. Örneğin, Sîbeveyh (v. 180/796) el- Kitâb adlı eserinde sadece sekiz ayrı yerde hadisle şâhit getirmiştir³²³.

Hadislerle şâhit getirilmesi konusu İbn Mâlik’e (v. 672/1273) kadar çok az başvurulan bir durum olmuştur. Ancak İbn Mâlik gramer meselelerinde Kur’ân’dan sonra hadisleri ilk defa yoğun ve sistemli bir şekilde kullanan kişi olmuş, bu sebeple de tenkit edilmiş, eleştirilere mâruz kalmıştır.

³²¹ Özbalıkçı, *a.g.e.*, s. 201, 202.

³²² es- Suyûtî, *el- İktirâh*, s. 23; Özbalıkçı, *a.g.e.*, s. 203.

³²³ Ergin, *a.g.e.*, s. 118.

Ebû Hayyân ve onun gibi düşününlerin hadislerle istişhâdı kabul etmeyişlerinin en büyük sebebi hadislerin mânâ ile rivâyet edilmeleridir. Bu sebeple Peygamberden bizlere ulaşan bir hadisin metnini ele aldığımızda bu metnin kesinlikle Peygamberin ağzından çıktığına bir garantimiz yoktur. Sadece şunu kesin olarak bilmekteyiz ki Peygamber efendimiz (s.a.v.) bu metnin aynısını zikretmiş olabileceği gibi aynı metni mânâ bozulmayacak şekilde farklı kelimelerle de ifâde etmiş olabilir.

Ebû Hayyân her ne kadar hadislerle istişhâdda bulunduğu için İbn Mâlik'e çok sert eleştiriler yönelmişse de kendisi de hadisle istişhâdda bulunmuştur. Araştırmamıza konu olan *İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab* adlı eserini incelediğimizde onun da hadisle şâhit getirdiğini müşâhede ettik.

O, söz konusu olan eserinde elli iki adet hadisle istişhâdda bulunmuştur. Bu hadislerin otuz sekizi Peygamberimize, dördü Hz. Ömer'e, ikisi Hâris b. 'Abbâd'a, birer tanesi de Osmân b. 'Affân, Ali b. Ebî Tâlib, Hz. 'Âişe, 'Abdullah b. Mes'ûd, Suheyl b. Hanîf, İbn 'Abbâs, 'Urve b. Zubeyr ve Ebû Bekr b. Sıddîk'a aittir³²⁴.

Zikredildiği hadis kitaplarına göre tasnîf edilecek olursa bu hadislerin dokuzunun Muslim'in *Sahîh*'inde, ikisinin Buhârî'nin *Sahîh*'inde, dördünün Muslim'in *Sahîh*'i ve İbn Mâce'nin *Sunen*'inde, üçünün İbn Mâce'nin *Sunen*'inde, birinin İbn Mâce'nin ve Ebû Dâvûd'un *Sunen*'lerinde, dördünün İbnu'l- Esîr'in en- Nihâye'sinde, birinin Heravî'nin *Ğarîbu'l- Hadîs*'i ve İbnu'l- Esîr'in en- Nihâye'sinde, birinin Kenzu'l- 'Ummâl'de, üçünün es- Suyûtî'nin el- Câmî'u's- Sağîr'inde, birinin Tirmizî'nin *Sunen*'inde, birinin Tirmizî ve Nesâî'nin *Sunen*'lerinde, birinin İmam Ahmed b. Hanbel'in *Musned*'inde, birinin Mecma'u'z- Zevâid adlı eserde, birinin Nesâî'nin *Sunen*'inde, birinin de Riyâzu's-Sâlihîn adlı eserde geçtiği görülecektir³²⁵.

Ebû Hayyân'ın hadislerle istişhâdı şu şekildedir:

1. "Hadiste şöyle geçiyor" sözüyle açıkladığı ve istişhâdda bulunduğu hadisler. Bunlar da birkaç kısma ayrılır.

³²⁴ Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd- Darab*, 1/49.

³²⁵ Aynı Eser, 1/49, 50.

1.1. Âyet, şiir ve kıraat vecihlerinden olan şâhitlerle beraber zikrettiği hadisler. Buna şunlar örnek olarak verilebilir.

1.1.1. Ebû Hayyân darâir (zarûretler) bâbından bahsederken şöyle der. “Secî’ye³²⁶ delil olarak Allah Teâlâ’nın şu âyetleri örnek olarak gösterilebilir:

وَتَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا

“Sizler Allah’a karşı çeşitli zanlarda bulunuyordunuz”³²⁷.

فَأَضَلُّونَا السَّبِيلَا

“Bizi yoldan saptırdılar”³²⁸.

Şiirde mutlak olarak elif ziyâdesi kullanıldığı gibi bu âyette de fâsılalar eşit olsun diye elif harfi zâid olarak gelmiştir³²⁹. Hadiste de şöyle geçmektedir.

ارْجِعْنَ مَا زُورَاتٍ غَيْرَ مَا زُورَاتٍ

“(Siz kadınlar) Günah işlemiş olarak ve sevapsız olarak geri dönün”³³⁰.

1.1.2. Ebû Hayyân vedde‘a’nın (وَدَّعَ) tahfifiyle ilgili şöyle der: “Ebû Buhayra Duhâ suresinde geçen bu kelimeyi mâ vede‘ake (مَا وَدَّعَكَ) şeklinde tahfifle (şeddesiz) olarak okudu”³³¹. Ebû Hayyân bu söylediklerine örnek olarak şu hadisi gösterir.

³²⁶ Secî’: Sözlükte “güvercin ve kumru gibi kuşların nağmelerini tekrarlamak sûretiyle ötmelerine” denir. Bir Bedî’ terimi olarak ise, nesirde iki fâsılanın son harflerinin birbirleriyle aynı olmasıdır. Edebiyatçıların büyük bir çoğunluğuna göre secî’ yalnız nesre âittir. Daha fazla bilgi için bk. Ali el- Cârîm – Mustafa Emîn, *el-Belâğatu’l- Vâzıha*, Mısır, Dâru’l- Maârif 1964, s. 273; Nusreddin Bolelli, *Belâgat Beyan - Me‘ânî - Bedî’ İlimleri Arap Edebiyatı*, İstanbul, M.Ü.İ.F.V. Yay. 2001, s. 338.

³²⁷ Ahzâb, 33/10

³²⁸ Ahzâb, 33/67

³²⁹ Ebû Hayyân, *İrtişâfu’d- Darab*, V/2377.

³³⁰ Hadis için bk. Ebû ‘Abdillah Muhammed b. Yezîd b. Mâce el- Kazvînî, *Sunen-u İbn Mâce (Thk. Muhammed Fuâd ‘Abdubâkî)*, Beyrut, Dâru’l- Fikir tsz., I/502, 503. Bu hadis, kadınların kabir ziyareti yapmalarının doğru olmadığı, kadınların cenâzeyi takip etmemeleri gerektiği hususunda Peygamber efendimizden rivâyet edilmiştir. Geniş bilgi için bk. İbrahim Canan, *Hadis Ansiklopedisi (Kütüb-i Sitte)*, İstanbul, Akçağ Yay. tsz., XVII/137.

³³¹ Ebû Hayyân, *İrtişâfu’d- Darab*, IV/2040.

لَيْتَهُنَّ أَقْوَامٌ عَنْ وَدْعِهِمُ الْجُمُعَاتِ

“Bazı kimseler Cuma namazlarını terk etmekten ya vazgeçerler (veya Allah (c.c.) onların kalplerini mühürler)”³³².

1.2. Ebû Hayyân’ın nahiv kuralını isbat ederken hadisten başka şâhit kullanmadığı yerler.

İstisnâ için kullanılan beyde (بَيْد) kelimesi hakkında şunları söyler:

“Beyde (بَيْد) kelimesi ile ğayru (غَيْر) kelimeleri aynı mânâyı ihtivâ etmektedir. Bu kelime enne (أَنَّ) ve sılasına muzâf olur. İstisnâ-i munkatı‘ olarak gelir. Bu durum hadisi şerifte şöyle zikredilmiştir”³³³.

أَنَا أَفْصَحُ مَنْ نَطَقَ بِالضَّادِ بَيْدَ أَنِّي مِنْ قُرَيْشٍ وَاسْتُرَضِعْتُ فِي بَنِي سَعْدِ

“Ben dâdla (ض) konuşanların (Arapların) en fasihiyim. Ancak ben Kureyş’tenim ve Sa’d oğulları arasında emzirildim”³³⁴.

2. İkinci bölümün içerisine Ebû Hayyân’ın hadis olduğunu belirtmeden istişhâd yapmış olduğu hadisler girmektedir. O, burada delil olarak gösterdiği şevâhidin hadis olduğunu açıkça söylemez ve buna dâir bir işarette de bulunmaz, fakat zikrettiği delilin hadis olduğu sözün içeriğinden anlaşılır. Bu da iki kısma ayrılır:

2.1. Âyet, şiir ve kıraat vecihlerinden olan şâhitlerle beraber, yani sadece delil getirmek amacıyla zikretmiş olduğu hadisler.

Örneğin mübtedâ haber konusunda haber’in hazfini anlatırken şu âyetleri örnek olarak verir.

³³² Hadis için bk. Ebu’l- Huseyn Muslim b. el- Haccâc el- Kuşeyrî, *Sahîh-u Muslim (Thk. Muhammed Fuâd ‘Abdulbâkî)*, Beyrut, Dâru İhyâi’t- Turâsi’l ‘Arabî tsz., II/591; Ebû ‘Abdillah Ahmed b. Hanbel eş- Şeybânî, *Musned-u Ahmed b. Hanbel*, Kâhire, Muessesetu Kurtuba tsz., II/84.

³³³ Ebû Hayyân, *İrtişâfu’d- Darab*, III/1545.

³³⁴ Ebû ‘Ubeyd b. Kâsım b. Selâm el- Heravî, *Ğarîbu’l- Hadîs (Thk. Muhammed ‘Abdulmaîd Hân)*, Beyrut, Dâru’l- Kutubi’l- ‘Arabî tsz., I/140.

قَالُوا لَا ضَيْرَ

“Sihirbazlar zararı yok (biz şüphesiz rabbimize döneceğiz) dediler”³³⁵.

فَلَا فَوْتَ

“(Onları korktukları zaman bir görsen!) Artık kurtuluş yoktur, (cehenneme yakın bir yerde yakalanmışlardır)”³³⁶.

Ebû Hayyân haberin hazfedilişi konusunda yukarıdaki âyetleri verdikten sonra hadislerden örnek vermeye başlar. Ancak hadisleri delil olarak gösterirken zikrettiği şevâhidin hadis olduğunu belirtmez. Yani âyetlerin arkasından hemen hadisleri sunar.

لَا ضَرَرَ وَلَا ضِرَارَ

“Zarar vermek ve zarara zararla karşılık vermek yoktur”³³⁷.

لَا عَدْوَى وَلَا طَيْرَةَ وَلَا هَامَةَ وَلَا صَفْرَ

“(İslam’da) Hastalığın bizâtihi sirâyeti (advâ)³³⁸, uğursuzluk (tıyera)³³⁹, hâme³⁴⁰ ve safer³⁴¹ (ayının hayır ve şerle bir ilgisi) yoktur”³⁴².

³³⁵ Şuarâ, 26/50.

³³⁶ Sebe, 34/51.

³³⁷ Hadis için bk. İbn Mâce, *a.g.e.*, II/784.

³³⁸ ‘Advâ (عَدْوَى) : Bu kelime, sirâyet etmek yâni hastalığın bulaşması demektir. Câhiliye devrinde bulaşıcı hastalıkların ilâhî bir tesire tâbî olmadan bizâtihi sirâyet ettiğine inanılırdı. Peygamber efendimizin bu hadisiyle Allah’ın bilgi ve takdiri olmadan hastalıkların sirâyet edemeyeceği belirtilmiştir. Geniş bilgi için bk. Zeynuddîn Ahmed b. Ahmed b. ‘Abdillatîf ez- Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi (Trc. Kâmil Miras)*, Ankara, D.İ.B. Yay. 1973, XII/84; Canan, *a.g.e.*, XI/211, 212.

³³⁹ Tıyera (طَيْرَةَ) : Hadiste geçen bu kelime Câhiliye devri âdetlerinden olup, bir maksadına gitmek üzere evinden çıkan bir yolcunun önünden kuş veyahut benzerî bir hayvan geçmesiyle bunu uğursuzluk sayarak maksadına gitmekten vazgeçip geri dönmesini ifâde eder. Geniş bilgi için bk. Canan, *a.g.e.*, XI/212.

³⁴⁰ Hâme (هَامَةَ) : Câlîhiye dönemi inancına göre kâtîli bulunup da kısas olunamayan bir maktûlün rûhu olarak, kuş sûretinde geceleri gelen, kâtîle kısas uygulanınca orayı terk edip bir daha gelmediğine inanılan bir kuştur. Hâme’den maksadın baykuş olduğunu söyleyenler de olmuştur. Geniş bilgi için bk. Canan, *a.g.e.*, XI/213.

³⁴¹ Safer (صَفْرَ) : Hicrî takvimin ikinci ayıdır. Câhiliye döneminde Araplar, Muharrem ayının hürmetini Safer ayına naklederlerdi. Bu sûretle Safer ayı haram aylardan sayılırdı. İbnü’l- Esîr’in açıklamasına göre bu bir yıldır. Araplar Safer adında bir yılın karınlarında olduğuna, acıkınca insanı sokup eziyet vereceğine inanırlardı. Geniş bilgi için bk. Canan, *a.g.e.*, XI/212.

³⁴² el- Buhârî, *a.g.e.*, VII/17.

Ebû Hayyân mef‘aletün (مَفْعَلَةٌ) vezninden bahsederken bu veznin aslen sülâsî isimlerden olup çok kullanımından dolayı mebnî olduğunu söylemiş ve bu söylediklerine şu hadisi delil olarak sunmuştur³⁴³.

الْوَلَدُ مَبْنِيٌّ مَجْنُونٌ

“Çocuk, insanoğlunun cimri ve korkak olma sebeplerinden biridir”³⁴⁴.

2.2. Bir nahiv kuralı veya hükmünü belirlerken hadisten başka şahit kullanmadığı hadisler. Buna örnek olarak şu hadisler gösterilebilir.

Ebû Hayyân mübtedâ haber konusunu anlatırken, mübtedânın âmil olabileceğini söyler ve şu hadisi buna örnek gösterir³⁴⁵.

أَمْرٌ بِالْمَعْرُوفِ صَدَقَةٌ

“İyiliği emretmek sadakadır”³⁴⁶.

Yine mübtedânın nekre olmasının câiz olabileceği şekilleri anlatırken, muzâf olan kelime de mübtedâ olabilir dedikten sonra şu hadisi örnek verir³⁴⁷.

خَمْسُ صَلَوَاتٍ كَتَبَهُنَّ اللَّهُ عَلَى الْعِبَادِ

“Allah, beş vakit namazı kullar üzerine farz kılmıştır”³⁴⁸.

3. Ebû Hayyân’ın İrtişâfu’d- Darab adlı eserinde İbn Mâlik’in yapmış olduğu istişhâdlardan naklen verdiği hadisler onun eserinde yer alan hadisle istişhâdın bir diğer şeklidir.

Örneğin harf-i cerlerle ve özellikle de fî (في) harf-i cerrile ilgili olarak İbn Mâlik’in şöyle söylediğini rivâyet eder: “İbn Mâlik bu harf-i cerrin tâ‘lil mânâsını içerdığını ifâde etmiş, bu söylediklerine de şu âyeti kerîmeyi örnek göstermiştir”³⁴⁹.

³⁴³ Ebû Hayyân, *İrtişâfu’d- Darab*, II/505.

³⁴⁴ Hadis için bk. İbn Mâce, *a.g.e.*, II/1209.

³⁴⁵ Ebû Hayyân, *İrtişâfu’d- Darab*, III/1100.

³⁴⁶ Hadis için bk. Muslim, *a.g.e.*, I/498.

³⁴⁷ Ebû Hayyân, *İrtişâfu’d- Darab*, III/1100.

³⁴⁸ Hadis için bk. Ebû Dâvûd, *a.g.e.*, I/115.

³⁴⁹ Ebû Hayyân, *İrtişâfu’d- Darab*, IV/1726.

لَمَسَّكُمْ فِي مَا أَفَضْتُمْ فِيهِ

“O kötü sözü yaymanız sebebiyle (büyük bir azâba) uğrardınız”³⁵⁰.

Aynı şekilde İbn Mâlik bu harf-i cerrin ta‘lil mânâsını içerdiğine dâir şu hadisi de örnek olarak kullanmıştır³⁵¹.

دَخَلَتْ إِمْرَأَةً النَّارَ فِي هِرَّةٍ حَبَسَتْهَا

“Kadın, kediyi hapsetmesi sebebiyle cehenneme girdi”³⁵².

Bir diğer örnekte de Ebû Hayyân, “el- Âne (الآن) kelimesi ile ilgili olarak İbn Mâlik’in şu hadis-i şerifte bu kelimenin mübtedâ olarak geldiğini zannetti” demiştir³⁵³.

أَنَّهُ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ سَمِعَ وَجِبَةً فَقَالَ: هَذَا حَجَرٌ رُمِيَ بِهِ فِي النَّارِ مُنْذُ سَبْعِينَ خَرِيفًا فَهُوَ يَهْوِي فِي النَّارِ الْآنَ حَتَّى انْتَهَى إِلَى قَعْرِهَا

“Peygamber (s.a.v.) bir ses duydu ve şöyle dedi: “ Bu, yetmiş sene önce cehenneme atılmış ve hâlâ yoluna devam eden bir taşın sesidir ve şimdi dibe inmiştir”³⁵⁴.

İbn Mâlik buradaki el- Âne (الآن) kelimesini mübtedâ, hattâ intehâ (حَتَّى انْتَهَى) kelimesini de haber olarak kabul etmiştir³⁵⁵.

Görüldüğü gibi Ebû Hayyân her ne kadar hadislerle çokça istişhâdda bulunduğu noktasında İbn Mâlik’e sert eleştiriler yöneltmişse de kendisi de eserinde hadislerle istişhâda yer vermiştir.

³⁵⁰ Nûr, 24/14.

³⁵¹ Ebû Hayyân, *İrtişâfu’ d- Darab*, IV/1726.

³⁵² Hadis için bk. el- Buhârî, *a.g.e.*, IV/100.

³⁵³ Ebû Hayyân, *İrtişâfu’ d- Darab*, III/1424.

³⁵⁴ Hadis için bk. Muslim, *a.g.e.*, IV/2184.

³⁵⁵ Ebû Hayyân, *İrtişâfu’ d- Darab*, III/1424.

c. Arap Şiiri:

Arap şiiri, dilciler açısından büyük önem taşır. Çünkü dilciler Arap şiirini temel esas kabul etmişlerdir. Hattâ şâhit denilince neredeyse akla sadece Arap şiiri gelir olmuştur. Onun için nahiv kitaplarına şöyle bir göz atılacak olursa bu kitaplarda geçen şevâhid içerisinde Arap şiirinin çokluğu ilk bakışta dikkati çekmektedir. Bu da bizlere Arap dili için Arap şiirinin ne derece önemli olduğunu göstermektedir. Dil ve lugat âlimleri, söyleyeni belli olmayan şiiri bile eğer rivâyet eden kimse güvenilir birisi ise şâhit olarak kabul etmişlerdir.

Arap kelâmı hakkında es- Suyûtî (v. 911/1505) şöyle demektedir: “Arapçalarına güvenilen fasih Araplardan sabit olan Arap kelâmı dilde delil olarak kabul edilir”³⁵⁶.

Genel itibariyle dil bilginleri Arap şiirini tespit etmişler ve şiirleriyle istişhâd edilen şâirleri dört sınıfa ayırmışlardır.

1. Câhiliye Dönemi Şâirleri:

Câhiliye döneminde yaşamış olan şâirler bu dönemin içerisine girmektedirler. Bu dönemin en meşhur şâirleri muallaka sahibi olan İmru’u’l- Kays (v. 545 mîlâdî), el- A‘şâ (v. 629 mîlâdî), Zuheyr b. Ebî Sulmâ (v. 609 mîlâdî), Tarafe b. el- ‘Abd (v. 564 mîlâdî), ‘Antera b. Şeddâd (v. 600 mîlâdî) ve ‘Amr b. Kulsûm’dur (v. 584 mîlâdî). Bu dönem şâirlerine ait olan şiirler âlimlerce ittifakla delil kabul edilmiştir³⁵⁷.

2. Muhadramûn:

Câhiliye döneminin sonlarında dünyaya gelip İslâmî dönemi de yaşamış olan şâirler bu grubun içerisine girmektedirler. Daha açık bir ifâdeyle, bu dönem şâirleri hem Câhiliye dönemini hem de İslâm dönemini idrâk etmişlerdir.

Lebîd b. Rabî‘a (v. 41/661), Hassân b. Sâbit (v. 54/674) ve K‘ab b. Zuheyr (v. 24/645) gibi şâirler bu dönemin meşhur şâirleridir³⁵⁸.

³⁵⁶ es- Suyûtî, *el- İktirâh*, s. 27.

³⁵⁷ Özbalıkçı, *a.g.e.*, s. 37; Demirayak – Çöğenli, *a.g.e.*, s. 33.

³⁵⁸ Özbalıkçı, *a.g.e.*, s. 38.

3. İslâmiyyûn:

İslâmî devrin ilk dönemlerinde yaşayıp da Câhiliye dönemini idrâk etmemiş olan şâirler bu grubun içerisine girer. Bu tabakanın diğer bir ismi de mütekaddimûn dönemidir. Bu dönemin en meşhur şâirleri el- Ferazdak (v. 110/728), el- Cerîr (v. 110/728), Zu'r- Rumme (v. 117/735) ve el- Kumeyt'tir (v. 126/744). Bu şâirlerden el- Ferazdak, Zu'r- Rumme ve el- Kumeyt gibileri, bazı dilciler tarafından, lahn yaptıkları gerekçesiyle tenkit edilmişlerdir³⁵⁹.

Çeşitli sebeplerden dolayı zamanla bozulmaya başlayan Arap dilinde, sözleriyle delil getirilebilecek şâirler için bir sınırlama getirilmiştir. Örneğin es- Suyûtî'nin bildirdiğine göre el- Asma'î (v. 216/831) şöyle demiştir: “Şiirleriyle istişhâdda bulunulan şâirlerin en sonuncusu İbrahim b. Herme'dir (v. 150/767)”³⁶⁰.

İbrahim b. Herme'den sonra yaşamış olan şâirlerin şiirlerini âlimler delil olarak kabul etmemişlerdir.

4. Muvelledûn:

Bu dönemin bir diğer ismi de Muhdesûn dönemidir. Âlimler bu dönemin Abbâsîler devrinde yaşamış olan Beşşâr b. Burd (v. 167/783) ve Ebû Nuvâs ile başladığını ancak bu dönemin şâirlerinin ilkinin Beşşâr b. Burd olduğunu zikretmişlerdir³⁶¹. Beşşâr b. Burd'den itibaren günümüze kadar ulaşan şâirlerin her biri bu dönem içerisinde mütâlaa edilmişlerdir.

Bu dönem şâirlerinin şiirleri âlimlerce muteber kabul edilmemiştir. Bu sebeple de bu şâirlerin şiirleriyle istişhâdda bulunulmamıştır. Ancak bazı âlimler, bu dönem şâirlerinden olup da Arapçasına güvenilebilecek konumda olanların şiirleriyle delil getirilebileceğini savunmuşlardır. Örneğin ez- Zemaşeri (v. 538/1143) bu görüşü savunan âlimlerden birisidir. Ayrıca Sîbeveyh (v. 180/796) ve el- Ahfeş (v. 177/794) gibi âlimlerin de kaleme aldıkları eserlerinde Beşşâr b. Burd'un (v. 167/783) şiirleriyle şâhit getirdikleri ve bunu da Beşşâr'ın kendilerini hicvetmesinden korktukları için yaptıkları kaynaklarda zikredilmektedir³⁶².

³⁵⁹ Özbalkıç, *a.g.e.*, s. 38.

³⁶⁰ es- Suyûtî, *el- İktirâh*, s. 38.

³⁶¹ es- Suyûtî, *el- İktirâh*, s. 38; Özbalkıç, *a.g.e.*, s. 39.

³⁶² es- Suyûtî, *el- İktirâh*, s. 37, 38; Özbalkıç, *a.g.e.*, s. 39.

Ebû Hayyân İrtişâfu'd- Darab adlı eserinde Arap şiiriyle istişhâda ayrı bir önem vermiştir. Bu kitabında 1472 şiir beyti ile 57 recez³⁶³ beyti sunmuştur³⁶⁴. O, bazen şiirin baş tarafından, bazen son tarafından, bazen de hem başından hem de sonundan parçalar halinde örnekler vermiştir. Eserinde bazen, bir konuya delil olarak sunmuş olduğu bir şiiri nahiv, sarf, vb. konularla ilgili birkaç farklı yerde tekrar kullanmıştır.

Ebû Hayyân delil olarak kullandığı şiirlerin sekseninin sâhibini belirtmiştir. Onun eserinde toplam olarak kullandığı şiir sayısına bakıldığı zaman sâhibini belirttiği şiirlerin sayısının oldukça az olduğu ilk bakışta göze çarpmaktadır.

Ebû Hayyân'ın eserinde adı geçen şâirlere baktığımızda onların büyük bir çoğunluğunun birinci tabaka şâirleri olduklarını görürüz. Bu şâirler arasında muallâka sahibi şâirler de vardır. Yine muhadramûn ve islâmiyyûn dönemine ait şâirlerin şiirlerini de bu eserde görmek mümkündür. Dördüncü tabakadan olan şâirlerin -ki bunlar muvelledûn tabakasıdır- şiirlerini de Ebû Hayyân'ın bu kitabında görürüz.. Fakat Ebû Hayyân bu şiirlerin üzerine herhangi bir kural koymamış, bu şiirleri sadece istişhâd ve temsil kabîlinden zikretmiştir. Fakat her beyti zikrettikten sonra, şiiriyle istişhâd yapılan şâirlere ait olup olmadığını, şâirin Arap mı acem mi olduğunu ve şiirleri ile istişhâdda bulunulmayan şâirlerin bazılarını ihsâs ettirmiştir.

Ebû Hayyân, şiirlerinden kural ve hüküm çıkarılmayan şâirler grubunda kabul edilen Ebû Temmâm (v. 231/845), el- Buhturî (v. 284/897), eş- Şerif er- Râdî (v. 406/1015) ve İbnu'l- Mu'tez'in (v. 296/908) şiirlerinden örnekler vermiş ve bunları değerlendirilebilir deliller kabîlinden saymıştır.

Şimdi de kısaca Ebû Hayyân'ın eserinde şâhit olarak kullandığı şiirlerden örnekler sunmak istiyoruz.

³⁶³ Recez: Arap arûzunda bir bahrin adıdır. Bu isim Arapların fikrine göre "titreme" mânâsına gelmektedir ve bu bahir iki çift tef'ila'ya kadar indirilebileceği ve bundan dolayı bir "raczâ"ya, yani "kalkarken zayıflıktan titreyen bir dişi deveye" benzediği için buna bu ad verilmiş olmalıdır. Arap arûzunda bu bahrin asıl şekli bir beyitte 6 defa mustef'ilûn'dan müteşekkil olmasıdır. Recez'in kullanılışı konusunda İbn Kuteybe (v. 276/889), Kitâbu'ş- Şi'r adlı eserinde bundan bahsederken, İslâmiyetten önceki devirde "bir düşman ile savaşmak, ona hakâret etmek veya ona karşı müfâharede bulunmak" için, yalnız iki üç beyitlik recezler meydana getirildiğini söylemiştir. Gerçekten bize kadar gelmiş olan recez veznindeki en eski şiirler, 'Antera'nın (v. 600 milâdî) savaşa dâveti gibi kısa savaş şiirleridir. Ancak recez uzun zaman savaşa dâvet ve aynı tarzda tezâhürler ile sınırlı bir halde kalmadı. Zamanla recez, bir vesile ile söylenen şiirlerde, savaş tasvirlerinde, ağıtlarda kullanıldı; fakat her şeyden önce, medih, şâirin kendi kendini övmesi, darb-ı meseller ve hikmetler için kullanılır olmuştur. Ancak buna karşılık edebî hicivde insanı şaşkırtacak kadar az kullanılmıştır. Ne olursa olsun recezin kullanılış sahası, Câhiliye devri ile mukâyese edildiği zaman ehemmiyetli bir şekilde gelişmişlik gösterir. Daha fazla bilgi için bk. Nihad M. Çetin, "Recez", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, M.E.B. Basımevi 1964, IX/657, 660, 661.

³⁶⁴ Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd- Darab*, I/53.

Ebû Hayyân, inne ve kardeşleri (إِنَّ وَأَخَوَاتِهَا) konusunu işlerken inne (إِنَّ) , enne (أَنَّ) ve lâkinne'nin (لَكِنَّ) haberinin başına fâ (ف) harfinin gelmesinin câiz olduğunu söyler ve buna şu şiiri örnek olarak gösterir:

فَوَاللَّهِ مَا فَارَقْتُكُمْ قَالِيَا لَكُمْ وَلَكِنَّ مَا يُقْضَىٰ فَسَوْفَ يَكُونُ

“Yemin ederim ki nefret ederek sizden ayrılmış değilim, lâkin takdir olunan şey elbette gerçekleşecektir”³⁶⁵.

Kâne ve kardeşleri (كَانَ وَأَخَوَاتِهَا) konusunu işlerken, kâne'nin (كَانَ) kardeşlerinden bazılarının sâra (صَارَ) mânâsında kullanılmasının câiz olduğunu söylemiştir. Bu söylediklerine getirdiği deliller arasında şu şiirleri de zikretmiştir:

أَضْحَىٰ يَمْرُقُ أَثْوَابِي وَيَضْرِبُنِي أَبْعَدَ سِتِّينَ عِنْدِي يَبْتَغِي الْأَدْبَا

“Elbiselerimi parçalıyor ve beni dövüyor. (Yoksa) Altmış yaşımdan sonra mı beni terbiye etmek istiyor?”³⁶⁶.

أُمَسْتُ خَلَاءَ وَأُمَسِّي أَهْلُهَا احْتَمَلُوا أَخْتِي عَلَيَّهَا الَّذِي أَخْتِي عَلَىٰ لُبْدِ

“Ev halkı oradan göç ettiler de (sevgilinin evi) boş kaldı. (Geçen zaman onun güzelliğini) bozdu. (Uzun ömürlü) kartalı³⁶⁷ bile yok eden orayı da yok etti”³⁶⁸.

Ebû Hayyân yine kâne ve kardeşleri (كَانَ وَأَخَوَاتِهَا) konusunu işlerken kâne'nin (كَانَ) kardeşlerinden bazılarının amel edebilmeleri için kendilerinden önce nehiy ve duâ cümlelerinin geçmesi gerektiğini bildirir.

³⁶⁵ Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd- Darab*, III/1144.

³⁶⁶ Aynı Eser, III/1155.

³⁶⁷ Ebû Muhammed ‘Abdullah Cemâluddîn b. Yûsuf b. Ahmed b. ‘Abdillah b. Hişâm el- Ensârî, *Katru'n- Nedâ ve Bellu's- Sadâ (Thk. Muhammed Muhyiddîn ‘Abdulhamîd)*, İstanbul, Arslan Yay. tsz., s. 134.

³⁶⁸ Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd- Darab*, III/1156.

Dua cümlesine şu örneği verir:

أَلَا يَا اسْلَمِي يَا دَارَ مِيَّ عَلَى الْبَلَى وَلَا زَالَ مِنْهَا بَجْرَعًا نِكَ الْقَطْرُ

“Meyye’nin yurdu, sen harâp olma! Senin susuz kalmış (toprağına) devamlı yağmur damlaları dökülsün”³⁶⁹.

Ebû Hayyân, kâne’nin (كَانَ) hazfi konusunu işlerken, in (إِنْ) ve lev (لَوْ) harflerinden sonra kâne’nin (كَانَ) ismiyle birlikte hazfinin câiz olduğunu söyler ve lev (لَوْ) harfinden sonra kâne’nin (كَانَ) ismiyle hazfedilişine şu şiiri delil olarak gösterir:

لَا يَأْمَنُ الدَّهْرَ ذُو بَغْيٍ وَلَوْ مَلِكًا جُنُودُهُ ضَاقَ عَنْهَا السَّهْلُ وَالْجَبَلُ

“Zulmeden, hükümdar bile olsa zamandan emin olmasın. (Gün gelir) Ova ve dağlar onun (kalabalık) askerlerine dar gelir”³⁷⁰.

Verilen bu örnekte lev (لَوْ) harfinden sonra kâne (كَانَ) ismiyle birlikte hazfedilmiştir. İbârenin hazfedilmemiş hâli, velev kâne meliken (وَلَوْ كَانَ مَلِكًا) şeklindedir.

İn (إِنْ) harfinden sonra kâne’nin (كَانَ) ismiyle hazfedilişine dâir sunulan delil ise şu şiiirdir:

لَا تَقْرَبَنَّ الدَّهْرَ آلَ مُطَرِّفٍ إِنْ ظَالِمًا أَبَدًا وَإِنْ مَظْلُومًا

“İster zâlim ol, ister mazlum. Hiçbir zaman Mutarrif oğullarına yaklaşma”³⁷¹.

³⁶⁹ Ebû Hayyân, *İrtişâfu’-d- Darab*, III/1161.

³⁷⁰ Aynı Eser, III/1187, 1188.

³⁷¹ Aynı Eser, III/1188.

Verilen bu örnekte in (إِنْ) harfinden sonra kâne (كَانَ) ismiyle birlikte hazfedilmiştir. İbârenin hazfedilmemiş hâli, in künthe zâlimen (إِنْ كُنْتَ ظَالِمًا) ve in künthe mazlûmâ (وَإِنْ كُنْتَ مَظْلُومًا) şeklindedir.

Ebû Hayyân, leyse (لَيْسَ) harfinde olduğu gibi lâ (لَا) harfinin de ismini raf, haberini nasb edebileceğini vurgulamıştır. el- Ahfeş (v. 172/788) ve el- Muberrred'in (v. 285/897) bu konuda aksi görüşte olduklarını söyledikten sonra lâ'nın (لَا) leyse (لَيْسَ) gibi amel ettiğine dâir şu şiiri örnek göstermiştir.

تَعَزَّ فَلَا شَيْءٌ عَلَى الْأَرْضِ بَاقِيًا وَلَا وَرَزَّ مِمَّا قَضَى اللَّهُ وَاقِيًا

“Metânetli ol! Yeryüzündeki hiçbir şey bâkî değildir. Allah'ın takdir ettiği şeye karşı da hiçbir sığınak koruyucu değildir”³⁷².

Ebû Hayyân, inne'den (إِنَّ) muhaffef olan in'den (إِنْ) sonra lam (لِ) harfinin (lâmu'l-ibtidâ) gelmesinin câiz ve vâcip olduğu yerleri açıkladıktan sonra bu harfin bazen mahzûf olarak da gelebileceğini söylemiş ve şu şiiri delil getirmiştir:

أَنَا ابْنُ أُمِّهِ الضَّيِّمِ مِنْ آلِ مَالِكٍ وَإِنْ مَالِكٌ كَانَتْ كِرَامَ الْمَعَادِنِ

“Ben, Mâlik oğullarından zulme karşı gelenlerin oğluyum. Çünkü Mâlik oğulları insanların en soylularındandır”³⁷³.

Bu şiirde mahzûf olan lam (لِ) harfinin takdiri (لِكِرَامِ الْمَعَادِنِ) şeklindedir.

Enne'den (أَنَّ) muhaffef olan en'in (أَنْ) amel etmesi vâciptir. Ancak en'in (أَنَّ) isminde şu üç şartın gerçekleşmesi gerekir.

1. Zâhir olmayan bir zamir olacak.
2. Zamîri şân olacak.
3. Mahzûf olacak.

³⁷² Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd- Darab*, III/1208.

³⁷³ Aynı Eser, III/1273.

Ebû Hayyân, enne'den (أَنَّ) muhaffef olan en'in (أَنْ) isminde bu şartların bulunması gerektiğini söyledikten sonra şiir zarûretinden dolayı en'in (أَنْ) isminin açıktan gelebileceğini zikreder. Bunun delili şu beyittir:

بِأَنَّكَ رَبِيعٌ وَعَيْتٌ مَرِيعٌ وَأَنَّكَ هُنَاكَ تَكُونُ الشَّمَالَا

“Sen, ilkbaharsın, bereketli yağmursun. Sen, her dâim imdâda koşansın”³⁷⁴.

Keenne'den (كَأَنَّ) muhaffef olan keen'in (كَأَنَّ) amel edip edememesi noktasında Ebû Hayyân şunları söyler: Keen'in (كَأَنَّ) Kûfelilere göre amel etmesi câiz değildir. Basralılar ise amel etmesinin câiz olduğunu savunmuşlardır ancak Basralıların bir kısmı keen'in (كَأَنَّ) isminin gizli bir zamîri şân olması gerektiğini, diğer bir kısmı ise isminin zâhir bir isim de olabileceğini söylemişlerdir. Sîbeveyh'in (v. 180/796) görüşü de bu yöndedir³⁷⁵.

Ebû Hayyân bu bilgileri aktardıktan sonra, keen'in (كَأَنَّ) ismi gizli bir zamir olacak olursa haberinin müfret olması gerektiğini söyler ve buna şu şiiri şâhit getirir:

وَيَوْمًا تَوَا فِيْنَا بِوَجْهِ مُقْسَمٍ كَأَنَّ ظَبِيَّةً تَعْطُو إِلَى وَارِقِ السَّلْمِ

“Birgün bize Selem ağaçlarının yapraklarına uzanan ceylan gibi güler yüzle gelirsin”³⁷⁶.

Ebû Hayyân, Sîbeveyh'in bu örnekte geçen keen'in (كَأَنَّ) ismini (كَأَنَّهَا ظَبِيَّةً) şeklinde takdir ettiğini söylemektedir³⁷⁷.

Ebû Hayyân mef'ûlü lehi, fâil ve zaman bakımından ortak bir olguyu ta'lîl eden bir mastardır şeklinde tarif eder. Mef'ûlü leh'in mastar oluşu önemli bir noktadır. Şâyet mastar

³⁷⁴ Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd- Darab*, III/1275.

³⁷⁵ Aynı Eser, III/1278.

³⁷⁶ Aynı Yer

³⁷⁷ Aynı Eser, III/1279.

olma özelliğini yitirecek olursa ta'lîl ifade eden bir lam (ل) harfi ile mecrûr olması vâcip olur³⁷⁸. Bunun delili şu beyittir:

فَلَوْ أَنَّ مَا أَسْعَى لِأَدَاتَا مَعِيشَةٍ كَفَانِي وَلَمْ أَطْلُبْ قَلِيلٌ مِنَ الْمَالِ

“Eğer ben sadece geçinmek için çalışacak olsam bana az bir mal yeter. Halbuki ben bunu istemiyorum”³⁷⁹.

Bu beyitte ednâ (أَدْنَى) kelimesi mastar değil, ismi tafdîldir. Bu sebeple lam (ل) harfiyle mecrûr olmuştur.

Mef'ûlü leh, şâyet fâil ve zaman birliğini kaybedecek olursa yine ta'lîl ifade eden bir lam (ل) harfi ile mecrûr olur ve mef'ûlü leh olma özelliğini kaybeder³⁸⁰.

Mef'ûlü lehin fâil birliğini kaybettiğine örnek şu beyittir:

وَإِنِّي لَتَعْرُونِي لِذِكْرِكَ قِتْرَةً كَمَا انْتَفَضَ الْعَصْفُورُ بِلَلَّةِ الْقَطْرِ

“Yağmurun ıslattığı serçenin çırpındığı gibi, seni andığım için içimi bir titreme kaplıyor”³⁸¹.

Bu beyitte hatırlama, titremenin gelmesinin illetidir. Hem hatırlama zamanı hem de titremenin geliş zamanı birdir. Fakat fâil birliği yoktur. Ürpertinin fâili titreme olduğu halde hatırlamanın fâili mütekellimdir.

Mef'ûlü lehin zaman birliğini kaybettiğine örnek ise şu beyittir:

فَجِنْتُ وَقَدْ نَضَّتْ لِنَوْمٍ ثِيَابَهَا لَدَى السَّيْرِ إِلَّا لِبَسَةِ الْمُتَفَضِّلِ

³⁷⁸ Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd- Darab*, III/1384.

³⁷⁹ Aynı Yer

³⁸⁰ Aynı Eser, III/1385.

³⁸¹ Aynı Yer

“O sevgiliye gece gittim, o da uyumak üzere olduğunu zannetsinler diye üstünde hafif bir gömlek bırakmış (o halde beni beklemekteydi)”³⁸².

Bu beyitte de sevgilinin elbiselerini çıkardığı zaman, uyku zamanından daha önce olduğu için burada zaman birliğini kaybetmiştir.

Ebû Hayyân mebnî zarflar konusunu işlerken iz (ذِ) harfini ele alır ve bu harfin bazen ta’lîl manasını ifâde ettiğini bildirdikten sonra söylediklerine örnek olarak şu şiiri delil getirir³⁸³.

فَأَصْبَحُوا قَدْ أَعَادَ اللَّهُ نِعْمَتَهُمْ إِذْ هُمْ قُرَيْشٌ وَمَا مِثْلَهُمْ بَشَرٌ

“(Onlar) Allah’ın (c.c.) kendilerine (bolca) nimet verdiği kimseler oldular. Çünkü onlar bir benzeri olmayan Kureyş topluluğudur”³⁸⁴.

6. İrtişâfu’d- Darab min Lisâni’l- ‘Arab’ta Ele Alınan Konular:

Ebû Hayyân’ın el- İrtişâf adlı eserinde izlediği metod daha önce kaleme aldığı et-Tezyîl ve’t- Tekmîl adlı eserindeki metodundan farklıdır. Ebû Hayyân eserini çok güzel bir şekilde bölüm, fasıl ve bâblara ayırmıştır. İrtişâfu’d- Darab min Lisâni’l- ‘Arab’ta ele alınan konuları şöylece tasnîf edebiliriz.

Öncelikle Ebû Hayyân el- İrtişâf’ı iki bölüme ayırmıştır.

1. Kelimelerin terkipten önceki durumu.

Ebû Hayyân birinci bölümü de iki kısma ayırmıştır.

A. Ahkâmu’l- İfrâdiyye (Bundan maksat sarf ilmidir.)

Bunu da iki kısma ayırmış ve birinci kısımda şu konuları ele almıştır:

- Hece harfleri ve özellikleri,

³⁸² Ebû Hayyân, *İrtişâfu’d- Darab*, III/1385; Şerafeddin Yaltkaya, *Muallakat (Yedi Askı)*, İstanbul, M.E.B. Basımevi 1989, s. 24.

³⁸³ Ebû Hayyân, *İrtişâfu’d- Darab*, III/1404.

³⁸⁴ Aynı Yer

- Yalın ve türemiş kelimeler,
- İsimler,
- Yabancı isimler,
- Ziyâde harfler.

Bu bölümün içerisinde kelimeyle ilgili ayrı bir fasıl vardır. Bu fasıl şu konuları içermektedir:

- İlhâk,
- Hazf,
- Bedel,
- Kalb,
- Nakl,
- Hemzenin ibdâli,
- Ya'nın (ﺀ) ibdâli,
- Zamme'nin gayrı ârizî olması halinde ve muttasıl fethadan sonra gelen elif'in ibdâli,
- Tekâfu',
- İdğâm.

İdğâm konusunun sona ermesiyle sarf bölümünün birinci kısmı sona erer. Ardından sarf bölümünün ikinci kısmı başlar.

Ebû Hayyân sarf bölümünün ikinci kısmında şu konuları ele alır:

- Tasğîr,
- Teksîr,
- Masdar,
- İsm-i zaman,
- İsm-i mekan,
- İsm-i mef'ûl,
- İsm-i maksûr,
- İsm-i memdûd.

Ebû Hayyân, ism-i memdûd konusu ile birinci bölümün birinci kısmını tamamlar. Fakat Ebû Hayyân, imâle, lâm (ل) harfinin kalın okunması, râ (ر) harfinin ince okunması gibi konuları bâbu'l- imâle başlığı altında işlemiştir.

B. Ebû Hayyân birinci bölümün birinci kısmını tamamladıktan sonra birinci bölümün ikinci kısmına geçmiştir. O, bu kısmı da iki gruba ayırmıştır.

a. Kelimenin başına bitişenler:

Ebû Hayyân burada kelimenin başında bulunan hemze-i vasıl konusunu işlemiştir.

b. Kelimenin sonuna bitişenler:

Ebû Hayyân bu bölümde şu konuları işlemiştir:

- Tesniye ve cemîlik alâmetleri,
- Nispet yâ'sı,
- Te'nîs (müenneslik) alâmeti,
- Te'kid nûnu,
- Tenvîn nûnu.

Ebû Hayyân burada zikrettiğimiz konuların her birini ayrı ayrı başlıklar altında işlemiştir. Ayrı başlıklar altında işlediği bu konuların tamamlanmasıyla el- İrtişâf'ın birinci bölümü sona ermiştir. Ebû Hayyân bu bölümün ardından ikinci bölüme geçer.

2. Kelimelerin terkip esnâsındaki durumu.

Ebû Hayyân bu bölümü de ikiye ayırmıştır.

A. İ'râbî (İ'râba tâbî olan) :

Bu bölümde şu konuları işler:

- İ'râb,
- Nekre ve mârife,
- Mübtedâ ve haber,
- Mübtedâ ve haberin başına gelerek amellerini iptal eden edat ve fiiller,

- Fâil,
- Fâili zikrolunmayan mef'ûl,
- Mansûbât (Mef'ûlü bih, mef'ûlü mutlak, mef'ûlü leh, mef'ûlü fih, mef'ûlü maah),
- Müstesnâ,
- Hâl,
- Temyîz,
- Muzârî fiili nasbedenler,
- Muzârî fiili cezmedenler,
- Mecrûrât (Cevâp harfleri, izâfet),
- Sıfat mevsuf,
- Atf-ı beyân,
- Bedel,
- Atf-ı nesak,
- Fiil ve kısımları (Medih fiilleri, taaccüp sîgaları, müteaddî ve lâzım fiiller),
- İştigâl,
- İstiğâse,
- Terhîm,
- İhtisâs,
- Tahzîr ve iğrâ,
- Fiil gibi amel edenler (Masdar, ism-i fâil, ism-i mef'ûl, ism-i tafdîl, sıfat-ı müşebbehe).

B. Gayr-ı İ'râbî (İ'râba tâbî olmayan) :

Bu bölümde şu konuları işler:

- Binâ,
- İki kelimedeki idğâm,
- Sayılar,
- Vakf.

Ebû Hayyân bu konuların her birini ayrı ayrı başlıklar altında işlemiş ve bu başlıkların bâzılarının altına fasıllar açmış ve bu fasıllarda şu konulara değinmiştir:

- Nidâ,
- Hikâye,
- Mârifelerden özel isim olup olmayanlar,
- İstifhâm.

Ebû Hayyân çok güzel bir şekilde bölüm ve kısımlara ayırdığı İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab adlı eserini, şâirler için şiirlerde söz konusu olan zarûretler konusu ile tamamlamıştır.

Ebû Hayyân'ın İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab'ta ele aldığı konular et- Tezyîl ve't- Tekmîl'de ele aldığı konulardan çok farklı değildir. Ancak el- İrtişâf'ı bâblara ve fasıllara ayırması yönüyle farklılık arzeder. Ebû Hayyân et- Tezyîl ve't- Tekmîl adlı eseri yazarken İbn Mâlik'in et- Teshîl adlı eserini şerh ettiği için İbn Mâlik'in yolunu bir yönüyle tâkip etmiştir. Ancak el- İrtişâf'ı yazarken yeni bir bölümlendirme ve kısımlandırmaya tâbî tutmuştur. Ayrıca Ebû Hayyân'ın, el- İrtişâf'ı yazarken bâzı konuları eserine eklediğini görmekteyiz. Eserine ilâve ettiği konular şunlardır:

- Taaccüp sîgaları,
- Şâir için şiirde bulunan zarûretler,
- Takdîm ve te'hîr.

Bu konuları daha önceki nahivciler müstakil bir konu başlığı altında incelemeye tâbî tutmamışlardır³⁸⁵.

7. İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab'ın El Yazmaları:

İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab isimli eserin çeşitli kütüphanelerde el yazma nüshaları vardır. Suriye'deki Dâru'l- Kutub ve Ahmediyye, Beyrut'taki Dâru'l- Vataniyye ve diğer İslâm ülkelerinde meselâ Türkiye'de Veliyyuddîn Yeken, Nûr-u Osmâniye, Âşır ve Râgıp Paşa kütüphanelerinde, Hindistan'da Âsıfiyye ve Dânbûr kütüphanelerinde, Avrupa kütüphanelerinden İrlanda'nın Dublin şehrindeki Şesterbetî kütüphanesinde ve İtalya'nın Embruzyana kütüphanesinde el yazma nüshaları vardır. Bu nüshaların bulunduğu kütüphaneler ve sıra numaraları şöyledir:

³⁸⁵ el- Hadîsî, *a.g.e.*, s. 135, 136, 137.

1. Dâru'l- Kutubi'l- Mısriyye - Kâhire

Sayfa sayısı: 635

Yazım tarihi: Hicrî 1302

Mikrofilm numarası: 11825.

2. Dâru'l- Kutubi'l- Mısriyye – Kâhire

Öncekinden çoğaltılmış olup 392 varak halindedir.

Mikrofilm numarası: 6156.

3. Dâru'l- Kutubi'l- Mısriyye - Kâhire

Aynı kütüphanedeki farklı bir nüshadır.

Sayfa sayısı: 513

Yazım tarihi: Hicrî 1120

Mikrofilm numarası: 42979.

4. Nushatu Ma'hedi İhyâi'l- Mahtûtât bi Câmiati'd- Duvelil 'Arabiyye – Kâhire

Halep'teki Ahmediyye kütüphanesinden çoğaltılmış bir nüshadır.

Sayfa sayısı: 358

Yazım tarihi: Hicrî 1117

Boyutu: 22 x 32 cm.

Kütüphane numarası: 7882.

Satır sayısı: 33.

Bunun bir başka nüshası da İmam Muhammed b. Suûd Üniversitesi kütüphanesindedir. Kitabın sonunda kitabın nâsihinin ismi Mustafa Bahr Siyâhî olarak verilmiş, yazım tarihi olarak da hicrî 1117 gösterilmiştir.

5. Dâru'l- Kutubi'l- Vataniyye - Beyrut

Bu eser iki cüzden oluşur.

Birinci cüzün kütüphane numarası: 56

Mikrofilm numarası: 64

Nesh ediliş tarihi: Hicrî 1085

Nâsih: el- Hâc Hasen el- Enbârî el- Mâlikî eş- Şâzelî el- Ezherî'dir.

Sayfa sayısı: 365

Satır sayısı: 33

Boyutu: 200 x 5 r 58

Bu nüshanın birinci cüzü mef'ûlu mutlak konusuyla biter, ikinci cüz de kitabın sonuna kadardır.

6. Riyâd: İki cüz halindedir. Birinci cüz İrlanda'daki Şesterbetî kütüphanesindeki nüshadan çoğaltılmıştır. Birinci cüz (كُلِّ) maddesinde biter.

Kütüphane numarası: 3530

İkinci cüz Zâhiriye'den 5624 sıralı numaradan kopyalanmış olup Muhammed b. Ali b. 'Abdinnâsır tarafından hicrî 757 senesinde nesh edilmiştir. Bu cüz mef'ûlu mutlak konusundan başlar kitabın sonuna kadar devam eder.

İkinci cüzün kütüphane numarası: 1378.

7. Belediyetu'l- Mensûra Kütüphanesi:

Kütüphane numarası: 31

Mikrofilm numarası: 7

Bunun el yazmaları enstitüsünde de bir nüshası olup nesh ediliş tarihi hicrî 1077, yaprak sayısı ise 340'dır.

8. ez- Zâviyetu'l- Hamzâviyye ve'n- Nâsiriyye Kütüphanesi - Fas'ın Rabât şehrinde olup iki cüzden oluşmaktadır. Birinci cüz Nâsiriyye Kütüphanesindedir.

Sayfa sayısı: 221

İkinci cüz ez- Zâviyetu'l- Hamzâviyye'dedir.

Sayfa sayısı: 263.

9. Veliyyuddîn Yeken Kütüphanesi – Türkiye

Kütüphane numarası: 2897.

10. Nûr-u Osmâniye Kütüphanesi - Türkiye

Kütüphane numarası: 4520 - 4521.

11. Âşır Paşa Kütüphanesi – Türkiye

Kütüphane numarası: 1026.

12. Râgıp Paşa Kütüphanesi – Türkiye

Kütüphane numarası: 1057.

13. Yeni Câmi Kütüphanesi – Türkiye

Kütüphane numarası: 1056.

14. Embruzyana Kütüphanesi - İtalya El Yazması Nüshalar Enstitüsü.

15. Dâmâdzâde Kütüphanesi – Türkiye

Kütüphane numarası: 1649.

16. Âsıfıyye Kütüphanesi – Hindistan

Kütüphane numarası: 300 - 302.

17. Dânbûr Kütüphanesi – Hindistan

Kütüphane numarası: 221³⁸⁶.

Ebû Hayyân'ın sarf ve nahiv konularına dâir kaleme aldığı *İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab* adlı eseri Mustafa Ahmed en- Nemmâs tarafından Kâhire'de 1997 yılında basılmıştır. Bu eser “*Mektebetu'l- Ezheriyye li't Turâs*” tarafından neşredilmiştir.

el- *İrtişâf* adlı eserin son basımı 1998 yılında Receb Osmân Muhammed ve Ramazan 'Abduttevvâb tarafından Kâhire'de beş cilt halinde gerçekleştirilmiştir. Bu eser “*Mektebetu'l- Hancî*” tarafından neşredilmiştir.

³⁸⁶ Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd- Darab*, I/58, 59; el- Hadîsî, *a.g.e.*, s. 138, 139.

SONUÇ

Arapların yerleşik hayatı benimsemeyip genellikle göçebe bir hayat tarzını tercih etmiş olmaları ve eski tarihlerinin yazı ile kayıt altına alınmaması sebebiyle Arap diline dâir edinebildiğimiz ilk bilgiler Câhiliye dönemiyle başlamaktadır.

Arap toplumu, önceleri dil kurallarına son derece bağlı kalarak konuşuyorlardı. Bu sebeple Araplar İslam dininden önce, kullandıkları dilin gramerini oluşturmaya ihtiyaç hissetmiyorlardı. Ancak İslam'dan sonra gerçekleşen fetihler neticesinde İslam coğrafyasının geniş alanlara yayılması ve Arapların diğer farklı kültür ve medeniyetlerle sıkı diyaloglar içine girmeye başlamaları Arap dilinin zamanla bozulmasına sebep olmuştur.

Arap dilinin gramerini oluşturan sarf ve nahiv ilimleri ilk yıllarda Kur'ân'ın okunuşundaki yanlışlıkları ortadan kaldırmak ve Arap dilinin bozulmasını engellemek için ortaya çıkmışsa da zamanla bu ilim dalları büyük bir ilerleme kaydederek genişleşmişlerdir. Bu ilerleme neticesinde Arap dünyasında sarf ve nahiv ilimlerine dâir pek çok kıymetli eserler kaleme alınmıştır. Arap dili için ehemmiyet arzeden bu çalışmalardan birisi de incelememize konu olan Ebû Hayyân el- Endelusî'nin İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab adlı eseridir.

Ebû Hayyân hicrî 654/745 yılları arasında yaşamış büyük bir dil âlimidir. Daha çocukken ilme karşı büyük bir ilgi duymuştur. Bu ilgi karşısında hiçbir engel onun ilim öğrenme arzusunu engelleyememiş, azimle sürdürdüğü çalışmalarının neticesinde döneminin sayılı ilim adamları arasına girmiştir. Öyle ki Ebû Hayyân daha hocaları hayattayken ders vermeye başlamıştır. Kısa bir süre sonra Ebû Hayyân'ın ismiyle birlikte bir başka âlimin adı anılmaz olmuştur. O, genç yaşta memleketinden ayrılmak zorunda kalmış ve ilim uğrunda diyar diyar gezmiştir.

Ebû Hayyân her ne kadar el- Bahru'l- Muhît adlı tefsiriyle tanınmakta ise de onun kaleme aldığı eserlerin büyük bir çoğunluğu sarf ve nahiv ilimlerine âittir. Sarf ve nahiv ilimlerine dâir kaleme aldığı eserler içerisinde de İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab adlı eserinin ayrı bir yeri vardır. Bu eser bu alanda yazılmış bir gramer ansiklopedisi sayılır.

Ebû Hayyân bu eserinde hem kendisinden önceki âlimlerin görüşlerini hem de çağdaşı olan âlimlerin görüşlerini toplamıştır. Eserinde yer verdiği bu âlimlerin görüşlerini aktarış tarzından, onun her görüşe hâkim olup derinlemesine bildiğini okuyucu hisseder.

Ebû Hayyân eserinde tatbik ettiği metodu ile hem bu ilim dallarına dâir otoritesini belli etmiş hem de kitaptan daha fazla istifâde edilmesini sağlamıştır.

Ebû Hayyân'ın bu eseri Arap dilbilgisini tam teferruatıyla öğrenip başkalarına öğretmek isteyenler için en kıymetli çalışmalardan birisidir. Bu eser bizlere sarf ve nahiv ilimlerinde otorite olan Ebû Hayyân el- Endelusî gibi meşhur bir âlimi daha yakından tanıma imkânı vermiştir.

Sonuç olarak Ebû Hayyân hicrî VII. yy. da yaşamış önemli nahivcilerden birisidir. İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab da sahasında önemli bir eserdir.

KAYNAKÇA

- el- ‘ACLÛNÎ, İsmail b. Muhammed; *Keşfu’l- Hafâ*, Beyrut, Daru’l- Kutubi’l- ‘Ilmiyye 1988, I.
- ALGÛL, Hüseyin; *İslâm Tarihi*, İstanbul, Gonca Yay. 1987, III.
- ANA BRİTANNİCA (Genel Kültür Ansiklopedisi), İstanbul, Ana Yayıncılık 1992, VII.
- el- ‘ASGALÂNÎ, Şihâbuddîn Ahmed b. Hacer; *ed- Dureru’l- Kâmine fî A’yâni’l- Mieti’s-Sâmine* (Thk. Muhammed Seyyid Câdilhak), Kâhire, Dâru’l- Kutubi’l- Hadîse 1966, V.
- ATEŞ, A.; “Muveşşah”, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, M.E.B. Basımevi 1964, VIII.
- AYTEKİN, Arif; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul, Çağ Yay. 1987, IV.
- el- BAĞDÂDÎ, İsmail; *Hediyyetu’l- Ârifîn Esmâu’l- Muellifîn ve Âsâru’l- Musannifîn*, İstanbul, M.E.B. Basımevi 1955, VI.
- BEDEVÎ, ‘Abduh; *Nucûmun fî Âfâki’l- ‘Arabiyye*, Beyrut, Mektebetu’s- Sağîra 1983.
- BİLMEN, Ömer Nasûhî; *Büyük Tefsir Târihi (Tabakâtu’l- Mufessirîn)*, İstanbul, Bilmen Yay. 1974, II.
- BOLELLİ, Nusreddin; *Belâgat Beyan - Me’ânî - Bedî‘ İlimleri Arap Edebiyâtı*, İstanbul, M.Ü.İ.F.V. Yay. 2001.
- BROCKELMANN, Carl; *Târîhu’l- Edebi’l- ‘Arabî (Çev. Hasan Mahmûd İsmâil)*, Kâhire, Hey’etu’l- Mısriyyeti’l- ‘Âmme 1993, VI.
- el- BUHÂRÎ, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. İsmail. b. İbrahim b. Muğîre; *Sahîhu’l- Buhârî*, İstanbul, Elif Ofset 1979, III-IV-VI-VII.
- BULUT, Ahmet; “Ebû Hayyân el- Endelusî”, *Bilim Felsefe Tarih*, İstanbul, Alemdar Ofset 1991.
- el- BUSTÂNÎ, Butros; *Kitâbu Dâirati’l- Meârif*, Beyrut, Dâru’l- Ma’rife tsz., II.
- BÜYÜK LAROUSSE, İstanbul, Milliyet Yay. 1986, VII.
- BÜYÜK LUGAT VE ANSİKLOPEDİ, İstanbul, Meydan Yay. 1971, IV.
- el- CÂBÎ, Bessâm Abdulvehhâb; *Mu’cemu’l- A’lâm*, Limassol, el- Ceffân ve’l- Câbî 1987.
- CALERO, Isabel; “Mâleka”, *DİA*, Ankara, T.D.V. Yay. 2003, XXVII.
- CANAN, İbrahim; *Hadis Ansiklopedisi (Kütüb-i Sitte)*, İstanbul, Akçağ Yay. tsz., XI-XVII.
- el- CÂRİM, Ali; – EMÎN, Mustafa; *el- Belâğatu’l- Vâzıha*, Mısır, Dâru’l- Maârif 1964.

- el- CEVHERÎ, İsmail b. Hammâd; *Tâcu'l- Luğa ve Sihâhu'l- 'Arabiyye* (Nşr. Ahmed 'Abdulğafûr 'Attâr), Beyrut, Dâru'l- 'Ilmi'l- Melâyîn 1990, II-IV.
- el- CEZERÎ, Muhammed b. Muhammed; *Ğâyetu'n- Nihâye fî Tabakâti'l- Kurrâ*, Beyrut, Dâru'l- Kutubi'l- 'Ilmiyye 1982.
- CEZZÂR, Fikrî; *Medâhîlu'l- Muellifîn ve'l- A'lâmu'l- 'Arab*, Riyad, Mektebetu'l- Melik Fahd 1991.
- ÇELEBÎ, Kâtip; *Keşfu'z- Zunûn* (Nşr. Şerafettin Yalrkaya – Kilisli Rifat Bilge), İstanbul, M.E.B. Basımevi 1971, I-II.
- ÇELİK, Hüseyin Avni; “*Ebû Hayyân el- Endelusî ve Tefsirdeki Metodu*”, Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, Erzurum, Atatürk Üniv. Basımevi 1990.
- ÇETİN, Atilla; “Dimyat”, *DİA*, İstanbul, T.D.V. Yay. 1994, IX.
- ÇETİN, Mustafa; *Kur'ân'ı Anlama Usûlü*, İzmir, Akyol Neşriyat 1980.
- ÇETİN, Nihad M.; “Arap”, *DİA*, İstanbul, T.D.V. Yay. 1991, III.
- ÇETİN, Nihad M.; “Recez”, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, M.E.B. Basımevi 1964, IX.
- ed- DÂVÛDÎ, Şemsuddîn Muhammed b. 'Ali b. Ahmed; *Tabakâtu'l- Mufessirîn*, Beyrut, Dâru'l- Kutubi'l- 'Ilmiyye tsz., II.
- DAYF, Şevkî; *el- Medârisu'n- Nahviyye*, Kâhire, Dâru'l- Meârif 1968.
- DEMİRAYAK, Kenan; – ÇÖĞENLİ, M. Sadi; *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum, Atatürk Üniv. Fen Edebiyat Fak. Yay. 1994.
- ed- DİMEŞKÎ, Şemsuddîn Ebi'l- Mehâsin Muhammed b. 'Ali b. Hasan el- Huseynî; *Zeylu Tezkirati'l- Huffâz li'z- Zehebî*, Haydarâbad, Dâru İhyâi't- Turâsi'l- Arabî 1956.
- Ebû DÂVÛD, Suleyman b. el- Eş'as es- Sicistânî; *Sunen-u Ebî Dâvûd* (Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdilhamîd), Beyrut, Dâru İhyâi's- Sunneti'n- Nebeviyye tsz., I-II.
- Ebu'l- FİDÂ, 'Imâduddîn İsmail; *el- Muhtasar fî Ahbâri'l- Beşer* (Târîhu Ebi'l- Fidâ), Beyrut, Dâru'l- Ma'rife tsz. IV.
- Ebû HAYYÂN, Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf el- Endelusî; *et- Tezyîl ve't- Tekmîl fî Şerhi Kitâbi't- Teshîl* (Thk. Hasan Hendâvî), Dimeşk, Dâru'l- Kalem 1997.
- _____ *Takrîbu'l- Mukarrab* (Thk. 'Afîf 'Abdurrahmân), Beyrut, Dâru'l- Museyyera 1982.
- _____ *el- Mubdi' fî't- Tasrîf* (Thk. 'Abdulhamîd es- Seyyid Taleb), Kuveyt, Dâru'l- 'Urûbe 1982.

- _____ *Tezkiratu'n- Nuhât* (Thk. 'Afi' 'Abdurrahmân), Beyrut, Muessesetu'r- Risâle 1986.
- _____ *Tefsîru Bahri'l- Muhît* (Thk. Zekeriyâ 'Abdulmecîd), Beyrut, Dâru'l- Kutubi'l- 'Ilmiyye 1993.
- _____ *Kitâbu'l- İdrâk li Lisâni'l- Etrâk* (Trc. Ahmet Caferoğlu), İstanbul, Evkaf Matbaası 1931.
- _____ *Tuhfetu'l- Erîb bimâ fi'l- Kur'âni mine'l- Ğarîb* (Thk. Semîr Meczûb), Beyrut, Mektebetu'l- İslâmî 1983.
- _____ *el- Hidâye fi'n- Nahv* (Dzn. Ebu'l- Huseyn 'Abdulmecîd el- Murâdzehî Hâşî), İran, Mektebetu'l- Fâruk A'zam 1964.
- _____ *İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab* (Thk. Receb Osmân Muhammed – Ramazân 'Abduttevvâb), Kâhire, Mektebetu'l- Hancî 1998, I-V.
- Ebû ZEHRÂ, Muhammed; *İslâm'da Fikhî Mezhepler Târihi* (Çev. Abdülkadir Şener), İstanbul, Hisar Yay. tsz.
- _____ *İslam'da Siyâsî ve İtikâdî Mezhepler Tarihi* (Çev. Hasan Karakaya – Kerim Aytekin), İstanbul, Hisar Yay. tsz.
- el- EDNEVÎ, Ahmed b. Muhammed; *Tabakâtu'l- Mufessirîn* (Thk. Suleymân b. Sâlih el- Hazzî), Medine, Mektebetu'l- 'Ulûm ve'l- Hikem 1997.
- ERGİN, Mehmet Cevat; *el- 'Ukberî ve el- Lubâb fi 'İleli'l- Binâi ve'l- İ'râb'ı* (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, Selçuk Ünv. Sos. Bil. Enst. 2002.
- el- FÂSÎ, Takıyyuddîn Ebî't- Tayyib Muhammed b. Ahmed b. 'Ali el- Kuraşî el- Hâşimî el- Hasenî; *Ta'rîfu Zevi'l- 'Ulâ bimen lem Yezkûrhu'z- Zehebî mine'n- Nubelâ* (Thk. Mahmûd Arnavût – Ekrem el- Bûşî), Beyrut, Dâru Sâdır 1998.
- FERRÛH, Ömer; *Meâlimu'l- Edebi'l- Arabî fi'l- 'Asri'l- Hadîs*, Beyrut, Dâru'l- 'Ilmi'l- Melâyîn 1985, I.
- el- FÎRÛZÂBÂDÎ, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb; *Kâmûsu'l- Muhît*, Beyrut, Muessesetu'r- Risâle 1987.
- GENEL KÜLTÜR ANSİKLOPEDİSİ, İstanbul, Tercüman Basımevi 1984, II.
- GÖLCÜK, Şerafeddin; *Kelâm Tarihi*, Konya, Esra Yay. 1998.
- el- ĞAZZÎ, Şemsuddîn Ebi'l- Meâlf Muhammed b. 'Abdirrahmân; *Dîvânu'l- İslâm* (Thk. Kesravî Hasan), Beyrut, Dâru'l- Kutubi'l- 'Ilmiyye 1990, II.

- HABÎB, Hasen b. Ömer b. Hasen b. Ömer; *Tezkiratu'n- Nebâh fî Eyyâmi'l- Mansûri ve Benâh* (Thk. Muhammed Muhammed Emîn - Saîd 'Abdulfettâh 'Âşûr), Kahire, Hey'etu'l- Mısriyyeti'l- 'Âmme 1986, III.
- HADÎSÎ, Hadîce; *Ebû Hayyân en- Nahvî*, Bağdat, Mektebetu'n- Nehda 1966.
- el- HAMEVÎ, Şihâbuddîn Ebî 'Abdillâh Yâkût b. 'Abdillâh er- Rûmî el- Bağdâdî; *Mu'cemu'l- Buldân* (Thk. Ferîd 'Abdul'azîz el- Cundî), Beyrut, Dâru'l- Kutubi'l- 'Ilmiyye 1990, I-VII.
- HANBEL, Ebû 'Abdillah Ahmed eş- Şeybânî; *Musned-u Ahmed b. Hanbel*, Kâhire, Muessesetu Kurtuba tsz., II.
- el- HANEFÎ, Muhammed b. Ahmed b. İyâs; *Bedâi'u'z- Zuhûr fî Vakâi'i'd- Duhûr* (Thk. Muhammed Mustafâ), Kâhire, Hey'etu'l- Mısriyyeti'l- 'Âmme 1982, I.
- el- HERAVÎ, Ebû 'Ubeyd b. Kâsım b. Selâm; *Ğarîbu'l- Hadîs* (Thk. Muhammed 'Abdulmaîd Hân), Beyrut, Dâru'l- Kutubi'l- 'Arabî tsz., I.
- el- HİNDÎ, Alâuddîn 'Ali el- Muttakî Husâmuddîn el- Burhân; *Kenzu'l- 'Ummâl fî Suneni'l- Akvâl ve'l- Ef'âl* (Dzn. Saffed es- Sakkâ), Beyrut, Muessesetu'r- Risâle 1979, I.
- HURŞİD, İbrâhîm Zekî; "Ebû Hayyân", *Dâiratu'l- Meârifî'l- İslâmiyye*, Kâhire, Dâru'ş- Şa'b 1933.
- 'İNÂN, Muhammed 'Abdullah; *Nihâyetu'l- Endelus*, Kahire, Mektebetu'l- Hancî 1987.
- INSTITUT DOMINICAIN D'ETUDES ORIENTALES DU CAIRE, "*Ebû Hayyân*", Paris, Editions Peeters 1989, XIX.
- İbn CİNNÎ, Ebu'l- Feth Osmân; *el- Hasâis* (Thk. Muhammed 'Ali en- Neccâr), Beyrut, Dâru'l- Kutubi'l- 'Arabî tsz., II-III.
- İbnu'l- ESÎR, 'Izzuddîn el- Cezerî; *el- Lubâb fî Tehzîbi'l- Ensâb* (Thk. İhsân Abbâs), Beyrut, Dâru Sâdır 1994, I-III.
- İbnu'l- HATÎB, Lisânuddîn; *el- Kitâbetu'l- Kâmine fî men Legaynâ bi'l- Endelus min Şuarâi'l- Mieti's- Sâmine* (Thk. İhsân Abbâs), Beyrut, Dâru's- Sekâfe 1983.
- İbn HİŞÂM, Ebû Muhammed 'Abdullah Cemâluddîn b. Yûsuf b. Ahmed b. 'Abdillah el- Ensârî; *Katru'n- Nedâ ve Bellu's- Sadâ* (Thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd), İstanbul, Arslan Yay. tsz.
- İbnu'l- 'İMÂD, Şihâbuddîn Ebi'l- Felâh 'Abdilhayy b. Ahmed b. Muhammed el- Hanbelî ed- Dimeşkî; *Şezerâtu'z- Zeheb fî Ahbâri men Zeheb* (Thk. 'Abdulkâdir Arnavût), Beyrut, Dâru İbn Kesîr 1992, VIII.

- İbn KÂDİ ŞUHBE, Takıyyuddîn Ebî Bekr b. Ahmed el- Esedî ed- Dimeşkî; *Târîhu İbn Kâdi Şuhbe* (Thk. Adnân Dervîş), el- Ceffân ve'l- Câbî, Limassol 1994, II.
- _____ *Tabakâtu's- Şâfi'ıyye* (Tsh. 'Abdul'alîm Hân), Beyrut, 'Âlemu'l- Kutub 1987, III.
- İbn KESÎR, 'Imâduddîn Ebi'l- Fidâ İsmail b. Ömer; *el- Bidâye ve'n- Nihâye*, Beyrut, Mektebetu'l- Maârif 1990, XIV.
- İbn MÂCE, Ebû 'Abdillah Muhammed b. Yezîd el- Kazvîni; *Sunen-u İbn Mâce* (Thk. Muhammed Fuâd 'Abdulbâkî), Beyrut, Dâru'l- Fikir tsz., I-II.
- İbn MANZÛR, Ebu'l- Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukrim el- Mısırî; *Lisânu'l- 'Arab*, Beyrut, Dâru Sâdır 1990, I-III-IX-XIII.
- İbn TAĞRÎBERDÎ, Cemâluddîn Ebi'l- Mehâsin Yûsuf el- Atâbekî; *en- Nucûmu'z- Zâhira fî Mulûki Mısır ve'l- Kâhire*, Mısır, Dâru'l- Kutub tsz., X.
- _____ *el- Menhelu's- Sâfi ve'l- Mustevfi ba'de'l- Vâfi* (Thk. Muhammed Muhammed Emîn), Kâhire, Hey'etu'l- Mısriyyeti'l- 'Âmme 1984.
- _____ *ed- Delîlu's- Şâfi ale'l- Menheli's- Sâfi* (Thk. Fehîm Muhammed Şeletût), Mekke, Mektebetu'l- Hancî 1983, II.
- İbnu'l- VERDÎ, Zeynuddîn Ömer; *Tetimmetu'l- Muhtasar fî Ahbâri'l- Beşer* (Târîhu İbni'l- Verdî - Thk. Ahmed Rifat el- Bedrâvî), Beyrut, Dâru'l- Ma'rife 1970, II.
- el- İSNEVÎ, 'Abdurrahîm (Cemâluddîn); *Tabakâtu's- Şâfi'ıyye* (Thk. Kemâl Yûsuf el- Hût), Beyrut, Dâru'l- Kutubi'l- İlmiyye 1987, I.
- KAFES, Mahmut; *Ebû Hayyân el- Endelûsî'nin Hayatı ve el- Bahru'l- Muhît İsimli Tefsirindeki Metodu* (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst. 1994.
- KARAMAN, Hayrettin; *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul, İz Yayıncılık 1999.
- KÂSİM, Muhammed 'Abdullâh; "Ebû Hayyân", Dimeşk, *Mevsûatu'l- 'Arabiyye* 2003.
- KEHHÂLE, Ömer Rızâ; *Mu'cemu'l- Muellifîn Terâcimu Musannifi'l- Kutubi'l- 'Arabiyye*, Dimeşk, Matbaatu't- Terakkî 1960, XII.
- KESKİN, Mehmet; *Büyük İslâm Tarihi* (el- Bidâye ve'n- Nihâye), İstanbul, Çağrı Yay. 1995, XIV.
- el- KETTÂNÎ, 'Abdulhayy b. 'Abdilkebîr; *Fehresu'l- Fehâris ve'l- Esbât* (Thk. İhsân Abbâs), Beyrut, Dâru'l- Ğarbi'l- İslâmî 1982, I.

- _____ *Hadis Literatürü (er- Risâletu'l- Mustadrafe - Trc. Yusuf Özbek)*, İstanbul, İz Yayıncılık 1994.
- KIRBOĞA, Mehmet Ali; *Kâmûsu'l- Kutub ve Mevzûâtıl Muellefât*, Konya, Yeni Kitap Basımevi 1974.
- el- KUMMÎ, Abbas; *el- Kunâ ve'l- Elkâb*, Beyrut, Muessesetu'l- Vefâ 1983.
- el- KUTUBÎ, Muhammed b. Şâkir; *Fevâtu'l- Vefeyât (Thk. İhsân Abbâs)*, Beyrut, Dâru Sâdır 1974, IV.
- KÜÇÜKKALAY, Hüseyin; *Kur'ân Dili Arapça*, Konya, Mânevî Değerleri Koruma ve İlim Yayma Cemiyeti Neşriyatı 1969.
- el- MAKKARÎ, Ahmed b. Muhammed; *Nefhu't- Tîb (Thk. İhsân Abbâs)*, Beyrut, Dâru Sâdır 1997, II.
- el- MAKRÎZÎ, Takiyyuddîn; *Kitâbu'l- Mukaffâ el- Kebîr (Thk. Muhammed el- Ya'lâvî)*, Beyrut, Dâru'l- Ğarbi'l- İslâmî 1991, VII.
- MANSUROĞLU, Mecdud; "Ebû Hayyân" *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, M.E.B. Basımevi 1964, IV.
- MEİSAMÎ, Julie Scott; – STARKEY, Paul; "Ebû Hayyân el- Ğırnâtî", London, Encyclopedia of Arabic Literature tsz.
- MENĞİ, Mine; *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara, Akçağ Yay. 1975.
- el- MEŞÎNÎ, Mustafa İbrâhim; *Medresetu't- Tefsîr fi'l- Endelus*, Beyrut, Muessesetu'r- Risâle 1986.
- MEYDAN LAROUSSE, İstanbul, Sabah Yay. 1992, VI.
- el- MİKNÂSÎ, Ebu'l- Abbâs Ahmed b. Muhammed İbni'l- Kâdî; *Durratu'l- Hicâl fi Esmâi'r- Ricâl*, Kâhire, Dâru't- Turâs 1970, II.
- MUHTESİB, 'Abdulmecîd; "*Hayâtu Ebî Hayyân ve Sekâfetuhû*", İslâmâbad, Mecelletu'd- Dirâsâti'l- İslâmiyye 1978.
- MUKRİM, 'Abdul'âl Sâlim; "*Ebû Hayyân el- Endelusî ve Menhecuhû fi'd- Dirâsâti'n- Nahviyye*", Kuveyt, Mecelletu Kulliyeti'l- Âdâb ve't- Terbiye 1922.
- MUNTASIR, Abdulhalîm; *Mu'cemu'l- Vasît*, İstanbul, Mektebetu'l- İslâmiyye 1972, I-II.
- MUSLİM, Ebu'l- Huseyn el- Haccâc el- Kuşeyrî; *Sahîh-u Muslim (Thk. Muhammed Fuâd 'Abdulbâkî)*, Beyrut, Dâru İhyâi't- Turâsi'l 'Arabî tsz., I-II-IV.

- en- NEVEVÎ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Murî; *Riyâzu's- Sâlihîn*, (Trc. M. Yaşar Kandemir – İsmail Lütfi Çakan), İstanbul, Erkam Yay. 2004, I.
- NUAYM, Mezîd İsmâil; “*Ebû Hayyân en- Nahvî el- Endelusî ve Menhecuhû fî Kitâbihî İrtişâfu'd- Darab min Lisâni'l- 'Arab*”, et- Turâsu'l- 'Arabî, Dimeşk, Mecelletu'd- Turâsi'l- 'Arabî 1984.
- ÖZBALIKÇI, Mehmet Reşit; *Arap Gramerinde Kur'an ve Hadisle İstişâd*, İzmir, Tibyan Yay. 2001.
- ÖZDEMİR, Mehmet; “Gırnata”, *DİA*, İstanbul, T.D.V. Yay. 1996, XIV.
- ÖZDEMİR, Mehmet; *Endülüs Müslümanları III (İlim ve Kültür Tarihi)*, Ankara, T.D.V. Yay. 1997.
- er- RÂZÎ, Muhammed b. Ebî Bekr b. 'Abdilkâdir; *Muhtâru's- Sihâh*, Beyrut, Dâru'l- Kitâbi'l- 'Arabî 1967.
- es- SÂBÛNÎ, Muhammed Ali; *et- Tibyân fî 'Ulûmi'l- Kur'an*, Beyrut, Mektebetu'l- 'Asriyye 2002.
- es- SAFEDÎ, Salâhuddîn Halîl b. Aybek; *A'yânu'l- 'Asr ve A'vânu'n- Nasr* (Thk. 'Ali Ebû Zeyd – Mahmûd Sâlim Muhammed), Beyrut, Dâru'l- Fikri'l- Muâsıra 1998, V.
- _____ *Kitâbu'l- Vâfi bi'l- Vefeyât* (Thk. Muhammed b. Mahmûd – İbrahim b. Suleymân), Wiesbâden, Neşerâtu'l- İslâmiyye 1970, V.
- _____ *Nektu'l- Himyân fî Nuketi'l- 'Umyân* (Thk. Ahmed Zekî), Kâhire, Matbaatu'l- Cemâliyye 1911.
- SÂLİHIYYE, Muhammed İsa; *Mu'cemu's- Şâmil li't- Turâsi'l- 'Arabî*, Kahire, Munazzamatu'l- 'Arabiyye 1993.
- SÂMÎ, Şemsuddîn; *Kâmûsu'l- A'lâm*, İstanbul, Mihrân Matbaası 1889, I.
- SARTON, George; *Introduction to the History of Science*, New York 1975, III.
- es- SELÂMÎ, Takiyuddîn Ebi'l- Meâlî Muhammed b. Râfi'; *el- Vefeyât* (Thk. Sâlih Mehdî Abbâs - Beşşâr Ma'rûf), Beyrut, Muessesetu'r- Risâle 1982, I.
- SERKÎS, Yûsuf İlyân; *Mu'cemu'l- Matbûati'l- 'Arabiyye ve'l- Muarraba*, Mısır, Matbaatu Serkîs 1928, I.
- es- SEYRAVÂN, 'Abdul'azîz 'Izzuddîn; *Mu'cemu Tabakâti'l- Huffâz ve'l- Mufessirîn*, Beyrut, 'Âlemu'l- Kutub 1984.
- es- SEYYÎD, Sabrî İbrâhim; *Şevâhidu Ebî Hayyân fî Tefsîrihi*, byy., Dâru'l- Ma'rife 1989.

- es- SUBKÎ, Tâcuddîn Ebî Nasr ‘Abdilvehhâb b. ‘Ali b. ‘Abdilkâfi; *Tabakâtu’s- Şâfi’iyyeti’l- Kubrâ* (Thk. *Mahmûd Muhammed et- Tanâhî – ‘Abdulfettâh Muhammed*), Kâhire, Dâru İhyâi’l- Kutubi’l- ‘Arabiyye 1918, IX.
- es- SUYÛTÎ, Celâluddîn ‘Abdurrahmân b. Muhammed b. ‘Osmân; *Husnu’l- Muhâdara fî Ahbâri Mısır ve’l- Kâhire* (Thk. *Halîl Mansûr*), Beyrut, Dâru’l- Kutubi’l- ‘İlmiyye 1997, II.
- _____ *Buğyetu’l- Vuât fî Tabakâti’l- Luğaviyyîn ve’n- Nuhât* (Thk. *Muhammed Ebu’l- Fadl İbrahîm*), Beyrut, Mektebetu’l ‘Asriyye tsz., I.
- _____ *el- İktirâh fî ‘İlmi Usûli’n- Nahv* (Thk. *Ahmed Subhî Furât*), İstanbul, Matbaatu Kulliyeti’l- Âdâb 1975.
- _____ *el- Câmi’u’s- Sağîr fî Ehâdîsi’l- Beşîri’n- Nezîr*, Beyrut, Dâru’l- Kutubi’l- ‘İlmiyye 1990, I-II.
- eş- ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. ‘Ali; *el- Bedru’t- Tâli’ bi mehâsini men ba’de’l- Karni’s- Sâbi’*, Kâhire, Dâru’l- Kutubi’l- İslâmî tsz., II.
- et- TABERÂNÎ, Ebu’l- Kâsım Suleyman b. Ahmed; *el- Mu’cemu’l- Kebîr* (Thk. *‘Abdumecîd es- Selefî*), byy., Dâru İhyâi’t- Turâsi’l- ‘Arabiyye tsz., VI.
- et- TAVÎR, Hasan Mes’ûd; *el- Menhecu’l- Belâğî li Tefsîri’l- Kur’âni’l- Kerîm*, Limassol, Dâru’l- Multekâ 1998.
- UZUN, Taceddin; *Arapça Sarf-Nahiv Terimleri Sözlüğü*, Konya, Damla Ofset 1997.
- YALTKAYA, Şerafeddin; *Muallakat (Yedi Askı)*, İstanbul, M.E.B. Basımevi 1989.
- el- YEMÂNÎ, ‘Abdulbâkî b. ‘Abdilmecîd; *İşâratu’t- Ta’yîn fî Terâcimi’n- Nuhât ve’l- Luğaviyyîn* (Thk. *‘Abdumecîd Diyâb*), Riyad, Dirâsâtu’l- İslâmiyye 1986.
- el- YESÛ’Î, Louis Ma’lûf; *el- Muncid fî’l- Luğa ve’l- Edeb ve’l- ‘Ulûm*, Beyrut, Matbaatu’l- Kâsûlîkiyye 1927.
- YILDIZ, Hakkı Dursun; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul, Çağ Yay. 1987, IV.
- ez- ZEBÎDÎ, Muhibbuddîn Ebu’l- Feyz es- Seyyid Muhammed Murtazâ el- Huseynî el- Vâsitî el- Hanefî; *Tâcu’l- ‘Arûs min Cevâhiri’l- Kâmûs*, Mısır, Matbaatu’l- Hayriyye 1888, IX.
- ez- ZEBÎDÎ, Zeynuddîn Ahmed b. Ahmed b. ‘Abdillatîf; *Sahîh-i Buhârî Muhtasari Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi* (Trc. *Kâmil Miras*), Ankara, D.İ.B. Yay. 1973, XII.

- ez- ZEHEBÎ, Şemsuddîn Ebî ‘Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. ‘Osmân; *Zuyûlu’l- ‘Iber fî Haberi men Ğaber (Thk. Ebû Hâcer Muhammed es- Saîd b. Besyûnî)*, Beyrut, Dâru’l- Kutubi’l- ‘Ilmiyye tsz., IV.
- _____ *Ma‘rifetu’l- Kurrâi’l- Kibâr ale’t- Tabakâti ve’l- A’sâr (Thk. Tayyar Altukulaç)*, İstanbul, İSAM Yay. 1995, III.
- ez- ZEHEBÎ, Muhammed Huseyn; *et- Tefsîr ve’l- Mufessirûn*, Beyrut, Dâru’l- Kutubi’l- Hadîse 1976, I.
- ZİMÂME, ‘Abdulkâdir; “*min Âsâri Ebî Hayyân en- Nifzî el- Endelusî*”, Dimeşk, Mecelletu’l- Mecma‘ı’l- Luğati’l- ‘Arabiyye 1983.
- ez- ZİRİKLÎ, Hayruddîn; *el- A’lâm Kâmûsu Terâcim lieşheri’r- Ricâl ve’n- Nisâ mine’l- ‘Arab ve’l- Musta‘ribîn ve’l- Musteşrigîn*, Beyrut, Dâru’l- ‘Ilmi’l- Melâyîn 1989, VII.